
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2021/3

ЛИПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

Наталія Коваліско (Львів), Сергій Макеєв (Київ). Покоління в історико-соціологічній перспективі	5
Ліна Малиш (Київ). Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива.	21
Людмила Калашнікова (Миколаїв), Алла Лобанова (Кривий Ріг). Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років).	37
Галина Боднар (Львів). Покоління незалежності в Революції Гідності.	52
Данило Судин (Львів). Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві.	65
Олександр Резнік (Київ), Олександр Рахманов (Київ), Володимир Резнік (Київ). Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні.	91
Максим Паращевін (Київ). Особливості сприйняття вірянами ситуації з епідемією COVID-19: дані дослідження громадської думки	113
Maksym Kasianczuk (Tallinn, Estonia), Olesia Trofymenko (Kyiv), Maria Shvab (Kyiv), Vitaly Djuma (Tallinn, Estonia). The attitudes towards LGBT people among workers delivering key public services: The first regional study in Central and Eastern Europe and Central Asia.	126
Райса Шульга (Київ). Доповнена реальність у реаліях функціонування мистецтва.	146

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл “Методологічні аспекти вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів”	167
--	-----

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Олексій Полтораков (Київ), **Ірина Щиголь** (Київ). Українські радянські агенти змін: соціально-історичний контекст трансформації капіталів... 187

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Анатолій Ручка (Київ). Пам'яті Рональда Інглгарта 203

Юрій Савельєв (Київ), **Олексій Шестаковський** (Київ). Людина епохи модернізації: значення теорії Рональда Інглгарта для соціальних наук .. 206

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплатити часопис можна в будь-якому відділенні зв'язку.

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2021 року — **74276**.

CONTENT

Natalia Kovalisko (Lviv), Serhii Makeiev (Kyiv). Generation in history-sociological perspective.	5
Lina Malysh (Kyiv). Three generations of Ukrainians in stratification hierarchies: a comparative perspective.	21
Liudmyla Kalashnikova (Mykolaiv), Alla Lobanova (Kryvyi Rih). Peers of independence: delinquent behavior of minors (1990s — early 2000s)	37
Halyna Bodnar (Lviv). Generation of Independence in the Revolution of Dignity.	52
Danylo Sudyn (Lviv). Multiplicity of historical memory models in Ukrainian society	65
Oleksandr Reznik (Kyiv), Oleksandr Rakhmanov (Kyiv), Volodymyr Reznik (Kyiv). Socio-political consequences of the COVID-19 pandemic as challenges to the legitimacy of social order in Ukraine.	91
Maksym Parashchevin (Kyiv). Specific of believers' perception of the situation with Covid-19 epidemic: public opinion research data	113
Maksym Kasianczuk (Tallinn, Estonia), Olesia Trofymenko (Kyiv), Maria Shvab (Kyiv), Vitaly Djuma (Tallinn, Estonia). The attitudes towards LGBT people among workers delivering key public services: The first regional study in Central and Eastern Europe and Central Asia	126
Raisa Shulga (Kyiv). Augmented reality in the realm of art functioning.	146

DISCUSSION

Round table discussion “Methodological aspects of studying the political attitudes of the population towards the state institutions”	167
--	-----

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Oleksii Poltorakov (Kyiv), **Iryna Shchyhol** (Kyiv). Ukrainian Soviet agents of change: the socio-historical context of capital transformation 187

ORAL HISTORY OF SOCIOLOGY

Anatolii Ruchka (Kyiv). In memory of Ronald Inglehart. 203

Yuriy Savalyev (Kyiv), **Oleksii Shestakovskiy** (Kyiv). Modernization man: the significance of Ronald Inglehart's theory for the social sciences. 206

Підписано до друку 22.09.2021 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 13,75. Обл.-вид.арк. 13,5. Тираж 250 прим. Зам. № 73-3.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”

Віддруковано ТОВ “505”

вул. М. Бердичівська, 17-А, м. Житомир, 10012

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5609 від 21.09.2017 р.

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

NATALIA KOVALISKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska St., Lviv, 79000)

kovalisko@mail.lviv.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Покоління в історико-соціологічній перспективі

Уже й не встановити, наскільки давньою є узвичаєна навичка пильно і запитувально придивлятися до кожного нового покоління. Хоча її джерел не відшукати, але за нею уявляються цікавість і тривога: яке воно, чого очікувати від нього, сподіватися на нього чи побоюватися? Утім, початок систематичному вивченню було покладено 1928 року працею К. Мангайма «Проблема поколінь» [Mannheim, 1952]. Для нього покоління — не більш ніж інтелектуальний інструмент пояснення та опису соціального прогресу — тієї загальної ідеї, що хвилювала істориків, філософів, економістів позаминулого і минулого століть. Безперечною є культурологічна спрямованість запроваджених в есеї К. Мангайма визначень покоління: таку спільноту із періодичністю в 30 років конституують соціалізація, досвід, події, пам'ять, «дух часу».

Однак у XXI столітті ідею прогресу практично забули. У вжитку та на слуху інші визначення пізнього модерну і фінансового капіталізму (ризик, невизначеність), що містяться у працях З. Баумана, У. Бека, Е. Гіденса, Л. Болтанські та Е. Кьапелло. Крім того, у перші два десятиліття поточного століття ритм зміни поколінь помітно почастишав, практично збігся із ритмом технологічних змін. Щодо покоління тепер превалюють технологічні визначення: інтернет-покоління, зумери, «мовчазне покоління»; імена новим генераціям присвоюють відповідно до інновацій зі сфери інформаційних комунікацій, узагальнено — тех-покоління [Brooks, Lasser, 2018]. Або навіть іще радикальніше — «народжені бути цифровими» («born digital») [Palfrey, Gasser, 2008]. До того ж автори, у прагненні збагнути занурене у гаджети й мережеві комунікації покоління, утримують в полі зору переважно відмінності, особливості, несхожисть, навмисно чи інстинктивно відволікаючись від розривів і конфліктів — сюжетів, що їх традиційно обирають критично зорієнтовані суспільствознавці. І, що не менш виразно, — гранично вгамувавши когнітивні претензії. Щоб ніхто не запідозрив, ніби вони мають намір пояснювати еволюцію суспільств загалом характеристиками конкретного покоління.

Навіть стислий перелік відповідної літератури є ілюстративним та переконливим для підтвердження сказаного. Ніяк не оминати не дуже схвалювані у власне соціологічних публікаціях книги В. Штрауса і Н. Гой [Strauss, 1991, 1997, 2000]. Вони надміру, на наш погляд, популярні серед психологів-практиків і консультантів з добору персоналу, котрі впевнено розпізнають характеристики «поколінь X, Y, Z» у живих людях. У близьких соціології працях найчастіше аналізуються причини та можливі соціальні імплікації невпинно збільшуваного населення соціальних мереж, що розвідує там ресурси ідентифікації й утверджує сліди власної присутності [Gardner, Davis, 2013]. Також тут вивчаються особливості поведінки перших покупців та активних користувачів новітніх інструментів, які забезпечують присутність і мобільність у віртуальному світі, що набуває значущості, їх сприйняття повсякденного і віртуального світу і себе в ньому [Seemiller, Grace, 2019].

У цьому ж шерезі широке поле співчутливого оповідання про так званих міленіалів у Росії — покоління, що народилося у 1980-х роках, на зламі століть [Радаєв, 2019]. Або побудований на численних інтерв'ю опис відмінностей у світосприйнятті та світобаченні між батьками і дітьми, котрі, певен К. Джерсон, зумовлюються ніколи не закінчуваною революцією [Gerson, 2010]. Ні, зовсім не випадково злам століть, а тим паче тисячоліть здавна пробуджує як благотворні, так і згубно-катастрофічні очікування. Тому й настільки обширними є бібліографії названих книг, хоча не можна сказати, що вони вичерпні. Але не бракує й критико-скептичного погляду на генерації, що вступають у життя. М. Лукіанов і Д. Гайдт розповідають про три хибні ідеї, що панують, згідно з їхніми спостереженнями, в університетських кампусах і, отже, транлюються на молодь. Насамперед вразливість: те, що вас не вбиває, робить вас слабкішими; далі — емоційна аргументація: завжди довіряй своїм почуттям; нарешті — Ми і Вони: життя є бойовище між добрими і жорстокими людьми [Lukianoff, Haidt, 2018]. Д.М. Твенге в нещодавно перекладеній російською книзі 2017 року [Твен-

ге, 2019] говорить про неготовність інтернет-покоління до дорослого життя, вважаючи, напевно, що їхній ухил у самоізоляцію безсумнівно засвідчує інфантилізм і прагнення залишитися в дитинстві — ситуації без відповідальності та з мінімумом обов'язків.

Зовсім поруч величезний масив публікацій із викладом результатів емпіричних обстежень умов життя, установок, цінностей, прийомів адаптації до мінливих обставин мігрантів і переселенців у першому або другому поколінні. Покоління тут — це всі, хто приїхав у певну країну, без огляду на відмінності в рівні освіти та кваліфікації, а також їхні різновікові діти. Прецедент прибуття приписує їм відповідний статус. Для поверхневого ознайомлення з літературою достатньо відкрити статтю «*Immigrant generation*» в англійській Вікіпедії.

Паралельно з мейнстримом як побічна, практично крайня течія існує історико-соціологічний наратив про покоління, що належить до рубрики «соціальна історія» предмет нашого подальшого розгляду. Його головні риси простежимо на прикладі дослідження Р. Воля про покоління 1914 року [Wohl, 1979], Г. Елдера про дітей Великої депресії у США [Elder, 1999], а також монографії Д. Еплбі про перше покоління американців [Appleby, 2000]. У суспільствознавчих дисциплінах правило, що вимагає вказувати теоретико-методологічні підстави проведеного дослідження і викладу матеріалу, дотримується не строго. Але автори в усіх трьох випадках виносять у назву праць Події (війна, депресія, революція), наперед повідомляючи про особливу значимість їх у формуванні феномену покоління.

Роберт Воль «Покоління 1914 року»¹

Р. Воль розпочинає з твердження, що резюмує його концептуальну настанову: покоління не народжується, воно продукується, виробляється за невідомо звідки утвореними шаблонами та лекалами. Множинна неоднорідність життєвих ситуацій, економічних, соціально-політичних, культурних особливостей, ідеалів, образів, індивідуальних прагнень і бажань, непіддатливість інституційних структур або ж відсутність їх — така нередукована складність світу людей, що форматує ровесників у неоднорідні агрегації й розщеплює їх на відмінні сегменти. Так створюється плюральність світів, населених індивідами з відмінними досвідом та аспіраціями. Жодними зусиллями не позбутися враження, нібито ті, хто наважується іменувати себе поколінням, не просто заявляють про свою появу в суспільстві та претензії на особливу якщо не місію, то роль, але упевнені в незавершеності світу, тоді як вони самі є відсутнім і абсолютно необхідним для повноти картини фрагментом.

І що ж у нас є, аби реконструювати історію покоління у формі, яка б не втратила рис і слідів достовірності? Історія поняття обговорюється в завершальному розділі книги й пов'язується із пришвидшенням історичного процесу, урбанізацією, індустріалізацією, технологічними інноваціями [Wohl, 1979: pp. 203–207]. Але єдиний вихід, стверджує Р. Воль на перших сторінках книги, — спробувати дізнатися, що люди, котрі живуть на початку XX століття, ро-

1 Robert Wohl (1979) «The Generation of 1914».

зуміли під «поколінням 1914». У яких контекстах уживають такий образ, до яких груп застосовують, за яких умов він виявляється обов'язковим, які зміни в ужитку відбуваються, які інтереси і яка політика за таким вжитком угадується, — одне слово, що сучасники говорили і думали про покоління 1914 року [Wohl, 1979: pp. 1–2].

Не без впливу К. Мангайма, вочевидь, конститутивну рису покоління вбачають у його (покоління) свідомості, в деякій сумі уявлень про себе в конкретних обставинах. Носіями і виразниками таких уявлень є люди літературно освічені, які володіють письмовим і усним словом — інтелектуальна еліта. Романи, поеми, філософські есеї, соціологічні трактати, лекції професорів, преса, щоденники, спогади, промови політиків, оприлюднені у 1910–1933 роках, тобто під впливом Першої світової війни, стають тоді предметом історичного аналізу.

Так сталося, що в першому десятилітті XX століття тема поколінь (свідомості поколінь, молодіжних асоціацій та організацій, спільної долі) активно обговорювалася у Франції, Німеччині, Англії, Іспанії та Італії — це загальноєвропейський рух. Ф. Ментре, К. Мангайм, Х. Ортега-і-Гасет, А. Грамші майже незалежно один від одного теоретично обґрунтовували можливість і релевантність осмислення руху історії не в термінах доходу, статусу, інтересів, але в термінах віку, свідомості, досвіду, систем референції та способів ідентифікації. К. Мангайм холодно й лишень кілька разів посилається на Ф. Ментре. А Х. Ортега-і-Гасет, схоже, взагалі не знав їхніх праць [Wohl, 1979: p. 154].

Р. Воль розпочинає з Франції, саме там у газетах і журнальних публікаціях азартно, із пристрастю обговорюють статтю «Молодь сьогоденного дня», в основі якої проведене однією з газет опитування 18–25-літніх юнаків і дівчат. У ній покоління «аеропланів, автомобілів і футболу», діяльнісне, амбітне, національно зорієнтоване протиставляється космополітичному, схильному озиратися на минуле, відданому знеціненим устремлінням та ідеалам поколінню 1885 року, поколінню літніх професорів Сорбонни. Натомість змінене життя, нові швидкості й технічні засоби, захоплення і потреби вимагають дедалі більше досконалих навичок і швидкості реакції, властивих «новому поколінню». Зробити те, чого ніхто ще не робив, сказати те, чого ніхто досі не вимовляв, тобто прагнути рішучого оновлення — що може бути природнішим для амбітної молоді, котра нічого крім плану прийдешніх звершень і надій на їхню реалізацію не має.

Висловлення й формулювання письменників, публіцистів, політиків, національних експертів-соціологів Р. Воль підсумовує й порівнює. У Франції 1920 року Ф. Ментре видає книгу «Соціальне покоління» (*Les Generations sociale*), задуману ще до війни і присвячену «новим молодим». Соціальне покоління, наставляє читачів автор, слід визначати суто в термінах переконання і бажання, моральних принципів, духовної спільності, нових способів відчувати і розуміти життя і світ, оригінального духовного середовища. Воно конструюється, диференціюється, стратифікується зовнішніми силами, впливами та обставинами.

А якщо так, то зовнішній спостерігач мимоволі буде «елітистом», адже зразки відчуття залишають одиниці, голоси більшості в хорі сучасників не чути. Тому єдиним носієм і хранителем традиційних і трансформованих моделей сприйняття, оцінювання, висловлення — тут Ф. Ментре категоричний — була і залишається белетристика, висока і масова література. Оскільки ж він був філософом позитивістського штибу — так його представляє Р. Воль — то книга його не соціологічна в сучасному розумінні, тобто не передбачає емпіричного кількісного або якісного обстеження. Радше це методологія роботи історика і теоретично зорієнтованого соціолога, для яких покоління є, за словами Ф. Ментре, «непоганою робочою гіпотезою» і, водночас, принципом пояснення історичної динаміки, дороговказна нитка в хаосі фактів і гомоні часу. Попри критичне сприйняття праці французького історика автор книги про покоління 1914 року фактично визнає неминучість звернення до матеріалів, залишених найосвіченішими, наділеними творчими здібностями представниками молоді.

Р. Воль, скориставшись указівкою К. Мангайма на значущість у соціальному самовизначенні молоді «нових контактів», виокремлює принципову обставину: соціально-демографічне визначення покоління (почастішання ритму історії + вік) істотно коригується Подією — Першою світовою війною. У неї залучені люди різного віку, майнового цензу, освіти, соціального статусу, й тому покоління не народжується, воно конструюється з різних фракцій і сегментів, кожен з яких можна розглядати як окреме покоління [Wohl, 1979: pp. 209–210]. Належні до таких фракцій найчастіше захоплені спільними почуттями і настроями — патріотизм, готовність до самопожертви, переживання єдності («ми») і солідаризація/ідентифікація з анонімними чи мовчазними «іншими», що дістає відображення у віршах, прозі, публіцистиці.

Проте недостатньо сказати, що Подія-Війна об'єднує. Адже її ефекти виявляються і стають упізнаваними не одразу, не миттєво. Подія-війна наділяє чимось більшим — долею: приносить славу, безчестить, залишає «вічно молодим», робить інвалідом, перетворює на ветерана, розтрощує ціннісні та смислові орієнтири, закриває привабливі раніше можливості, надає доступ до нових життєвих шансів або виводить їх за обрій досяжності.

Разом із тим час події та час, що відсуває подію в минуле, постають як період селекції та переосмислення. Інстинктивний чи усвідомлений вихід індивідів з-під влади Події запускає метаморфоз обставин і справ, які раніше сприймалися як «свої», у щось інше. Діапазон широкий: доба не подвигів і визнання заслуг, але нещадного насильства, приниження і забуття з цілим набором проміжних змішаних станів. Дедалі наполегливіше лунають, такі оцінки покоління, як «загублене», «принесене в жертву», й усе більше людей їх поділяють. Це, мабуть, дещо похідне від розчарування в тому, що очікування кращого і гідного життя після стількох жертв і перенесених жаків не виправдовується, соціальне ніби знайшло нові ресурси непіддатливості, встоявши перед спокусливими сподіваннями, надіями, планами. Війна лише на короткий період притлумлює різноманітність думок та оцінок ерудованих сучасників, що презентована на сторінках книги Р. Воля і вказує на несумісність часів, що їх проживають різні фракції сучасників.

Руйнівні-спустошливі результати війни стосуються всієї ноосфери, всіх продуктів розумної діяльності людей. Розпадаються покоління, намарно витрачаються найпіднесеніші спонуки до дії. Не обходиться без того, що ті, хто на певному етапі життя оголошували себе належними до особливої спільноти способу мислення і стилю існування, виявляють радикальну розбіжність в оцінках тенденцій і наслідків того, що відбувається. Відчуженість від себе колишнього — не таке вже рідкісне явище серед письменників і поетів, присутність у поколінні швидкоплинна, можливість виходу з нього, відкидання старої ідентичності не виняткова. Ба гірше, покоління, покликане модернізувати країну — до чого, наприклад, напрочуд палко і переконливо закликав іспанських однолітків на третьому десятку свого життя Х. Ортега-і-Гасет у статтях і лекціях до 1914 року — не виконує свого призначення. Не ясно, втім, чи існують «не загублені покоління», що здійснили тільки уявне приховане або агресивно деклароване потаємне.

Такими є фатальні втрати чи, навпаки, нечувано-щасливі здобуття «елітистського підходу» до спостереження за генераціями у книзі Р. Воля на літературному, переважно, матеріалі.

Глен Г. Елдер, мол. «Діти Великої депресії»¹

Книга вперше була видана 1974 року, а за 25 років автор доповнив її ще одним розділом, в якому узагальнив свої багаторічні дослідження «життєвого шляху» (life course) [Elder, 1999]. Відповідна теорія й емпіричні розвідки, що небезпідставно претендують на самостійність і подані великим масивом концептуальних розробок та узагальненої інформації проведених спостережень [Shanahan, Mortimer, Johnson, 2016; Elder, Giele, 2009], залишаються в рамках «проблеми поколінь», як її формулював К. Мангайм. Хоча життєвий шлях передбачає більшу тривалість і трудомісткість спостереження за подіями та їхнім впливом на долі, кількість не тільки соціологічних, а й психологічних та біомедичних публікацій безупинно зростає [Shanahan, Mortimer, Johnson, 2016: pp. 2–3].

На початку 30-х років минулого століття в Окланді, штат Каліфорнія, були ініційовані роботи з виявлення та опису досвіду дорослішання у кризовій ситуації (Великої депресії). У когорти американців, що народилися у 1920–1921 роках (167 хлопчиків і дівчаток), фіксувалися соціальні та психологічні характеристики, починаючи з молодших класів і аж до закінчення середньої школи, а також статус їхніх батьків і взаємовідносини у сім'ї. Опитування повторювали у 1940–1950-ті роки, а в останньому, на початку 1960-х брали участь 145: лонгітюдна когорта збереглася. Завдання вторинного опрацювання Г. Елдером матеріалу полягало у виявленні ефектів такої грандіозної події, як Велика депресія (ВД), що позначилися на найважливіших у житті людини виборах — професії, освіти, сім'ї, місця проживання, часу появи дітей.

Явище це, щоправда, не було тотальним, і за найобережнішими оцінками «охоплювало» не більш як 50% американців. Не тотальні події є правилом у

1 Glen H. Elder, Jr. (1999) «Children of the Great Depression: Social Change of Life Experience». (5416 цитувань у березні 2021 року згідно із Google Scholar).

світі людей, завжди знаходяться ті, хто перебуває поза локалізованим радіусом негативно-травматичного впливу подій. Утім, вони наполегливо нагадують, наскільки мало насправді перебуває під контролем кожного індивіда і яким крихким воно є. Вчинюване ними насильство й невизначеність примушують до вибору: адаптуватися до запропонованих умов, ухилитися від вимог і закликів адаптації, необоротно маргіналізуючись, або переміщатися (соціальна мобільність, міграція) до більш урегульованих станів і ситуацій.

Економічна депривація, втрата роботи чи значне скорочення джерел доходу були головним наслідком ВД, що потребувало адаптаційних реакцій від усієї сім'ї. Г. Елдер докладно розглядає такі реакції у трьох аналітично виокремлених царинах. Природне скорочення споживання й обережна витрата накопичень, пошук допомоги родичів, знайомих, заявки на державні субсидії супроводжувалися зміною в *поділі праці в сім'ї*. Дівчатка долучалися до домашніх турбот, хлопчики шукали підробіток, а чимало матерів змушені були працевлаштовуватися. Батько, особливо безробітний, втрачав професійний статус, престиж, авторитет, зростала соціальна й економічна значущість матері, менш жорстким ставав контроль за поведінкою дітей, підвищувалася цінність економічної безпеки: формувалася нова структура *відносин у сім'ї*. Сім'ї, крім того, різнилися за *адаптивним потенціалом*: чим вищим був статус сім'ї, тим легше батьки та діти пристосовувалися до несприятливих умов повсякденного життя, тим вищі претензії й амбітні мотивації культивували [Elder, 1999: pp. 277–297].

П'ятий, доданий 1999 року, розділ Г. Елдер відкриває нагадуванням про часто цитоване у книзі Ч. Мілза «Соціологічна уява» побажання поведінковим наукам зайнятися вивченням біографій у контексті історії, перетину їх у рамках соціальної структури. А далі перелічує ті принципи, що спрямовують дослідження життєвого шляху і яких він сам дотримувався спершу в аналізі перипетій долі дітей ВД, а потім і в розповіді про них. Принципів лише чотири [Elder, 1999: pp. 304–308].

По-перше, *принцип історичного часу і місця*. Біографічні петлі, схрещення, уповільнення і пришвидшення здійснюються подіями в параметрах локального порядку, що потребують зваженого й уважного розгляду. Іноді різниці в кілька років або проживання в певному регіоні, місті чи сільській місцевості цілком достатньо, щоби період стресу, нестабільності, депривації не захопив окремі вікові групи. Грандіозна Подія ніби оминатиме їх, розділивши буцімто спільний простір на два відмінні життєві світи, що вочевидняється при порівнянні когорт різного віку. Або, по-іншому, наратив про подію не передбачає абсолютної точки зору, плином життя спостерігач відноситься і в «інший час», і в «інше місце».

По-друге, *принцип синхронізації життя*. Збіг часу настання історичної Події з певним етапом індивідуального життєвого циклу зумовлює долю (війна і досягнення призовного віку, скажімо). Такий збіг веде до того, що у «фронтовиків» і тих, «хто не воював», котрі народилися з інтервалом у кілька років, у різному віці відбуваються найважливіші екзистенційні події, їхні лінії життя розходяться. Ідеться і про раннє працевлаштування на оплачувану роботу, і завершення освіти, і зав'язування романтичних відносин, і одруження/заміж-

жя, і народження дітей, і окреме від батьків проживання. Інакше кажучи, події великого калібру (Події) наближають або відсувають терміни настання індивідуальних подій.

По-третє, *принцип взаємозв'язку життів*. Велика депресія була найсильнішим потрясінням для сімейного порядку й укладу, що дістало вияв у новій структурі сімейних ролей, матеріальній депривації, стресах, сварках, хворобах, психологічних патологіях, алкоголізмі, суїцидах, розлученнях. Причому нестабільність і нестійкість сімейних стосунків часто транслюються на нові покоління, фактично або тільки у вигляді ризиків відтворюються в них. Дослідник усерйоз зобов'язаний зважати на можливість того, що наслідуються, переймаються, зненацька чи внаслідок раптово виниклої потреби активуються не тільки ефективні адаптаційні компетенції, а й дезадаптивні навички, що генерують хаос у спільному існуванні.

По-четверте, *принцип індивідуальної агентності*. Хоч би якою грандіозною була Подія, завжди залишається якийсь простір можливостей та обмежень, доступний для ініціативних індивідуальних або колективних дій і сприйнятливий до них. Особиста енергія і особистий час є чи не єдиними ресурсами, наявними у розпорядженні батьків і їхніх дітей, що дорослішають. Переїзд у дешевше житло, пошуки альтернативних джерел доходу, практики самозабезпечення деякими продуктами харчування — це лише деякі форми заповзятливості та активності з метою протистояти несприятливим обставинам. Фактично — тому світові, що втратив стабільність, підтримувану силами, котрі, як виявилось, перебувають за межами контролю влади різного рівня, а тим паче сімей.

Р. Воль у книзі про покоління — 1914 не забував сказати про соціальне походження письменників, поетів, соціологів, політиків, філософів. Але лише мимохідь, тому книга Воля радше історична, ніж соціологічна. Тоді як Г. Елдер намагався простежити вплив сім'ї в термінах соціального класу (середній клас, робітничий клас) на життєвий шлях дітей Великої депресії. Хоча спостереження за долею 167 індивідів не дає змоги формувати універсальні висловлювання, однак за суттю виявлених тенденцій і прийомів інтерпретації їх книга переважно соціологічна.

Джойс Олдгем Еплбі «Наслідуючи революцію: перше покоління американців»¹

Стаття в «New York Times» від 6 січня 2017 року із повідомленням про смерть однієї з найкомпетентніших дослідниць ранньої історії США, яка багато років очолювала професійну асоціацію своїх колег, називалася так: «Джойс Еплбі, дослідниця капіталізму та американської ідентичності, померла у віці 87 років».

Саме становленню ідентичності покоління, що народилося в період між 1776 і 1800 роками і аж до 1830 року, коли наймолодшим у когорті було 30 років, присвячена одна з її численних книг [Appleby, 2000]. Вона про тих, хто не здійснював революцію, а приймав, утверджував дією ті ідеали та цінності, що формували американський капіталізм як економічне явище, але й, не меншою мірою,

1 Joyce Oldham Appleby (2000) «Inheriting Revolution: the First Generation of Americans».

як явище культурне. Без такої «роботи» покоління він (капіталізм) міг би і не відбутися. Як зазначав один із критиків, відсилаючи до назви книги, це покоління не заробило революції, воно отримало її у спадок від батьків. Від тих, хто заплатив доволі високу ціну за Незалежність: війна, невизначеність, економічна депресія [Appleby, 2000: р. 56]. Однак новий світ мав дорослішати / зазнавати становлення разом, тут не оминати певної частки умовності, з «ровесниками американської незалежності».

Місія покоління полягала не менш ніж у продумуванні та уточненні значення Американської революції, у *встановленні* соціальних форм нової нації; так це бачить історик з майбутнього і не бачили, ясна річ, представники покоління. Запозичені у Просвітництва, схожі на казку ідеали та мрії освічених батьків про розставання з колоніальним минулим і утвердження свободи та демократії треба було матеріалізувати у щось принципово інше. У зразки наполегливої та кваліфікованої трудової поведінки, у стандарти комунікації та співпраці в рамках різноманітних спільнот, у моделі компромісного поєднання прав і свобод з економікою індивідуального підприємництва, нарешті — в міську Америку. Тобто фактично з чистого аркуша, наново, заснувати національну культуру/ідентичність у вигляді цілей, заповзятливих героїв, табу, розпоряджень, символів, свят [Appleby, 2000: р. 5].

Методичний прийом, до якого вдається фахівець із соціальної історії, що пише таку книгу, зовсім не секрет. Оскільки сьогодні ми знаємо, як виглядають домінантні риси американської культури, остільки в минулому нам необхідно знайти джерела, що містять схожу інформацію. Для Дж. Еплбі таким джерелом стали 200 автобіографій успішних білих громадян США, будівельників бізнесу і міст, винахідників, організаторів соціальних рухів і асоціацій, видавців, місіонерів, публіцистів. Довелося прийняти — безумовно, свідомо й вимушено — спрощення, що є надмірним, але й виправданим водночас. Воно надмірне, адже за обрієм спостереження залишився головний масив тодішнього суспільства: раби, рабовласники, владна політична еліта, корінне населення північноамериканського континенту, безіменне і «мовчазне» сільське населення. Але є виправданим, позаяк у контексті тисяч інших документів епохи — листів, щоденників, звітів про подорожі, публікацій у газетах — виявлялися і фіксувалися нюанси й точки зростання культури майбутнього, котрій не одразу, поступово належало стати панівною.

Ненавмисним наслідком соціальної мобільності та нових можливостей професійної та життєвої самореалізації в незалежній Америці стала культурна, економічна і політична диференціація Півночі та Півдня. Сам час спливав тут у різному темпі. Бути енергійним, сприйнятливим до інновацій, товариським, спиратися на власні сили, без побоювань висловлювати свою думку — от що для жителів Півночі означало бути американцем. Перед обличчям тих самих викликів, що генеруються Незалежністю, Південь ставав дедалі більш консервативним, відтворюючи традиційні порядки розподілу влади і господарські уклади, незмінні аспірації, установки, спосіб життя, зразки поведінки. Білі громадяни на Півдні, відчуваючи і висловлюючи свою особливість, дедалі частіше доходи-

ли думки, що беруть участь у розбудові не однієї, а двох різних країн [Appleby, 2000: pp. 22–23].

Революція, за висловленням когось із її сучасників у 1789 році, звела дах спору, іменованої Сполученими Штатами, залишивши майбутнім поколінням роботу з підведення під неї стін і благоустрою кімнат [Appleby, 2000: p. 25]. Книга Дж. Еплбі про сім наріжників (екзистенційних конструктів), над якими славно попрацювало перше покоління американців. Вони поійменовані й докладно презентовані у семи розділах. Другу за рахунком (слідом за Вступом під № 1) названо «*Реагуючи на революційну традицію*», й розповідає вона про поступове утвердження демократичної політики в державі, про відповідальність влади перед виборцями, про поділ влади, про участь пересічних громадян у політиці. Про право обирати й бути обраним, про обмеження впливу держави, церкви, сім'ї на приватне життя, про свободу висловлювати думку й об'єднуватися у групи, спілки, партії, тобто про ослаблення зовнішніх сил, що перешкоджають якомого повному управлінню своїм життям з боку людини [Appleby, 2000: pp. 26–55].

Підприємливість — про мистецтво, не сказати ж «про науку» — не адаптуватися, але створювати нові шанси та можливості, не задовольнятися малим, націлюватися, спонукати себе до енергійного пошуку та руху, шукати і знаходити заняття за розумом і до душі, напружено трудитися, вигадувати раніше невідоме. Але також про створення ефективних економічних інститутів, що підтримують і генерують бізнес будь-яких розмірів, що створюють робочі місця з гідною оплатою докладених зусиль. І формують новий середній клас [Appleby, 2000: pp. 56–89].

Кар'єра — про влаштування складно зорганізованого (диференційованого і стратифікованого) соціального простору існування нації. З передовою промисловістю та інтенсивним сільським господарством, розвиненою структурою комунальних служб, інфраструктурою у вигляді мережі залізниць і звичайних доріг, поштових відділень, з різноманітними ринками зайнятості. З ієрархією інститутів освіти, зі щоденною і періодичною пресою, із видавництвами, з наукою і мистецтвом. Перше покоління американців такий соціальний простір створює, і він надає шанси на економічний і політичний успіх, на просування, на кар'єру. Кар'єрою почали називати постійний прогрес чоловіків (жінки здебільшого залишалися домогосподарками) у їхніх справах, надавши нове значення слову з лексикона любителів коней і перегонів [Appleby, 2000: pp. 90–128].

Відмінності — складалася нова соціальна структура населення, поступово зникали властиві колоніальному періоду уявлення про «правильний» поділ людей на знать і чернь, про супутні їм статуси, ранги, табу, стигми, упередження. У пресі, часописах, романах, листах розгортається дискурс про соціальні відмінності, властиві суспільству ліберальної демократії з ринковою економікою. Знатність, походження, ранг у певній ієрархії, привілеї, спадок як критерії оцінювання людини, так само як і несхожість між людьми, поступово витіснялися. Талант, покликання, смак, амбіції, уміння, знання, заслуги утверджувалися в статусі прийнятих соціальних маркерів, мірила справедливості щодо будь-кого. Розростався, стаючи дедалі неодноріднішим середній клас, клас під-

приємців у містах, власників землі в сільській місцевості, священників, учителів, лікарів. Узвичаювалося не увиразнення відмінностей церемоніями, етикетом, зверненнями, але демонстрація всього можливого в конкретній ситуації рівності [Appleby, 2000: pp. 129–160].

Три завершальні розділи книги завершують аналіз змін, суб'єктом і об'єктом яких було перше покоління незалежної Америки. *Інтимні стосунки* — про становлення теплих і сталих емоційних зв'язків між батьками й дітьми, у подружжі, між близькими родичами, друзями, чоловіками й жінками. Про те, чого не спостерігалось раніше: про зростання значущості сім'ї, тобто про соціальний інститут, що стає чи не першорядним об'єктом турботи і відповідальності [Appleby, 2000: pp. 161–193].

Реформи — про культивування навичок спільного існування. Американці із захватом та ентузіазмом об'єднуються у спільноти любителів співу, книги, тверезого способу життя, взаємодопомоги, вирушають у просвітницькі та освітні місії, консолідуються навколо церков і дотримуються релігійних обрядів. Це ті різноманітні форми колективності, котрі не придушують індивідуальність, але є простором самореалізації та самовдосконалення в позаекономічній царині, що дає змогу ініціативним зусиллям творити плюральність/багатовимірність власного життя. У повсякденному житті утверджується принциповість поділу приватної й публічної сфер, цінностей освіти, знання, автономії, спільної праці, дисципліни, благочестя [Appleby, 2000: pp. 194–238].

Нова національна ідентичність — про усвідомлення поколінням себе «першим американським». Це відбувалося завдяки участі у значущих подіях, у з'ясуванні та розумінні дистанції від того, що було колись, навіть від способу життя своїх батьків, у процесі розбудови індивідуальної історії успіху і соціальної мобільності. Ідентичність є тим, що поступово, долаючи інерцію минулого та опір теперішнього, надбудовується над класовими, статусними, професійними, релігійними розбіжностями, що суперечать одне одному в плані уявлень про те, як усе в житті має бути влаштовано. І лише за певний час, відповідно до обставин, нівелює їх, збуджуючи відчуття гомогенної спільноти, що демонструється в належних випадках. Передбачувана рівність укоріненості у відвойованій і розбудованій їхнім напруженням і старанням країні — от чим була національна ідентичність «перших американців» [Appleby, 2000: pp. 239–268].

Висновки

Два різновиди історико-соціологічного аналізу покоління домінують, напевно, у масиві сучасної літератури з цього предмета. Перший представлений дослідженнями «покоління-1914» Р. Воля і «першого американського покоління» Дж. Еплбі. У його фокусі усвідомлення індивідами досвіду життя в запропонованих обставинах історії та місця дії. Подія — Війна і Революція — конструює покоління, паралельно відмежовуючи від тих, «кого там не було». Вікові межі «покоління» або не обговорюються зовсім, або є настільки широкими, що доречно говорити про різні покоління. У Дж. Еплбі між старшими і молодшими в поколінні різниця у 24 роки. Настільки широкий діапазон явно вимушений, адже для того, щоб скласти автобіографію і стати суб'єктом такого наративу,

треба прожити достатньо довго — щоб самостійно підбити підсумки або щоб молодші сучасники могли зробити це. А в першій половині XIX століття мемуаристи ще нечисленні. Інакше кажучи, якість і кількість документальних джерел також визначають те, кого дослідник зарахує до покоління.

Другий різновид репрезентований лонгітудом «діти Великої депресії» Г. Елдера в концептуальній і методичній традиції вивчення «життєвого шляху». Тут покоління також конструється Подією і зводиться, фактично, до вікової когорти 1920–1921 років народження. Цей різновид радше соціолого-історичний — ще й тому, що в традиції присутні й мають значення принципи та правила процесу соціалізації, найповніше розроблені саме в нашій дисципліні.

Один із найвідоміших проєктів такої властивості сьогодні той, що нині виконується Центром лонгітудних досліджень Університету Лондона — Дослідження покоління міленіалів (Millennium Cohort Study). Майже 19 тисяч опитаних дітей, які народилися між вереснем 2000 і січнем 2002 року, а також їхніх батьків. Сім хвиль, остання з яких була у 2018 році, коли «дітям нового століття» було 17 років, а також перше інтерв'ю — з матерями дітей у віці 9 місяців. В онлайн-бібліотеці проєкту понад 5 тисяч публікацій на матеріалах даного і попередніх когортних досліджень Центру, серед них — і в провідному соціологічному часопису королівства [Cooper, 2021]. В Європі з ініціативи економічної комісії ООН для Європи підтримується проєкт «Програма поколінь і гендеру» (The Generations & Gender Programme). Перше опитування було проведено 2004 року (20 європейських країн і 4 неєвропейські), останнє планували на 2020-й рік, і листи підтвердження участі організатори отримали від 25 країн. 3-поміж пострадянських країн учасниками Програми є Білорусь, Грузія, Казахстан, Молдова, Росія. На сайті Програми розміщено умови доступу до емпіричних даних і бібліографія публікацій, а також перелічено перераховано деякі національні проєкти дослідження поколінь. На квітень 2021 року нема повідомлень про перебіг виконання чергового етапу, запланованого на 2020 рік. Нова грандіозна подія — COVID-19 — скоригувала, схоже, плани дослідників. Якщо не призупинила їх зовсім.

Усі три реферовані книги містять два важливі повідомлення про людей XIX і XX століть. Передусім майбутнє вбачається їм таким, що піддається їхнім енергійним зусиллям — пластичним. Або, по-іншому, наші проєкти реалізуються, соціальні обставини цілком вибудовуються за планованими ціннісними конфігураціями та етичними параметрами. Однак мірою дорослішання, переходу до середнього і літнього віку в контексті грандіозних Подій і після них індивідуальна та групова (покоління) значущість майбутнього нездоланно зменшується, а ідеали й очікування юності найчастіше так і залишаються у сфері можливого, заохочуючи розмову про «втрачене покоління». Чи так усе відбувається із генерацією, що народилася у XXI столітті, мають показати лонгітудні проєкти.

Однак зараз ситуація з майбутнім помітно інша. Ані інтелектуали, ані політики вже не передбачають і не прогнозують нічого доброго: світ і далі обіцяє бути стрімко мінливим, невизначеним, сповненим ризиків і несправедливості. Ідея *прогресу* у вигляді накопичуваного блага для всіх дискредитована минулим

століттям і відправлена в недосяжні запасники історії. Її місце заступила *неви-значеність* — визнання неможливості скільки-небудь зрозумілої калькуляції/провидіння майбутніх імовірностей подій, дій, станів. Тому в сучасних публікаціях, ґрунтованих на опитуваннях і висновках із них, співіснують сценарії, що мало відрізняються один від одного.

У більш оптимістичному сценарії нове покоління сприйме домінування інформаційних технологій і почуватиметься комфортно у двоїстому світі — реальному і віртуальному. У менш оптимістичному — міленіали масово будуть байдужими до більш досконалого, призначеного для всіх майбутнього, предмета сподівань покоління «бумерів» (людей, народжених після Другої світової, що йдуть наразі з історичної сцени), залишаючись чутливими лише до локально-власного теперішнього. Тому нав'язливо речовому теперішньому, в якому крім ненадійності, недостовірності, загроз, небезпек, не кращих передчуттів, нездоланної нерівності, дефіциту довіри все одно залишилося місце для привабливих шансів і можливостей із закликами/спокусами скористатися ними. А от місцем утвердження особистісної ідентичності та належності — обирати світ соціальних мереж і комунікаційних гаджетів.

Байдужість до минулого країн і народів, інноваційно або успадковано культивованій презентизм і слабкий інтерес до спільного майбутнього (воно «закривається») зумовлюють, вочевидь, найбільш загальну соціальну установку покоління ровесників поточного століття. Доповнена віртуальністю повсякденність власною структурністю визначатиме нові поділи та стратифікації.

Джерела

- Радаев, В. (2019). *Миллениалы: Как меняется российское общество*. Москва: Высшая школа экономики.
- Твенге, М.Д. (2019). *Поколение I. Почему поколение Интернета утратило бунтарский дух, стало более толерантным, менее счастливым и абсолютно неготовым ко взрослой жизни — и что это значит для всех остальных*. Москва, РИПОЛ классик.
- Appleby, J. O. (2000). *Inheriting Revolution: the First Generation of Americans*. Cambridge, Massachusetts, London, England, the Belknap Press of Harvard University Press.
- Brooks, M., Lasser, J. (2018). *Tech Generation. Raising Balanced Kids in a Hyper-Connected World*. S.I.: Oxford University Press.
- Cooper, K. (2021). Are Poor Parents Poor Parents? The Relationship between Poverty and Parenting among Mathers in the UK. *Sociology*, 55 (2), 349–383.
- Gardner, H., Davis, R. (2013). *The App Generation: how today's youth navigate identity, intimacy, and imagination in a digital world*. New Haven, London: Yale University Press.
- Gerson, K. (2010). *The Unfinished Revolution: How a New Generation is Reshaping Family, Work, and Gender in America*. S.I.: Oxford University Press.
- Elder, G.H., Jr. (1999). *Children of the great depression: social change in life experience / 25th anniversary ed*. Colorado: Westview Press.
- Elder, G.H., Jr., Giele, J.Z. (Eds.) (2009). *The Craft of Life Course Research*. New York: The Guilford Press.
- Lukianoff, G., Haidt, J. (2018). *The Coddling of the American Mind. How Good Intentions and Bad Ideas are Setting Up a Generation For Failure*. New York: Penguin Press.

Mannheim, K. (1952). The Problem of Generation. In: *Essays on the Sociology of Knowledge* (pp. 276–322). Oxford University Press.

Palfrey, J., Gasser, U. (2008). *Born digital: Understanding the First Generation of Digital Natives*. New York: Basic Books.

Shanahan, M.J., Mortimer, J., Johnson, M.K. (Eds.) (2016). *Handbook of the Life Course: Volume II*. S.I: Springer Science + Business Media.

Seemiller, C., Grace, M. (2019). *Generation Z. A Century in the Making*. London, New York: Routledge.

Strauss, W., Howe, N. (1991). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. New York, London: Harper Perennial.

Strauss, W., Howe, N. (1997). *The fourth turning: An American prophecy — What the cycles of history tell us about America's next rendezvous with destiny*. New York: Broadway Books.

Strauss, W., Howe, N. (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. New York: Vintage Books.

Wohl, R. (1979). *The Generation of 1914*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Отримано 14.06.2021

References

Appleby, J. O. (2000). *Inheriting Revolution: the First Generation of Americans*. Cambridge, Massachusetts, London, England, the Belknap Press of Harvard University Press.

Brooks, M., Lasser, J. (2018). *Tech Generation. Raising Balanced Kids in a Hyper-Connected World*. S.I.: Oxford University Press.

Cooper, K. (2021). Are Poor Parents Poor Parents? The Relationship between Poverty and Parenting among Mothers in the UK. *Sociology*, 55 (2), 349–383.

Gardner, H., Davis, R. (2013). *The App Generation: how today's youth navigate identity, intimacy, and imagination in a digital world*. New Haven, London: Yale University Press.

Gerson, K. (2010). *The Unfinished Revolution: How a New Generation is Reshaping Family, Work, and Gender in America*. S.I.: Oxford University Press.

Elder, G.H., Jr. (1999). *Children of the great depression: social change in life experience / 25th anniversary ed*. Colorado: Westview Press.

Elder, G.H., Jr., Giele, J.Z. (Eds.) (2009). *The Craft of Life Course Research*. New York: The Guilford Press.

Lukianoff, G., Haidt, J. (2018). *The Coddling of the American Mind. How Good Intentions and Bad Ideas are Setting Up a Generation For Failure*. New York, Penguin Press.

Mannheim, K. (1952). The Problem of Generation. In: *Essays on the Sociology of Knowledge* (pp. 276–322). Oxford University Press.

Palfrey, J., Gasser, U. (2008). *Born digital: Understanding the First Generation of Digital Natives*. New York: Basic Books.

Radaev, V. (2019). *Millennials: How Russian society is changing*. [In Russian]. Moscow: Higher School of Economics. [= Радаев 2019].

Shanahan, M.J., Mortimer, J., Johnson, M.K. (Eds.) (2016). *Handbook of the Life Course: Volume II*. S.I: Springer Science + Business Media.

Seemiller, C., Grace, M. (2019). *Generation Z. A Century in the Making*. London, New York: Routledge.

Strauss, W., Howe, N. (1991). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. New York, London: Harper Perennial.

Strauss, W., Howe, N. (1997). *The fourth turning: An American prophecy — What the cycles of history tell us about America's next rendezvous with destiny*. New York: Broadway Books.

Strauss, W., Howe, N. (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. New York: Vintage Books.

Twenge, J.M. (2017). *iGen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy and Completely Unprepared for Adulthood — and What That Means for the Rest of Us*. [In Russian]. Moscow, RIPOl classic. [= Твенге 2019].

Wohl, R. (1979). *The Generation of 1914*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Received 14.06.2021

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО, СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Покоління в історико-соціологічній перспективі

На прикладі праць Р. Воля «Покоління 1914», Д. Еплбі «Наслідуючи революцію: перше покоління американців», Г. Елдера «Діти Великої Депресії: соціальна зміна життєвого досвіду» розглядаються особливості історико-соціологічного нарративу про покоління, що відноситься до рубрики «соціальна історія». Перші дві книги побудовані на аналізі письмових джерел і репрезентують «інтелектуальну історію покоління». У монографії про дітей депресії формулюються принципи лонгitudного дослідження в концепції «життєвого шляху». У всіх трьох публікаціях покоління засновується і затверджується у відповідному статусі грандіозними Подіями: війна, революція, депресія. У фокусі уваги те нове, що має намір внести нова генерація в світоустрій і світовідчуття, то, від чого вона рішуче відмежовується і не сприймає. Як доповнення задаються сучасні дослідження народжених на межі тисячоліть, в тому числі лонгitudні.

Ключові слова: покоління, подія, життєвий шлях, міленіали, історія, біографія

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО, СЕРГЕЙ МАКЕЄВ

Поколение в историко-социологической перспективе

На примере работ Р. Воля «Поколение 1914», Д. Эпплби «Наследуя революцию: первое поколение американцев», Г. Элдера «Дети Великой Депрессии: социальное изменение жизненного опыта» рассматриваются особенности историко-социологического нарратива о поколении, относящегося к рубрике «социальная история». Первые две книги построены на анализе письменных источников и репрезентируют «интеллектуальную историю поколения». В монографии о детях депрессии формулируются принципы лонгitudного исследования в концепции «жизненного пути». Во всех трех публикациях поколение учреждается и утверждается в соответствующем статусе грандиозными Событиями: война, революция, депрессия. В фокусе внимания то новое, что намеревается внести новая генерация в мироустройство и мироощущение, то, от чего она решительно отмежевывается и не приемлет. В качестве дополнения упоминаются современные исследования родившихся на рубеже тысячелетий, в том числе лонгitudные.

Ключевые слова: поколение, событие, жизненный путь, миллениалы, история, биография

NATALIA KOVALISKO, SERHII MAKEIEV

Generation in history-sociological perspective

On the example of the works of R. Wohl «Generation 1914», J. Appleby «Inheriting the Revolution: The First Generation of Americans», G. Elder «Children of the Great Depression: Social Change in Life Experience» the authors examines the features of the historical and sociological narrative about the generation, which belongs to the rubric «social history». The first two books are based on the analysis of written sources and represent the «intellectual history of a generation». The monograph on children of depression formulates the principles of longitudinal research in the concept of «life course». In all

three publications, a generation is established and confirmed in the corresponding status by grandiose Events: war, revolution, depression. The focus of attention is on something novel that the new generation intends to introduce into the world order and attitude, something from which it decisively dissociates itself and does not accept.

All three refereed books contain two important accounts of people in the 19th and 20th centuries (or the authors who tell about these people?). First of all, they see the future as amenable to their energetic efforts, plastic. Or, to put it another way, our projects are realizable, social constraints are surmountable, and circumstances can well be constructed according to attractive value configurations and ethical parameters. But as they grow up, the transition to middle and old age in the context of grandiose Events and after them, the individual's and group's (generation's) significance of the future is irresistibly diminishing, and the ideals and expectations of youth often remain in the sphere of the possible, encouraging the conversation about the «lost generation».

Keywords: generation, event, life course, millennials, history, biography

ЛІНА МАЛИШ,

доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (04070, Київ, вул. Волоська, 8/5)

LINA MALYSH,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of "Kyiv Mohyla Academy" (8/5, Voloska St., Kyiv, 04070)

malysh.lina@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3155-3209>

Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива

Соціальні зміни, перетворюючи суспільство на природну соціологічну лабораторію, провокують активну дослідницьку рефлексію щодо їхніх причин, особливостей перебігу та наслідків. Провідним напрямом таких студій є вивчення життєвих шляхів представників різних поколінь, які розгортаються у відмінних соціокультурних контекстах. Відображення у стратифікаційних профілях індивідів трансформацій, спричинених утворенням, розвитком, а згодом розпадом СРСР, також неодноразово потрапляло у фокус уваги вчених.

Одна з перших ґрунтовних розвідок позицій представників різних поколінь у стратифікованому просторі належить Фрідріху Філіппову [Филиппов, 1989]. На висвітлення рухливості молоді був націлений порівняльний науковий проєкт «Шляхи покоління», реалізований під керівництвом Мікка Тітми. Згодом його дані утворили одне із джерел інформації ще одного масштабного дослідження — «Міжпоколінна соціальна мобільність від XX сторіччя до XXI: чотири генерації російської історії» [Семенова, Черныш, Ваньке, 2017]. Нове покоління «Міленіалів» (покоління Y) описане Вадимом Радаєвим [Радаев, 2019].

Окремий напрям студій становлять спроби виокремлення поколінь як певних спільнот, презентовані у працях Вікторії Семьонової [Семенова, 2001; Семенова, 2003] та Юрія Левади [Левада, 2001]. Зміни у ціннісних орієнтаціях населення після розпаду СРСР також знайшли віддзеркалення в емпіричних дослідженнях [Магун, Руднев, 2012; Магун, Энговатов, 2004].

Наразі суттєвий відтинок часу, що сплинув від набуття Україною незалежності, уможливило окреслення соціального портрета нового покоління її мешканців, життя яких відбувається вже за пострадянської доби. Розуміння цінностей, уявлень про сьогодення та майбутнє ровесників державності потребує

Цитування: Малиш, Л. (2021). Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 21–36. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.021>

з'ясування їхніх позицій у стратифікованому просторі, вимірювання яких передбачає виконання чотирьох головних методологічних завдань: коректний вибір емпіричних даних про їхні основні характеристики; пошук категорій, у зіставленні з якими з'ясовуватимуться особливості цільової категорії; уможливлення фіксації багатовимірного характеру нерівностей; врахування специфіки взаємозв'язків між окремими формами цих нерівностей у різні моменти часу.

Запропонований у цій статті методологічний підхід, з огляду на наведені міркування, має на меті виявити, які саме та наскільки глибокі соціоструктурні трансформації відбулися за останні тридцять років.

Дані та змінні

З'ясування позицій індивідів у просторі нерівностей і простеження їхніх темпоральних змін потребували залучення широкої бази даних, яка б не лише охоплювала значний період часу, а й включала низку повторюваних у різних хвилях опитувань індикаторів, спроможних зафіксувати місце індивіда в головних структурних ієрархіях. Цим вимогам задовольняли масиви соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ, з яких, відповідно до мети дослідження, було відібрано реалізовані у 1995–1997 та 2018–2020 роках.

Важливою частиною проектування порівняльного дослідження, поряд із формуванням переліку вживаних у ньому змінних і розробленням алгоритму роботи з одержаними даними, був коректний вибір одиниць аналізу. Передусім було виокремлено категорію ровесників незалежності, яку в контексті подальших зіставлень було позначено як «дітей». Оскільки відповідну підвибірку сформовано з масивів вторинних даних, задля збільшення її обсягу до неї включено індивідів не лише 1991 року народження, а й також 1990 та 1992 років із хвиль моніторингових опитувань за 2018–2020 роки. Таким чином, когорта дітей складалася з молоді віком від 26 до 30 років, дорослішання якої припало на період після розпаду СРСР ($N = 354$).

Визначення поколінних змін у соціальних позиціях здійснювалося шляхом зіставлення когорти дітей із категорією осіб 1965–1967 років народження («батьків»), які потенційно могли б мати власних дітей 1990–1992 років народження, перебуваючи на той час у 23–27-річному віці. При цьому характеристики батьків фіксувалися у двох часових проміжках: 1995–1997 — коли представники когорти батьків досягли 28–32 років («батьки I», $N = 316$); 2018–2020 — коли їм виповнилося 51–55 років («батьки II», $N = 248$). Задля повнішої реалізації евристичного потенціалу порівняльного дослідження було додатково виокремлено ще одну підвибірку, до якої належали ті, хто у 1995–1997 роках був віком 51–55 років, тобто особи 1942–1944 років народження («прабатьки», $N = 265$).

Перелічені вікові категорії назагал відповідали поколінням, зафіксованим у проведених на пострадянському просторі емпіричних розвідках: прабатьки — доперебудовна генерація, батьки — ранньо-перехідна, діти — пострадянська [Семенова, 2001; Семенова, 2003]. Представники кожної когорти мали особливі

умови формування та вибудовування життєвого шляху, які, своєю чергою, неминуче відбивалися на позиції у просторі нерівностей. У комплексному описі використано три різновиди дизайну дослідження: трендовий, крос-секційний та когортний. Комбінація вказаних типів дослідницьких дизайнів, проілюстрована на рисунку 1, забезпечувала цілісну характеристику позицій представників різних поколінь у соціальному просторі, включно з їхнім часовим виміром і специфікою в певний відтинок часу.

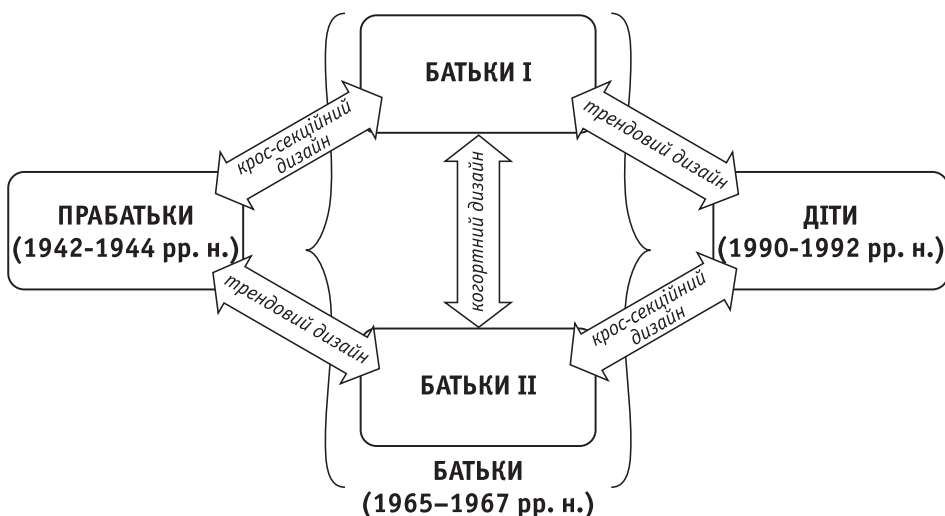


Рис. 1. Загальна схема опису соціальних позицій представників різних поколінь

Інструментарій дослідження структурних змін українського соціуму мав передбачати врахування комплексної природи нерівностей. Водночас доступні для аналізу масиви даних не були призначені для ґрунтовних студій у цьому напрямі, що суттєво обмежувало перелік вживаних змінних. Після опрацювання висновків попередніх розвідок (детальніший огляд підходів до вимірювання стратифікації викладено у: [Малиш, 2019]) було виокремлено три головні групи індикаторів місця індивіда в соціальному просторі, використані надалі.

Перша група, спрямована на визначення *розміщення респондента у соціальному просторі*, включала перелік змінних, подібний до застосованого Мелвіном Л. Коном та його колегами для вимірювання соціально-стратифікаційної позиції [Кон, Сломчинський, Шоенбах, 2007]. Ця остання становила латентну змінну, де вимірами були освіта, дохід і професійний статус індивіда.

Освіта фіксувалася запитанням: «Який найвищий рівень освіти ви здобули?», — віяло відповідей якого було узагальнено до трьох рівнів: низький (неповна та повна середня), середній (середня спеціальна) та високий (вища) освітні рівні (таке групування апробовано у: [Малиш, Виноградов, 2010]).

Доходи респондентів визначалися запитанням: «Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?» Гармонізація значень

змінних для різних років дослідження здійснювалася шляхом розбиття їхніх значень на терцилі, що відповідали високому, середньому та низькому рівням доходу.

Професійний статус у студіях М. Кона вимірювався за шкалами престижу (національними та шкалою Треймана), проте цей показник, як і запитання, на основі яких можна було б вирахувати його значення, у масивах даних були відсутні. Розв'язком цієї проблеми було об'єднання відповідей на запитання: «Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час», — за запропонованою Оленою Симончук схемою [Симончук, 2018: с. 247] у чотири категорії — керівників, службовців, власників, робітників. Надалі вони були впорядковані таким чином: високий професійний статус (керівники), середній (службовці та власники) та низький (робітники). Ще дві категорії осіб — безробітні та економічно неактивне населення — розглядалися лише в межах загального опису структури зайнятості поколінь.

Друга група показників мала на меті виявити *сприйняття індивідами своєї позиції у соціальному просторі*. Ключовим індикатором відчуття індивідами власного місця у системі нерівностей було запитання: «Уявіть собі, що на сходинах такої собі «драбинки» розміщені люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій — ті, хто має найнижче становище, а на найвищій — ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходинок ви поставили б себе?»; віяло відповідей на нього було трансформовано у три альтернативи: низька позиція (сходинок 1–2), середня позиція (сходинок 3–4) та висока позиція (сходинок 5–7).

Додатково до аналізу було залучено самооцінку індивідами рівня добробуту, яка, однак, у різні роки опитування визначалася різним чином. У масивах 1995–1997 років та 2020-го це зроблено за допомоги запитання: «Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї», — за 11-бальною шкалою. У 2018–2019 роках респондентів просили: «Визначте матеріальне становище Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці», — пропонуючи сім альтернатив відповідей від «частіше не маємо грошей та харчів — інколи жебракуємо» до «живемо у повному достатку».

Для того, щоб уможливити порівняння інформації для різних поколінь, обидві змінні було трансформовано таким чином, щоб вони включали три рівні самооцінок добробуту — низьку, високу, середню, після чого дані було об'єднано в одній змінній. Зокрема, для масивів 1995–1997 та 2020 років низькому рівню добробуту відповідали оцінки в діапазоні [0; 3], у середньому вони варіювали в межах [4; 5], а у високому передбачали значення [6; 10]. Для масивів 2018–2019 років рівень добробуту вважався низьким для тих, чиїх доходів вистачало щонайбільше на продукти харчування, середнім — коли їх було достатньо загалом на прожиття, а високим — за умов покриття наявними доходами всіх необхідних витрат, ба й більше.

Третя група ознак вказувала на *легітимність наявних стратифікаційних порядків*, яка операціоналізувалася як міра задоволення індивідів своєю позицією у певній стратифікаційній ієрархії. Перша змінна фіксувала почуття, зумовлені позицією індивідів у соціальному просторі загалом, а друга — оцінку

економічної ситуації у країні, яка опосередковано віддзеркалювала легітимність системи розподілу матеріальних благ.

Перше запитання сформульовано так: «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?», де 1 — радше не задоволений, 2 — важко сказати, задоволений чи ні, 3 — радше задоволений.

Другим запитанням було: «Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?», — за 11-бальною шкалою для відповідей. Заради зручності аналізу її також було узагальнено до трьох альтернатив: низька оцінка, якій відповідали значення шкали [0; 3], середня оцінка, яка включала значення [4; 5], та висока оцінка, коли діапазон значень становив [6; 10].

Загалом описаний набір із семи ознак давав змогу описати позиції індивідів у стратифікованому просторі у вимірах їхніх об'єктивних параметрів, суб'єктивного сприйняття й визнання їхньої легітимності, де кожен із показників мав три рівні (висока, середня та низька позиція). При цьому економічна нерівність могла розглядатися крізь призму всіх трьох перелічених вимірів.

Досвід вивчення соціальних змін свідчить, що для цього достатньо порівняти розподіли ознак, які відображають стани, уявлення й оцінки індивідів, які перебувають у фокусі дослідницької уваги. Проте обмеження такого підходу полягає у відсутності змоги врахувати взаємозв'язки між різними формами нерівностей, передусім міру узгодженості позицій у різних стратифікаційних ієрархіях та її темпоральну стабільність. Для її характеристики Герхард Ленські у 1954-му ввів у соціологічний обіг термін «статусна кристалізація» (status crystallization) [Lenski, 1954].

Узагальнюючи висновки емпіричних студій статусної кристалізації, вітчизняна соціологиня Анжела Патракова констатувала її підвищення у транзитивних суспільствах, проте ці результати не відтворилися для України [Патракова, 2006]. Наразі з'ясування міри статусної кристалізації не втратило своєї актуальності. Для її визначення було створено три типології.

Перша слугувала для класифікації індивідів за їхньою узагальненою *об'єктивною позицією* у соціальному просторі. Її структурними елементами були такі:

- узгоджений високий статус (індивіди, що мали вищу позицію принаймні за двома стратифікаційними ознаками та жодною нижчою позицією);
- узгоджений середній статус (індивіди із середньою позицією щонайменше за двома стратифікаційними ознаками);
- узгоджений низький статус (ті, хто посідає найнижчу позицію не менше ніж за двома стратифікаційними ознаками, та жодну найвищу позицію);
- неузгоджений статус (категорія, до якої віднесено тих, хто посідає інші комбінації позицій за стратифікаційними ознаками).

Друга типологія уможлилювала опис *інтегральної позиції у просторі нерівностей*, ґрунтуючись на узагальненій об'єктивній позиції у соціальному просторі, розглянутій вище, а також суб'єктивній соціальній позиції та легітимності стратифікаційних порядків (рис. 2).

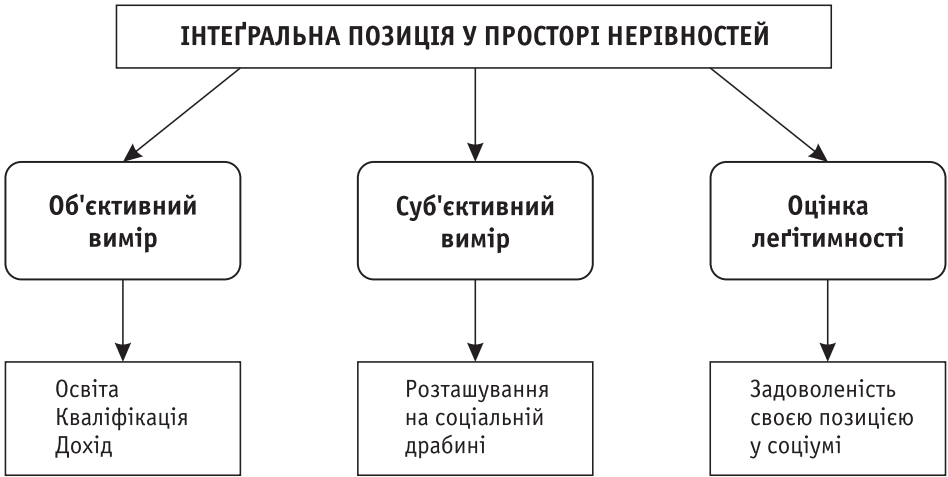


Рис. 2. Вимірювання інтегральної позиції у соціальному просторі

Ця типологія також включала чотири категорії — вища, середня, низька та неузгоджена позиції. Віднесення індивідів до перших трьох із них відбувалося на тих самих засадах, що й у попередній класифікації. Четверта категорія включала не лише тих, у кого розміщення за всіма стратифікаційними ознаками не збігалось, а й тих, хто мав неузгоджені позиції в межах об'єктивного виміру нерівності.

Третя типологія фіксувала *узагальнену позицію індивіда в системі економічної нерівності*. Класифікація індивідів у цьому разі повторювала порядок дій, викладений вище для типології об'єктивних позицій. Структурні елементи також були аналогічними.

Як результат найзагальніша схема стратифікаційної системи утворювала-ся зі статусних характеристик трьох груп, на основі яких було побудовано типології: об'єктивних показників позицій у соціальному просторі (економічна, освітня та кваліфікаційна стратифікація), інтегральної позиції в соціальному просторі (об'єктивної, суб'єктивної та оцінної) та позиції в системі економічної нерівності (об'єктивної, суб'єктивної та оцінної).

***Поколінні відмінності у позиціях
на шкалах стратифікаційних ознак***

Найбільш вживаними у стратифікаційному аналізі індикаторами лишаються ті, що відображають володіння індивідами ключовими соціальними ресурсами. Як видно з таблиці 1, за роки незалежності відбулася низка змін у характері їх розподілу у представників різних поколінь.

Найпомітніші відмінності було виявлено в освітньому рівні індивідів. Частка осіб із вищою освітою становила 9,8% серед прабатьків проти 44,4% серед батьків II та 14,6% серед батьків I порівняно з 55,4% серед дітей¹. Натомість сут-

1 Тут і далі у тексті всі описані відмінності є значимими на рівні $p \leq 0,05$.

тево скоротилася кількість тих, хто мав лише неповну та повну середню освіту: якщо серед прабатьків цей показник становив 76,6%, то серед батьків II — всього 12,5%, тоді як серед батьків I їх було 50,6%, а серед та дітей — 14,7%.

Таблиця 1

**Поколінні відмінності в розміщенні на осях
ключових стратифікаційних ознак, %**

Показники	Пра- батьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Освіта</i>				
Початкова, неповна середня, середня загальна	76,6	50,6	12,5	14,7
Середня спеціальна (технікум, коледж, училище)	13,6	34,8	43,1	29,9
Вища освіта (неповна, бакалавр, спеціаліст, магістр, аспірант)	9,8	14,6	44,4	55,4
<i>Кваліфікація</i>				
Керівники	1,6	3,0	2,6	3,9
Службовці	24,1	32,2	27,9	31,1
Власники	1,2	7,3	8,6	5,7
Робітники	43,9	29,6	32,6	32,4
Поза робочою силою	21,3	12,0	15,9	10,9
Безробітні	7,9	15,9	12,4	16,0
<i>Доходи</i>				
Низькі	27,2	33,3	31,8	20,9
Середні	38,5	26,1	34,1	36,6
Високі	34,3	40,6	34,1	42,5

Збільшення кількості місць для навчання у ВНЗ після розпаду СРСР зумовило збільшення частки осіб із вищою освітою у когорті батьків (різниця між батьками I та батьками II сягала близько 30%), і на момент досягнення ними у 2018–2020 роках віку прабатьків відсоток тих, хто мав вищу освіту, серед перших виявився помітно більшим.

У структурі зайнятості зміни заторкнули передусім категорії власників та робітників. Частка осіб, належних до перших, виявилася найнижчою серед прабатьків, дорівнюючи лишень 1,2%, тоді як серед батьків і дітей вона значимо не відрізнялася, коливаючись у межах від 5,7% до 8,6%. Натомість кількість робітників серед прабатьків була приблизно на 10% більша, ніж серед батьків та дітей, сягнувши 43,9%. Наповненість категорій керівників та службовців поколінних розбіжностей не виявила.

Зміна ієрархії розподілу доходів, так само, як і структури занять, не зачепила її найвищих рівнів — відсоток осіб, належних до верхнього терциля, не мав значущих поколінних відмінностей. Проте було помічено зменшення частки мало-забезпечених з 33,3% у батьків I до 20,9% у дітей, а також зростання частки тих,

хто мав середні доходи, з 26,1% у батьків I до 36,6% у дітей. Між батьками II та прабатьками істотних змін у розміщенні за доходами не спостерігалось.

Дещо модифікувався за роки незалежності характер відмінностей у матеріальному забезпеченні між різними віковими категоріями. У 1995–1997 роках було зафіксовано більшу кількість осіб із середніми доходами серед прабатьків порівняно із батьками I (38,5% проти 26,1%), а у 2018–2020 батьки II були ширше за дітей представлені серед тих, хто мав низькі доходи (31,8% проти 20,9% відповідно). Тобто дещо вища забезпеченість 50-річних порівняно із 30-річними, відзначена у 1995–1997 роках, не спостерігалася у 2018–2020, тоді як у 50-річних, навпаки, доходи виявилися дещо нижчими, аніж у 30-річних.

Назагал ровесники незалежності займають найвищі позиції в освітній ієрархії, й робітників серед них виявилось найменше. У їхніх батьків за 30 років підвищився освітній рівень, проте розподіли інших показників відчутно не змінилися. Водночас їхній освітній рівень є вищим, аніж у прабатьків, і серед них дещо численніша категорія власників.

Поряд з об'єктивними показниками позиції в соціальному просторі науковці часто оперують її самооцінками. Поколінні особливості розподілів цих показників відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Поколінні відмінності в самооцінках позицій у просторі нерівностей, %

Покоління	Пра- батьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Позиція на соціальній драбині</i>				
Низька (сходинок 1–2)	52,3	27,7	17,5	13,3
Середня (сходинок 3–4)	45,4	68,8	68,1	61,3
Висока (сходинок 5–7)	2,3	3,5	14,4	25,4
<i>Оцінка матеріального добробуту</i>				
Низький	76,2	67,9	41,3	29,4
Середній	21,9	27,3	38,0	40,9
Високий	1,9	4,8	20,7	29,7

Із плином часу самооцінки позицій у соціальному просторі набули більш різноманітних відмінностей, аніж показники об'єктивного соціального статусу.

У зіставленні розміщення на сходинках соціальної драбини 30-річних індивідів у 1995–1997 та у 2018–2020 роках було помічено їхній перерозподіл на крайніх позиціях. Серед батьків I частка осіб на найнижчих щаблях становила 27,7%, а серед дітей — лише 13,3%, натомість на вищих сходинках розмістилися лише 3,5% батьків I, тоді як серед дітей таких було вже 25,4%.

У 50-річних за вказаний період зміни заторкнули всі ієрархічні рівні показника. Серед прабатьків екстремально високою виявилася частка належних до найнижчого щабля (52,3%), на серединній та найвищій позиціях було зосереджено 45,5% та 2,3% осіб. У батьків II відсоток тих, хто відніс себе до найнижчих щаблів, становив 17,5%, а на серединних та найвищих опинилися 68,1% та 14,4% індивідів.

Щодо вікових відмінностей у розміщенні індивідів на сходинках соціальної драбини, то загальний тренд становили вищі самооцінки 30-річних: у 2018–2020 роках кількість дітей на її вершині була значимо вищою, ніж кількість батьків, а у 1995–1997 роках прабадьки здебільшого розміщувалися внизу (52,3%), тоді як батьки I — посередині (68,8%). Водночас у когорті батьків із плином часу покращилася самооцінка позиції у соціальному просторі: відсоток осіб на горі соціальної драбини у батьків II порівняно з батьками I зріс у чотири рази.

Оцінка матеріального добробуту за роки незалежності також достатньо помітно поліпшилася, однак частка тих, хто презентує її найнижчий рівень, була суттєво вищою, ніж у разі соціальної драбини. Відмінності в розподілах цього показника у різних вікових груп спостерігались лише у 2018–2020 роках, коли батьки II частіше за дітей відносили себе до малозабезпечених (41,3% порівняно з 29,4% відповідно). Проте самооцінки когорті батьків за період від 1995–1997 до 2018–2020 років покращилися — батьки I порівняно з батьками II частіше відносили себе до середнього (27,3% проти 38%) та високого (4,8% проти 20,7%) рівнів забезпеченості, водночас виявилася меншою частка тих, хто вважав свій рівень низьким (67,9% порівняно з 41,3%).

Таким чином, загалом самооцінки населенням позицій у соціальному просторі суттєво підвищилися за роки незалежності. При цьому у 2018–2020 роках характер розподілів відповідей на запитання щодо розміщення на соціальній драбині та власного матеріального добробуту набув відмінностей. Якщо для соціальної драбини більш як половина відповідей належали до середньої позиції, то оцінки забезпеченості розосереджувалися між усіма трьома ієрархічними рівнями.

Разом із показниками об'єктивного та суб'єктивного статусу в системі нерівностей одним із важливих елементів її опису є оцінка легітимності характеру розподілу соціальних благ і можливостей. У таблиці 3 наведено дані щодо того, як представники різних поколінь сприймають власну позицію в суспільстві та актуальну економічну ситуацію.

Таблиця 3

Поколінні відмінності в оцінці легітимності стратифікаційних порядків, %

Покоління	Пра- батьки	Батьки I	Батьки II	Діти
<i>Задоволеність становищем у суспільстві</i>				
Радше не задоволені	66,8	63,7	41,5	31,4
Як задоволені, так і ні	24,9	25,5	26,6	32,2
Радше задоволені	8,3	10,8	31,9	36,4
<i>Оцінка економічної ситуації</i>				
Низька оцінка [0; 3]	90,5	88,9	66,5	54,8
Середня оцінка [4; 5]	9,1	8,9	24,6	30,5
Висока оцінка [6; 10]	0,4	2,2	8,9	14,7

Задоволеність власним становищем у суспільстві, як і самооцінки позиції у соціальному просторі, за майже 30 років підвищилися. Серед прабадьків вона

не влаштувала 66,8%, тоді як серед батьків II — 41,5%, а влаштувала — 8,3% проти 31,9%. Так само і від батьків I до дітей відсоток незадоволених знизився із 63,7% до 31,4%, а задоволених — зріс із 10,8% до 36,4%. Аналогічні зміни відбулися за роки незалежності у когорті батьків. Водночас розподіли значень змінної у 30- та 50-річних значимо не відрізнялися ані у 1995–1997 роках, ані у 2018–2020.

Економічна ситуація як у 1995–1997, так і у 2018–2020 роках не викликала у населення оптимізму — кількість тих, хто дав їй оцінки з найнижчого діапазону, коливалася від 54,8% (діти) до 90,5% (прабатьки). Однак стан економіки у 2018–2020 роках респонденти вважали кращим, аніж у 1995–1997: відчутно меншою була частка низьких оцінок і натомість більшою — середніх та високих. Розподіли значень показника у прабатьків та батьків I виявилися подібними, а от у батьків II та дітей з'явилися розбіжності щодо частки тих, кому цей стан видавався поганим (66,5% проти 54,8% відповідно).

Отже, легітимність системи розподілу благ та можливостей за роки незалежності підвищилась. У 2018–2020 роках суттєво зросла частка тих, кого влаштовує становище в соціумі, оцінки стану економіки також покращилися, хоча не так різко. При цьому розподіли значень обох показників у 1995–1997 роках не мали значимих відмінностей, тоді як у 2018–2020 батьки частіше за дітей давали низьку оцінку економічній ситуації.

Кристалізація статусів у різних поколіннях

Нерівний розподіл певного ресурсу часто поглиблює розміщення за іншими життєвими можливостями. Проте міра узгодженості позицій у стратифікаційних ієрархіях може варіювати як у часі, так і серед представників окремих соціодемографічних категорій.

При зіставленні кореляційних матриць для 7 стратифікаційних ознак, перекодованих у трибальні шкали (кореляцію визначено за допомоги коефіцієнта Кендала τ) і розрахованих окремо для кожної з виокремлених підвибірок, виявлено значущий прямий зв'язок у парах індикаторів як суб'єктивного статусу індивідів, так і визнання легітимності стратифікаційних порядків. У прабатьків, батьків I та батьків II були скорельовані всі показники місця у головних стратифікаційних ієрархіях, а у дітей — лише освіта та кваліфікація. Для цієї пари ознак кореляція виявилася найсильнішою в усіх вікових групах (значення коефіцієнта τ варіювали у межах [0,410; 0,502]).

Загалом була наявна кореляція між окремими вимірами об'єктивних і суб'єктивних статусів, а також оцінками легітимності системи розподілу, але переліки пар ознак, для яких вона була значимою, різнилися між підвибірками — спільним трендом виявся зв'язок між доходами й оцінкою матеріального добробуту. Для батьків I та дітей спостерігалася дещо менша кількість пар скорельованих змінних, аніж для прабатьків та батьків II.

Відсутність у кореляційних матрицях змінних, які не були б пов'язаними із жодною іншою, підтвердила доцільність вимірювання статусної кристалізації у представників різних вікових категорій. У таблиці 4 подано результати класи-

фікації індивідів за узгодженістю об'єктивних показників статусу — освітнього рівня, кваліфікації та доходів.

Таблиця 4

Покоління відмінності в узгодженості об'єктивних показників позицій у стратифікаційних ієрархіях, %

Покоління	Пра- батьки	Батьки I	Батьки II	Діти
Узгоджений низький статус	41,2	25,7	13,8	5,0
Узгоджений середній статус	17,5	38,1	38,9	32,6
Узгоджений високий статус	10,2	10,0	22,2	27,3
Неузгоджений статус	31,1	26,2	25,1	35,1

Згідно з одержаними даними, частки осіб із неузгодженими статусами становили у різних підвибірках від 25,1% до 35,1%, проте значимих розбіжностей між ними зафіксовано не було. Тобто тенденції до посилення їхньої кристалізації в українському суспільстві не спостерігалось. Однак у 2018–2020 роках дещо змінилося поширення певних типів комбінацій узгоджених параметрів: серед них зменшилася частка низьких (від 25,7% у батьків I до 5% у дітей та від 41,2% у прабабатьків до 13,8% у батьків II) і зросла — високих (від 10% у батьків I до 27,3% у дітей та з 10,2% у прабабатьків до 22,2% у батьків II). Так само і в когорті батьків упродовж 30 років кількість осіб з узгодженими низькими статусами скоротилась із 25,7% до 13,8%. Як у 1995–1997, так і у 2018–2020 роках серед 50-річних, порівняно з 30-річними, лишалися більшими відсотки осіб з узгодженими низькими статусами.

Назагал рівень неузгодженості об'єктивних показників статусів був помірним та відтворюваним у часі, проте характер їхньої кристалізації модифікувався у бік перерозподілу з низьких рівнів до середнього та високого. Крім того, і у 2018–2020, і у 1995–1997 роках зберігалось переважання частки низьких узгоджених статусів у 50-річних порівняно з 30-річними.

Узгодженість об'єктивного, суб'єктивного та оцінного вимірів позицій у просторі нерівностей виявилася нижчою, ніж для попередньої групи показників, що презентували лише перший із них (табл. 5).

Таблиця 5

Покоління відмінності в узгодженості головних вимірів нерівності, %

Покоління	Пра- батьки	Батьки I	Батьки II	Діти
Узгоджений низький статус	36,6	25,9	11,0	3,1
Узгоджений середній статус	20,8	33,5	27,7	25,8
Узгоджений високий статус	2,2	3,3	18,7	18,7
Неузгоджений статус	40,4	37,3	42,6	52,4

Найбільша частка неузгоджених статусів була зафіксована у дітей (52,4%), проте значущі відмінності у її розмірі існували лише між дітьми та батьками I.

Характер кристалізації статусів залежав від часового проміжку: у 1995–1997 роках серед 30-річних виявилося більше осіб з узгодженим середнім статусом, ніж серед 50-річних (33,5% батьків I проти 20,8% прабатьків), тоді як у 2018–2020 роках серед них відзначалася менша частка тих, хто мав узгоджений низький статус (3,1% дітей проти 11% батьків II).

Відповідно узгодженість головних вимірів позицій індивідів у просторі нерівностей була дещо нижчою, ніж у разі індикаторів об’єктивних статусів, але за характером узгодженості їх обидві групи показників значною мірою подібні.

Міра кристалізації індикаторів, які відображають позицію індивідів у системі економічної нерівності, значимо не різниться у підвибірках, а отже, не виявляє поколінних відмінностей. Частка неузгоджених позицій дещо перевищує третину (табл. 6).

Таблиця 6

Поколінні відмінності в узгодженості показників позиції
в системі економічної нерівності, %

Покоління	Пра- батьки	Батьки I	Батьки II	Діти
Узгоджений низький статус	49,4	44,0	30,4	12,4
Узгоджений середній статус	10,6	13,6	25,5	32,2
Узгоджений високий статус	0,0	1,6	10,3	21,2
Неузгоджений статус	40,0	40,8	33,8	34,2

Позиції когорти дітей у просторі економічної нерівності є суттєво кращими, аніж у будь-яких інших вікових когорт: для них спостерігався найбільший відсоток тих, хто мав узгоджений високий статус (21,2%). Крім того, у 2018–2020 роках, на відміну від 1995–1997, з’явилися розбіжності у розміщенні індивідів в економічній ієрархії: кількість батьків II на нижчих позиціях була більшою (30,4% проти 12,4%), а на вищих — меншою (10,3% проти 21,2%), аніж у разі дітей. Про позитивні соціальні зміни свідчить зростання з часом часток осіб з узгодженими середнім (з 13,6% до 25,5%) та високим (з 1,6% до 10,3%) статусами у когорті батьків.

Таким чином, міра кристалізації показників позиції в економічному просторі, так само як і індикаторів інтегральної позиції у просторі нерівностей, була дещо вищою, аніж для змінних, які відбивали об’єктивні статуси індивідів. При цьому, попри відтворення тенденції до покращення розміщення індивідів у різних видах стратифікаційних ієрархій, саме для показників економічного статусу позитивні зміни виявились найменш виразними.

Висновки

Осмислення наслідків соціальних трансформацій, а надто таких масштабних, як зміна суспільного ладу, наразі перебуває на порядку денному української соціології. Один із напрямів такої рефлексії становить висвітлення модифікацій профілів стратифікації.

Алгоритм комплексного вимірювання соціоструктурних змін за доби незалежності мав відповідати низці вимог, серед яких: коректний вибір емпіричного підґрунтя розвідки та цільових категорій дослідження; фіксація відповідним інструментарієм багатовимірного характеру нерівності; врахування особливостей взаємозв'язків між окремими формами нерівності у часовій динаміці.

Отже, порівняльна розвідка ґрунтувалася на даних, що презентували періоди початку розбудови державності та її актуального стану, в межах яких зіставлялася інформація щодо трьох поколінь — прабатьків, батьків (характеристики вимірювались у двох точках) та дітей — для чого було вжито комбінацію крос-секційного, когортного та трендового дослідницьких дизайнів. Стратифікаційні профілі індивідів визначалися за допомоги трьох показників: об'єктивної позиції у соціальному просторі; узагальненої позиції в системі економічної нерівності та інтегральної позиції у просторі нерівностей. Зазначені показники являли собою типології із чотирма категоріями — три узгоджені статуси (високий, середній, низький) та неузгоджений статус.

За роки незалежності відбулися певні поколінні зміни у стратифікаційних ієрархіях. Найяскравішими вони виявились для уявлень індивідів про власну позицію у просторі нерівностей та оцінок легітимності їхнього становища.

Характер кристалізації статусів у 1995–1997 та у 2018–2020 роках також різниться. Загальним трендом було збільшення частки тих, хто мав узгоджений високий та середній статуси й натомість зменшення частки тих, у кого статус був низьким, що простежувалося для показників об'єктивної, інтегральної та економічної позиції.

Міра кристалізації статусних характеристик виявилася стабільною в часі — відсоток осіб, які мають неузгоджений статус, загалом не виявив поколінних розбіжностей, що свідчить про збереження мінливості принципів розподілу дефіцитних ресурсів.

Джерела

Кон, М.Л., Сломчинський, К., Шоенбах, К. (2007). Вимірювання соціальної стратифікації, особистості та професійної самостійності у соціалістичній Польщі. В: В. Є. Хмелько (ред.), *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників* (пер. з англ.) (сс. 491–513). Київ: Києво-Могилянська академія.

Левада, Ю. (2001). Поколения XX века: возможности исследования. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 5 (55), 7–14.

Магун, В.С., Руднев, М.Г. (2012). Базовые ценности двух поколений россиян и динамика их социальной детерминации. В: Е.Г. Ясин (ред.), *XII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества* (кн. 3, сс. 87–97). Москва: Высшая школа экономики.

Магун, В., Энговатов, М. (2004). Структура и межпоколенная динамика жизненных притязаний молодежи в России и Украине: 1985–2001. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, 47–65.

Малиш, Л. (2019). Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології. Київ: Києво-Могилянська академія.

Малиш, Л., Виноградов, О. (2010). Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці. В: С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк, *Молодь України: від освіти до праці* (сс. 81–103). Київ: Києво-Могилянська академія.

Патракова, А. (2006). Статусные неконсистентности. В: С. Макеев (ред.), *Новые социальные неравенства* (сс. 270–289). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Радаев, В. (2020). Миллениалы: Как меняется российское общество. Москва: Высшая школа экономики.

Семенова, В.В. (2001). Дифференциация и консолидация поколений. В: В.Я. Ядов (ред.), *Россия: трансформирующееся общество* (сс. 256–271). Москва: КАНОН-пресс-Ц.

Семенова, В.В. (2003). Современные концептуальные и эмпирические подходы к понятию «поколение». В: Л.М. Дробижева (ред.), *Россия реформирующаяся: Ежегодник* (сс. 213–237). Москва: Институт социологии РАН.

Семенова, В.В., Черныш, М.Ф., Ваньке, А.В. (ред.) (2017). Социальная мобильность в России: поколенческий аспект. Москва: Институт социологии РАН.

Симончук, О. (2018). Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу. Київ: Інститут соціології НАН України.

Титма, М.Х. (ред.) (1997). Социальное расслоение возрастной когорты: Выпускники 80-х в постсоветском пространстве. Москва: Институт социологии РАН.

Филиппов, Ф.Р. (1989). От поколения к поколению: социальная подвижность. Москва: Мысль.

Lenski, G. (1954). Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review*, 19 (4), 405–413.

Отримано 17.06.2021

References

Filippov, F.R. (1989). *From Generation to Generation: Social Mobility*. [In Russian]. Moscow: Mysl'. [= Филиппов 1997]

Kohn, M.L., Slomczynski, K.M., Schoenbach, C. (2007). The Measurement of Social Stratification, Personality and Professional Autonomy in Socialist Poland. In: V.Ye. Khmelko (Ed.), *Social Structures and Personality: A Study by Melvin L. Kon and His Colleagues* (pp. 491–513). [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. [= Кон, Сломчинський, Шоенбах 2019]

Lenski, G. (1954). Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review*, 19 (4), 405–413.

Levada, Yu. (2001). Generations of the 20th Century: Research Opportunities. [In Russian]. *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Change*, 5 (55), 7–14. [= Левада 2001]

Magun, V., Engovatov, M. (2004). The Structure and Intergenerational Dynamics of the Life Aspirations of Young People in Russia and Ukraine: 1985–2001. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 47–65. [= Магун, Энговатов 2004]

Magun, V.S., Rudnev, M.G. (2012). Basic Values of Two Generations of Russians and the Dynamics of Their Social Determination. In: E.G. Yasin (Ed.), *XII International Scientific Conference on the Development of Economy and Society* (book 3, pp. 87–97). [In Russian]. Moscow: Vysshcha shkola ekonomiky. [= Магун, Руднев 2012]

Malysh, L. (2019). Principles and Rules of Measurement of Structural Inequalities in Sociology. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. [= Малиш 2019]

Malysh, L., Vynogradov, O. (2010). Education as a Basis of the Entry of Young People in the Labour market. In: S. Oksamytna, O. Vynogradov, L. Malysh, T. Martsenyuk, *Ukrainian Youth: from Education to Work* (pp. 81–103). [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. [= Малиш, Виноградов 2010]

Patrakova, A. (2006). Status Inconsistencies. In: S. Makeev (Ed.), *New Social Inequalities* (pp. 270–289). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Патракова 2006]

Radaev, V. (2020). *Millennials: How Russian Society is Changing*. [In Russian]. Moscow: Vysshcha shkola ekonomiky. [= Радаев 2020]

Semionova, V.V. (2001). Differentiation and Consolidation of Generations. In: V.A. Yadov (Ed.), *Russia is a Society under Transformation* (pp. 256–271). [In Russian]. Moscow: KANON-press-C. [= Семенова 2001]

Semionova, V.V. (2003). Modern Conceptual and Empirical Approaches to the Concept of “Generation”. In: L.M. Drobizheva (Ed.), *Russia undergoing reforms: Yearbook* (pp. 213–237). [In Russian]. Moscow: Institute of Sociology, RAS. [= Семенова 2003]

Semionova, V.V., Chernysh, M.F., Vanke, A.V. (Eds.) (2017). *Social Mobility in Russia: Generational Aspect*. [In Russian]. Moscow: Institute of Sociology, RAS. [= Семенова, Черныш, Ваньке 2017]

Simonchuk, O. (2018). *Social Classes in Modern Societies: Heuristic Potential of Class Analysis*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Симончук 2018]

Titma, M.H. (Ed.) (1997). *Social Stratification of Age Cohort: Graduates of the 80-s in the Post-Soviet Space*. [In Russian]. Moscow: Institute of Sociology, RAS. [= Титма 1997]

Received 17.06.2021

ЛИНА МАЛИШ

Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива

У статті аналізуються відмінності у позиціях у стратифікаційних ієрархіях представників різних поколінь. На підставі масивів даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ 1995–1997 та 2018–2020 років було виокремлено чотири підвибірки, які презентують три вікові когорти (прабатьків, батьків (виміряних у двох точках) та дітей). Зіставлення їхніх характеристик уможливило поєднання трьох типів дослідницьких дизайнів (крос-секційного, когортного та трендового).

Вимірювання позицій у просторі нерівностей здійснювалось із застосуванням трьох груп показників (об'єктивних параметрів, суб'єктивного сприйняття та визнання легітимності стратифікаційних порядків). На цій підставі було сконструйовано три типології (об'єктивна, інтегральна та економічна позиція), структурні елементи яких становили узгоджений високий, середній та низький статуси, а також неузгоджений статус.

Було виявлено низку позитивних поколінних змін у розподілах індивідів за основними стратифікаційними ієрархіями. З-поміж трьох груп показників, найпомітнішими вони виявились для сприйняття власної позиції у соціальному просторі та визнання легітимності системи нерівності.

Міра кристалізації статусних характеристик не мала поколінних відмінностей, хоча характер їх узгодження різнився. У сучасному українському суспільстві було відзначено більші частки осіб на вищих щаблях ієрархії і менші — на нижчих.

Ключові слова: порівняльне дослідження; соціальна стратифікація; покоління; кристалізація статусів; стратифікаційна ієрархія

ЛИНА МАЛЫШ

Три поколения украинцев в стратификационных иерархиях: сравнительная перспектива

В статье анализируются различия в позициях в стратификационных иерархиях представителей разных поколений. На основе массивов данных социологического мониторинга «Украинское общество» Института социологии НАНУ за 1995–1997 и 2018–2020 годы были выделены четыре подвыборки, которые представляли три возрастные когорты (прародителей, родителей (измеренных в двух точках) и детей). Сопоставление их характеристик стало

возможным благодаря комбинации трех типов исследовательских дизайнов (кросс-секционного, когортного и трендового).

Измерение позиций в пространстве неравенств осуществлялось с помощью трех групп показателей (объективных параметров, субъективного восприятия и признания легитимности стратификационных порядков). На их основе были сконструированы три типологии (объективная, интегральная и экономическая позиция), структурными элементами которых были согласованный высокий, средний и низкий статусы, а также несогласованный статус.

Был выявлен ряд положительных поколенческих изменений в распределениях индивидов по основным стратификационным иерархиям. Из трех групп показателей, наиболее заметными они оказались для восприятия собственной позиции в социальном пространстве и признания легитимности системы неравенства).

Мера кристаллизации статусных характеристик не имела поколенческих различий, хотя характер их согласования несколько различался. В современном украинском обществе были отмечены большие доли лиц на высших ступенях иерархий и меньшие — на низших.

Ключевые слова: сравнительное исследование; социальная стратификация; поколение; кристаллизация статусов; стратификационная иерархия

LINA MALYSH

Three generations of Ukrainians in stratification hierarchies: a comparative perspective

The article analyzes the differences in positions in the stratification hierarchies of different generations. Based on the data of the sociological survey «Ukrainian Society», conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 1995–1997 and 2018–2020, four subsamples which represented three age cohorts (grandparents, parents (measured at two points) and children) were formed. Comparison of their characteristics made by combining three types of research designs (cross-sectional, cohort, and trend).

The measurement of positions in the space of inequalities carried out with three groups of indicators (objective parameters, subjective perception and recognition of the legitimacy of stratification orders). On their basis, three typologies were constructed (objective, integral and economic position), consisting of an agreed high, medium and low status, as well as an inconsistent status.

The study indicated many positive generational changes in the distributions of individuals along the main stratification hierarchies. The most dramatic changes fixed in the people's perception of their social position and recognition of the legitimacy of the inequality system.

There weren't generational differences in status crystallization, although the links between status characteristics differed somewhat. In modern Ukrainian society, a large proportion of people belonged to the higher levels of hierarchies and smaller ones at the lower.

Keywords: comparative study; social stratification; generation; status crystallization; stratification hierarchy

ЛЮДМИЛА КАЛАШНІКОВА,

доцент, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили (54003, Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10)

LIUDMYLA KALASHNIKOVA,

Assistant Professor, Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Sociology Department of Petro Mohyla Black Sea National University (10, 68 Desantnykiv St., Mykolaiv, 54000)

lvkalashnikova198@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

АЛЛА ЛОБАНОВА,

професор, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та масових комунікацій (50086, Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54)

ALLA LOBANOVA,

Professor, Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology and Mass Communications (54, Gagarin Av., Kryvyi Rih, 50086)

lobanova-as@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років)

Делінквентна (протиправна, злочинна) поведінка неповнолітніх, тобто дії та вчинки, які підлягають кримінальній відповідальності, являє собою складне соціально-правове явище. Зацікавленість соціологів і працівників правоохоронних органів дослідженням і виявленням причин і наслідків, а також визначенням тенденцій поширення злочинної поведінки серед неповнолітніх не є випадковою. Статистичні розподіли загальної кількості та різновидів злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі, певною мірою відбивають особливості розвитку суспільства на нинішньому історичному етапі, оскільки вони здебільшого зумовлені станом та змінами матеріальних, соціальних і культурних умов життя. А такі причини криміналізації поведінки підлітків, як недовіки

Цитування: Калашнікова, Л., Лобанова, А. (2021). Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 37–51. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.037>

у вихованні та несприятливі чи асоціальні умови соціалізації, суттєво ускладнюють їх повноцінне включення у життєдіяльність соціуму.

Відповідно до традицій кримінально-правового підходу, згідно зі статтями 31 та 32 Цивільного кодексу України, неповнолітніми вважаються фізичні особи віком від 14 до 18 років. Таке означення вікових меж, пов'язане, насамперед, зі здатністю особи самостійно чи за згоди її узаконених представників набувати та реалізовувати свої права та обов'язки. Засадові вікові межі для настання кримінальної та адміністративної відповідальності неповнолітніх визначено у статті 22 Кримінального кодексу України — з 16 років, а в окремих випадках — з 14 років. Далі пропонуємо розглядати ювенальну кримінальність як соціально-позаправове явище, що включає сукупність суспільно-небезпечних дій та вчинків, що скоєні особами віком від 14 до 18 років.

Покоління ровесників незалежності України, яке народилося у 1990–1992 роках, досягло віку кримінальної відповідальності у 2004–2006-му. Отже, відповідно до мети цієї розвідки, задля окреслення тенденцій поширення ювенальної кримінальності було проаналізовано статистичні дані за період 2004–2009 років. Проте наявна інформація щодо кількості та складу неповнолітніх, які утримувались у приймальниках-розподільниках для дітей, відбиває зафіксовані випадки затримання потенційних делінквентів, починаючи з 11-річного віку, тож доречним буде розширити аналізований період, починаючи відлік від 2001 року.

Соціальний характер ювенальної кримінальності зумовлений історичною мінливістю, а також сукупністю причин і чинників, що детермінують її появу. За своєю сутністю злочинність є результатом позаправової соціальної поведінки тих неповнолітніх, які порушують кримінально-правові норми, нехтуючи моральними та соціальними цінностями, й завдають шкоди близькому соціальному оточенню та суспільству. Саме тому існування протиправної поведінки як соціальної патології, як і її зміни у часі та просторі залежать від тих процесів та явищ, які відбуваються у суспільстві, будучи наслідком чи віддзеркаленням особливостей певної історичної епохи.

Соціально-політичні та економічні зрушення в українському суспільстві кінця 1990-х — початку 2000-х років, що супроводжувалися закриттям чи призупиненням діяльності підприємств, масовим безробіттям, гіперінфляцією, поглибленням бідності та зубожінням населення, неспроможністю влади контролювати соціальні процеси, призвели до поширення стану аномії (через конкуренцію суперечливих ціннісних систем), до зростання масштабів і розмаїття злочинів. У 1990-ті роки культ фізичної сили, а іноді й утвердження престижності кримінального авторитету широко представлені й у продукції масової культури. Спеціалісти з ювенальної злочинності саме з цим схильні пов'язувати те, що для частини покоління, народженого на початку 1990-х років, були характерні підвищена асоціальність, агресивність, знижена здатність до співчуття, емоційна некомпетентність і брак емоційного самоконтролю. На формування означених соціально-психологічних особливостей впливав і досвід їхнього раннього дитинства, пережиті в їхніх родинях соціально-психологічні стреси, які стали відлунням соціально-економічної кризи початку 1990-х років.

Злочинність неповнолітніх характеризується розмаїттям та масштабами поширення різного роду асоціальних та антисоціальних (кримінальних) дій. Поодинокі екцеси не вважаються злочинними діями, оскільки кримінально-правова норма передбачає можливість впливу на ті форми людської діяльності, що мають характер прецедентів. Іншими словами, підлітковій злочинності притаманний ще й високий ступінь латентності внаслідок особливостей правового і фізичного статусу неповнолітніх та практик свідомого «регулювання» звітних статистичних показників. Реальні масштаби поширення ювенальної кримінальності у 1990-ті роки минулого століття, найімовірніше, суттєво перевищують кількість зареєстрованих фактів.

Деякі особливості ювенальної злочинності

Кримінальні молодіжні угруповання, як справедливо зазначає А. Долгова, є своєрідним «резервом» злочинності майбутніх поколінь [Долгова, 2016]. Тому зростання рівня злочинності неповнолітніх упродовж певного часу неодмінно призводить до зростання рівня рецидивної злочинності. Адже, як доводить у своїх дослідженнях А. Тайбаков, понад половину (53%) професійних злочинців свій перший злочин вчинили у віці 14–16 років, ще 39% — у віці 17–18 років [Тайбаков, 2001]. А отже, розгляд ювенальної кримінальності як самостійної цілісної системи явищ передбачає опис статистичних закономірностей щодо повторюваності певних різновидів злочинів у часі та просторі, оцінювання залежності її показників від умов життєдіяльності територіальних спільнот, виявлення взаємозв'язку між різновидами злочинів.

Кількісні та якісні характеристики злочинності неповнолітніх визначаються їхніми віковими соціально-психологічними особливостями, тому відрізняються від аналогічних характеристик «дорослої» злочинності. До найхарактерніших соціально-психологічних особливостей підлітків слід віднести:

- по-перше, суперечливість визначення ідентичності, оскільки у підлітків, як правило, відсутні чіткі життєві орієнтири, а система моральних цінностей тільки починає усталюватися;
- по-друге, домінування комунікативної діяльності, що спрямована на встановлення інтимно-особистісних відносин з однолітками, а не з батьками та вчителями;
- по-третє, виникнення почуття дорослості, всупереч відсутності сформованої ціннісно-нормативної системи та почуття особистісної відповідальності за свої вчинки та своє життя;
- по-четверте, низький рівень конфліктної компетентності, що нерідко призводить до проявів агресивності, ворожості, а подеколи й войовничості в обставинах, які не відповідають їхнім інтересам чи умовам, але могли б доволі легко і швидко бути регульовані.

З першою особливістю неповнолітніх пов'язані їхні численні спроби пізнати себе у різних видах діяльності, які дають змогу зіставляти їхні бажання з можливостями, хоча досить часто вони мають суто ігровий характер, позаяк, найімовірніше, важливим в цьому разі є не так результат, як сам процес. Друга

характерна риса визначає критерії оцінювання важливості спілкування з однолітками, адже на перший план висуваються товариськість, бажання навчитися будувати взаємини. Життєва необхідність спілкування з іншими людьми, першою чергою, з однолітками, зумовлює як специфіку процесу ідентифікації, так і динаміку відчуття дорослішання. Обидва процеси неможливо реалізувати поза межами групових форм життєдіяльності неповнолітніх. Третя риса знаходить втілення тоді, коли підліток прагне відтворити форму ідеалізованих дорослих стосунків у реальних умовах своєї життєдіяльності й зіштовхується з непорозумінням або навіть відторгненням. У нього формується так звана конфліктна компетентність як здатність реалізувати свою діяльність у перебігу взаємодії з іншими людьми відповідно до власних цілей, цінностей, конкретних соціальних умов.

Характеризуючи мотиви злочинів, чинне кримінальне законодавство застосовує узагальнену термінологію, називаючи їх «низькими спонуканнями», «мотивами особистої зацікавленості», «хуліганськими проявами», що завжди потребує пояснення та уточнення. Юридична форма вираження мотивів — статична характеристика найбільш типових, узагальнених форм при багатозначності мотивації і полімотивованості фактичних дій, оцінку яких дає закон. Насправді мотив — динамічна категорія, взаємозв'язана з іншими психічними явищами та особистісними рисами, зміст яких може змінитися за будь-яких обставин і в будь-який час.

Зазвичай говорять про існування двох типів мотивації злочинів неповнолітніх — корисливих та насильницьких мотивів. Проте, наприклад, В. Колишкіна розрізняє три типи мотивації злочинної поведінки неповнолітніх: а) мотивація, що виражає відверту антисоціальну спрямованість (анархістське ставлення до суспільства, його цінностей, ідея своєї винятковості тощо); б) мотивація на підставі спотвореного уявлення про соціальні цінності (хибне розуміння почуття товариськості, романтики, справедливості тощо); в) помилково виправдовувальна мотивація («всі так вчиняють», поновлення порушеного права тощо) [Колышкина, 1982: с. 85].

Поряд із тим, на думку Б. Головкина, для підлітків характерні полімотиваційна і мономотиваційна моделі злочинної поведінки. Для першої характерні амбівалентність бажань і почуттів, конкуренція потреб та інтересів, відсутність чіткого цілепокладання. В основі другої лежать однорідні потреби, конкретні цілі (виживання, наслідування, примус, розвага, протест і т.ін.), що визначають форми і способи злочинних дій, планованих заздалегідь [Головкін, 2016: с. 211].

Як зазначає Л. Прозументов, для підлітків характерні групові злочини, а відтак поряд з іншими мотивами протиправних дій, провідну роль може відігравати прагнення належності до конкретної групи. Тому доцільно розрізняти мотиви злочинів як суто підліткові (бешкетництво, бажання розваг, демонстрація себе, самоствердження), що визначаються віковими особливостями, з одного боку, й дорослі (бажання мати кошти на життя, купівлю спиртного, наркотиків, помста тощо), з іншого боку. Саме тому цей автор вважає, що суспільна небезпека особистості неповнолітнього правопорушника суттєво менша, ніж дорослого злочинця, із чим дуже складно погодитись [Прозументов, 2004: с. 65].

Злочинна поведінка підлітків має джерелом і конфлікти, що виникають в їхньому соціальному оточенні (родині, колі друзів, у школі). Відсутність достатнього соціального досвіду у владнанні конфліктних ситуацій призводить до утворення внутрішньої невдоволеності собою, а звідси і до агресії щодо тих, хто поруч, або ж тих, хто більш успішно може розв'язувати свої проблеми. Ще одним мотивом може бути одноманітність життя, в якому бракує матеріальних благ чи надійних друзів. Незадоволеність підлітків таким станом і відсутність знання, як його покращити, мотивує їх на кримінальні злочини, які, на їхню думку, можуть компенсувати якусь нестачу. Втім, найбільш усвідомленим, заздалегідь запланованим і багатоетапним типом мотивації злочину є той, що відповідає вольовій поведінці особи. Цей тип ще називають мотивацією злочинної діяльності. Тобто, мотивація злочину може бути трьох типів: мотивація злочинної діяльності; мотивація імпульсивних злочинів; мотивація звичних злочинів [Лобанова, Калашнікова, 2017].

Стан і динаміка підліткової злочинності

Найбільш інформативними для оцінювання тенденцій поширення ювенальної кримінальності є дані щодо кількості злочинів, вчинених неповнолітніми та за їхньої участі, від Державної служби статистики України. Зіставлення абсолютних кількісних показників поширеності злочинності серед загалу українського населення та серед неповнолітніх зокрема, дало змогу визначити у відсотковому співвідношенні питому вагу кількості злочинів, вчинених неповнолітніми або за їхньої участі, щодо кількості всіх злочинів, вчинених упродовж конкретного року. Спочатку про виразну динаміку, яка потребує коментарів і пояснень.

Дані таблиці 1 свідчать про істотне скорочення кількості зареєстрованих злочинів. Питома вага ювенальної кримінальності з 5,9% у 2004-му поступово знизилася до 0,9% у 2019 році. Рівень поширення злочинності у 2004-му становив 104 випадки на 10 тис. підлітків віком 14–17 років (1,04%), зменшившись до 27,6 у 2019 році (0,28%).

Пояснюється така тенденція низкою чинників:

- по-перше, наявною «демографічною ямою» наприкінці 1990-х років, адже частка підлітків у структурі загального постійного населення на той час знизилася майже вдвічі;
- по-друге, за останні два десятиліття помітно змінилося соціально-економічне середовище первинної соціалізації. Так, з появою мережі інтернет, масовим відкриттям комп'ютерних клубів та інтернет-кафе на початку 2000-х вулична злочинність частково перемістилася у віртуальний простір, де неповнолітні мали можливість виконувати нові для себе «творчі» завдання (віртуальні крадіжки, зламування банківських карт, шахрайство і т.ін.). При цьому у більшості випадків вони залишалися поза увагою правоохоронців і поповнювали список латентних злочинних дій, не відображених в офіційній статистиці. Підлітки покоління Y стояли у витоків кіберзлочинності, яка сьогодні вважається найбільш динамічним суспільно небезпечним зазіханням. Тобто з появою інтернету почалася доба пере-

структурації злочинності. Так, за даними статистики МВС України, кількість несанкціонованих проникнень до локальних відомчих мереж за період 2000–2019 років зростає у понад 20 разів [Грицина, 2019]. За оцінками експертів, правоохоронці розкривають не більше як 10–20% таких злочинів [Малий, Біленчук, 2019];

– по-третє, незрідка спрацьовує людський фактор, адже подеколи свідки та потерпілі схильні замовчувати факти злочинних дій, здійснюваних неповнолітніми, посиляючись на те, що відповідальність, насамперед, повинні нести дорослі — за «прогалини» у вихованні. Своєю чергою, правоохоронці також проявляють халатність, не завжди прискіпливо фіксуючи та розкриваючи такі злочини.

Таблиця 1

Дані щодо поширеності злочинності в період 2004–2019 років

Період	Загальна кількість зареєстрованих злочинів	Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми або за їхньої участі	Кількість засуджених неповнолітніх	Питома вага, %	Чисельність населення віком 14–17 років, тис. осіб	Рівень поширення злочинності на 10 тис. населення віком 14–17 років
2004	527812	30950	21086	5,9	2976,8	104,0
2005	491754	26470	17556	5,4	2814,4	94,1
2006	428149	19888	13939	4,7	2680,9	74,2
2007	408170	18963	11170	4,7	2541,4	74,6
2008	390162	15846	10078	4,1	2394,5	66,2
2009	439459	15445	8555	3,5	2238,9	69,0
2010	505371	17342	10883	3,4	2096,5	82,7
2011	520218	17846	8686	3,4	1987,0	89,8
2012 ^a	447147	14238	9010	3,2	1901,7	74,9
2013 ^b	563560	8781	5911	1,6	1796,9	48,9
2014 ^b	529139	7467	4875	1,4	1708,6	43,7
2015 ^b	565182	7171	4589	1,3	1532,3	46,8
2016 ^b	592604	5230	3474	0,9	1481,7	35,3
2017 ^b	523911	5608	3088	1,1	1431,6	39,2
2018 ^b	487133	4750	2798	1,0	1444,0	32,9
2019 ^b	444130	4088	2406	0,9	1480,5	27,6

^a Станом на 20.11.2012.

^b Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, а також частини Донецької та Луганської областей

Джерело: *Злочинність в Україні: стат. збірник* (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України; Генеральна прокуратура України; *Статистична інформація. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення*. Одержано з: <https://old.gov.ua/ua/statinfo.html>

Офіційна статистика свідчить, що чисельність неповнолітніх, які утримувались у приймальниках-розподільниках для дітей упродовж 2001–2009 років, скоротилася з 1871 у 2001-му до 1034 (в 1,8 раза) у 2009-му, з мінімумом у 2007-му — 624 особи. При цьому, якщо 2001 року серед неповнолітніх бродяжок, які були затримані поліцією, питома вага дітей до 11 років (котрі народилися у 1990-ті) становила 5%, то у 2009-му — тільки 2%: бродяжництво стало «дорослішим». Того ж 2009 року 70% утримуваних у приймальниках-розподільниках становили особи віком 14–18 років, тобто народжені у 1991–1995 роках (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Кількість та склад неповнолітніх, утримуваних у
приймальниках-розподільниках для дітей**

<i>Рік</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
Усього, осіб	1871	1563	1686	1503	1097	676	624	767	1034
З них:									
До 11 років	91	65	56	22	50	53	33	29	19
Від 11 до 14 років	1286	1030	1081	904	646	383	338	264	292
Від 14 до 16 років	^a	^a	^a	^a	^a	^a	^a	305	440
Від 16 до 18 років	494 ^b	468 ^b	549 ^b	577 ^b	401 ^b	239 ^b	253 ^b	169	283
Дівчата	292	259	277	228	182	120	148	225	347
Учні навчальних закладів	1217	1081	1090	996	696	416	458	636	936
Працювали	3	1	3	4	2	–	1	1	–
Не навчалися і не працювали	651	481	564	482	353	258	144	126	77
Мають одного з батьків	874	735	647	641	431	328	235	285	268
Не мають батьків	241	238	334	285	221	132	170	160	255

^a Показники не є зівставними.

^b Відображено вікову групу від 14 до 17 років

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Близько $\frac{2}{3}$ дітей, які опинялись у приймальниках-розподільниках, виховувались у неповних сім'ях або не мали жодного з батьків. За соціально-демографічною структурою кількість хлопців і дівчат, що перебували у спеціальних установах правоохоронних органів, співвідносилась як 7 : 1 у 2001 році. Натомість до 2009-го кількість дівчат суттєво зросла до пропорції 3 : 1. Більша частина з тих, хто перебував в означених закладах, навчалися у загальноосвітніх навчальних закладах. Кількість неповнолітніх, що не мали суспільно корисних занять у вигляді навчання чи місця громадських занять на момент затримання, невпинно зменшувалась. Адже кількість затриманих учнів належала до числа затриманих неповнолітніх, які не навчалися і не працювали, як 3 : 1 у 2004 році порівняно з 9 : 1 у 2009-му.

Упродовж 2000-х років зменшувалася кількість зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі: тяжких та особливо тяжких злочинів між 2004-м і 2009-м — у 2,5 раза, розбійних нападів — в 1,4 раза, крадіжок — у 2,7 раза. Ґрунтуючись на даних, наведених у таблиці 3, розраховано зміни у питомій вазі окремих злочинів. Так, у 2004 році крадіжки становили 41% усіх зареєстрованих злочинів, розбій — 2%, грабіжництво — 6%, хуліганство — 3%. А у 2009-му — відповідно 35%, 3%, 12%, 4%. Тобто у структурі ювенальної злочинності у два рази збільшилася питома вага грабежів і на 1% збільшилося число розбоїв.

Таблиця 3

Кількість зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі, за окремими різновидами

Рік	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Тяжкі та особливо тяжкі	20586	15798	11217	10201	8152	8152
Умисне вбивство (та замах)	209	182	177	143	137	100
Умисне тяжке тілесне ушкодження	295	269	246	270	226	172
Зґвалтування	89	120	105	116	84	67
Разбій	840	840	850	805	652	591
Грабіж	3084	3504	3603	3297	2621	2451
Шахрайство	453	735	725	648	433	411
Вимагання	241	174	149	129	93	74
Хуліганство	1282	1141	1058	1090	1026	880
Крадіжка	19804	14724	8313	7492	6353	7386
Зокрема із квартир	4749	3432	2081	1795	1444	1621
Незаконне заволодіння транспортними засобами	970	893	749	942	760	692
Зокрема автомобілями	477	535	483	631	529	486
Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами	257	231	182	161	153	118
Усього	48110					21094

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Значне переважання крадіжок у структурі злочинності свідчить про домінування корисливих мотивів, наявність бажання отримати матеріальні блага, гедоністичні тенденції у групі неповнолітніх осіб. Характерні для початку 2000-х років зміни соціальної стратифікації українського суспільства, поглиблення соціально-економічної нерівності, нерівності можливостей, доступних для людей різних верств, особливо гостро відбивалися на поведінці підлітків і молоді. Адже неможливість задовольнити потреби самоствердження нерідко призводить до появи негативних форм активності або ж ретризму (самоусунення із соціального середовища через алкоголізм, наркоманію чи навіть самогубство).

Дані, представлені у таблиці 4, дають підстави зробити припущення про тенденцію «дружелюбного до дитини правосуддя». За тяжкі злочини неповнолітніх засуджують неодмінно: зі 100 зареєстрованих у 2009 році засуджено 91 особу. Якщо в період 2004–2009 років кількість зареєстрованих вбивств зменшилася вдвічі (з 209 до 100), то кількість засуджених — з 119 до 91. Натомість кількість неповнолітніх, засуджених за злочини проти громадського порядку, за цей самий період скоротилася з 1091 до 469, а проти безпеки руху майже вдвічі — з 1132 до 618.

Таблиця 4

**Кількість неповнолітніх, засуджених за скоєння злочинів,
за різновидами злочинів**

<i>Рік</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
Умисні вбивство (та замаху)	119	109	106	156	109	91
Умисні тяжкі тілесні ушкодження	268	253	211	205	202	157
Зґвалтування	87	86	76	68	68	67
Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини	1	–	2	1	–	1
Крадіжки	13467	10078	6299	4641	4162	3752
Грабіж	2675	2734	2951	2449	2114	1763
Розбій	705	673	740	713	515	486
Шахрайство	146	182	232	195	157	105
Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	1132	849	801	789	700	618
Злочини проти громадського порядку та моральності	1091	888	854	628	704	469
Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	999	850	830	651	637	538
Інші	1117	854	837	674	713	508

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Соціально-економічна криза кінця 1990-х років мала негативні наслідки, адже кількість дітей, що не мали батьків, проживали у школах-інтернатах і дитячих будинках, починаючи з 2003 року зросла вдвічі порівняно з аналогічними показниками 2001 року. У 2004-му в Україні кількість дітей, схильних до бродяжництва та жебрацтва, перевищувала 14 тис. осіб. На тлі загального скорочення чисельності населення, зокрема у підлітковій когорті, чисельність неповнолітніх, схильних до вживання алкоголю, наркотичних, психотропних і одурманювальних речовин, невпинно зростала, набуваючи пікових значень у 2008-му. Судячи із загальної кількості неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, відбування покарання з випробуванням, із застосуванням примусо-

вих виховних заходів, відсоток рецидивної підліткової злочинності міг становити від 15% до 30% від загального числа вчинених представниками цієї вікової групи злочинів (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Кількість та склад когорти неповнолітніх, які перебували на обліку
в підрозділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх**

<i>Рік</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
Усього	46032	41506	33367	30402	28920	22360
<i>З них:</i>						
Дівчата	4057	3746	3120	2808	2985	2743
Навчалися	32414	30091	24436	21914	20978	15994
Не працювали і не навчалися	9353	7775	6515	6437	6194	4544
Працювали	2390	1746	1610	1337	1115	864
Мали одного з батьків	11910	10956	9421	8844	8097	6052
Мали одного з батьків	1273	1215	1275	1115	1029	829
Проживають у школах-інтернатах та дитячих будинках	1683	1703	1717	1497	1531	1153
Проживають у неблагополучних сім'ях	15935	15396	14023	12772	11859	8291
Систематично залишають сім'ї, школи-інтернати, дитячі будинки тощо	716	765	884	915	2069	1942
Схильні до вчинення правопорушень, бродяжництва, жебрацтва	14249	13089	11819	10290	9905	6967
Схильні до вживання алкогольних напоїв	1368	1267	1296	1301	3271	2136
Схильні до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	1556	1577	1435	1496	2332	1193
Схильні до вживання одурманювальних засобів	939	812	804	738	1069	972
Звільнені з місць позбавлення волі	388	391	305	259	226	218
Звільнені від відбування покарання з випробуванням	8042	7177	6163	4911	5345	4272
Звільнені від відбування покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру	2932	2002	1389	1085	1233	1105

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

В Україні існують яскраво виражені регіональні відмінності злочинності неповнолітніх. Аналіз географії ювенальної кримінальності дає підстави стверджувати, що більшою злочинною активністю характеризуються східні регіони України, на які припадає майже кожен другий скоєний злочин. За оцінками поширеності злочинності неповнолітніх упродовж 2004–2009 років найбільшу питому вагу зафіксовано у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській та Запорізькій областях, натомість значно меншу — у південних регіонах. А. Бабенко вважає, що такий розподіл є не випадковим, адже для означених ре-

гіонів характерні висока чисельність населення, його щільність, вищий рівень урбанізації порівняно із західними регіонами (див. табл. 6). Найвищий рівень кримінальності спостерігався у Миколаївській, Кіровоградській, Запорізькій, Луганській областях і становив 48–68 осіб на 100 тис. населення. Натомість найнижчий показник (20–26 осіб на 100 тис. населення) — у Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях. Виявлення закономірностей територіального розподілу має значення з огляду на розміщення сил і засобів превенції злочинної поведінки неповнолітніх, що реалізуються правоохоронними та державними органами [Бабенко, 2013].

Таблиця 6

Географія злочинності неповнолітніх упродовж 2001–2009 років

Область	Середній показник злочинності неповнолітніх, % від загальної кількості зареєстрованих злочинів у регіоні	Абсолютний показник рівня поширеності злочинності неповнолітніх на 100 тис. населення регіону
Вінницька	3,25	38
Волинська	1,99	38
Дніпропетровська	8,15	46
Донецька	11,05	47
Житомирська	2,89	43
Закарпатська	2,09	33
Запорізька	6,10	65
Івано-Франківська	1,61	23
Київська	3,36	37
Кіровоградська	3,02	56
Луганська	8,27	68
Львівська	3,36	26
Миколаївська	3,03	49
Одеська	5,04	44
Полтавська	2,59	33
Рівненська	1,71	29
Сумська	2,73	44
Тернопільська	1,15	20
Харківська	6,63	46
Херсонська	2,64	46
Хмельницька	2,22	32
Черкаська	2,10	31
Чернівецька	1,37	30
Чернігівська	1,97	33
м. Київ	3,27	24
АР Крим	4,85	48
м. Севастополь	0,83	43

Джерело: Бабенко, А. М. (2013). Географія злочинності неповнолітніх: що очікує Україну через 10 років? *Порівняльно-аналітичне право*, 3–1, 296–300.

Висновки

Проблема ювенальної злочинності в Україні є досить гострою і, звісно, потребує не тільки уваги соціологів, психологів, працівників правоохоронних ор-

ганів, а й поглиблених наукових досліджень. Незважаючи на те, що соціологічні центри проводили чимало досліджень серед підлітків, які схильні до девіацій, структура мотивів та характерні ознаки підліткової делінквентності залишаються недостатньо дослідженими, особливо у своїй динаміці з початку 1990-х років, тобто з моменту набуття Україною незалежності.

Статистика кримінальних злочинів в Україні не повною мірою відбиває масштаби та характер поширення злочинності, особливо серед неповнолітніх. З-поміж низки недоліків способів обліку злочинності неповнолітніх слід указати насамперед на вплив відомих інтересів. Правоохоронні органи оцінюються за критеріями розкриття і попередження злочинів. Боротьба за позитивні показники породжує маніпуляції на первинних етапах реєстрації протиправних дій. Ідеться, наприклад, про необґрунтовану відмову від порушення кримінальної справи, а в гіршому випадку злочин стає «товаром», який може купити зацікавлена особа. Також варто говорити про те, що, з одного боку, доволі частим є небажання потерпілих подавати позови до правоохоронних органів про вчинення стосовно них правопорушень з боку неповнолітніх. З іншого, з огляду на груповий характер підліткової злочинності важко ідентифікувати винуватця одиничної чи множинних протиправних дій.

Редукція масштабів відбувається внаслідок вад статистичного обліку. В ньому відображаються лише особи віком 14–17 років, яких було притягнуто до відповідальності за фактом розкриття кримінальної справи, натомість не йдеться про осіб, які причетні до злочину, проте звільнені від кримінальної відповідальності відповідно до кримінального кодексу України. В результаті певна частина злочинності неповнолітніх виявляється поза межами соціального контролю, чим порушується головний принцип невідворотності відповідальності, продукується відчуття безкарності, яка стимулює подальше поширення злочинної поведінки неповнолітніх.

Підліткове середовище особливе у соціально-демографічній структурі суспільства за своїми фізіологічними та психологічними рисами, відносинами із соціальним оточенням, а також через відповідні правові дозволи та обмеження. Підліткам властивий досить хиткий набір соціально-значущих рис, диспозицій, недостатня впевненість у своїх силах, нездатність адекватно оцінювати виклики сучасного світу і відповідати на них. Між тим підлітки прагнуть довести свою дорослість у будь-який доступний для них спосіб, навіть якщо він суперечить закону.

Підліткова когорта покоління ровесників незалежності (народжених на початку 1990-х) дорослішала впродовж 2001–2009 років, а їхні життєві орієнтації, навички поведінки та комунікації із соціальним середовищем набувалися й кристалізувалися під впливом суперечливих за своїм змістом систем цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Для переважної більшості батьків цієї когорти 90-ті були важкими часами — часами пошуку якогось нового місця у соціальних порядках, які ще не склалися у більш-менш сталу конфігурацію. Економічні депресії зазвичай змінюють поділ праці у сім'ї, подружжя розпадаються, зростає злочинність, знижується середня вік життя. Все це не могло не залишити

своїх слідів у пам'яті дітей, не позначитися на їхній подальшій долі. Не ясно, втім, як доступними соціологам засобами реконструювати такі сліди та впливи.

Частина ровесників незалежності зовнішніми обставинами і власними інтенціями оформилася в особливу фракцію: неповнолітніх злочинців. Можливо, знайдеться дослідник, який не обмежиться статистичними викладками і наважиться простежити життєвий шлях тих, хто вступив у колізії з правом, хто повернувся у простір правопорядку і хто залишився за його межами.

Джерела

Бабенко, А. М. (2013). Географія злочинності неповнолітніх: що очікує Україну через 10 років? *Порівняльно-аналітичне право*, 3–1, 296–300.

Генеральна прокуратура України. Статистична інформація. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (s.a.). Одержано з: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

Головкін, Б.М. (2016). Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми законності*, 133, 204–217.

Грицина, В. (2019). Український сервіс OpenDataBot опублікував статистику кіберзлочинів в Україні. Одержано з: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/opendatabot-opublikuvav-statystyku-kiberzlochniv-v-ukrayini.html>

Долгова, А.И. (2016). *Криминология*. Москва: ИНФРА-М.

Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: статистичний збірник (2010) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державний комітет статистики України. Одержано з: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zd_zb.htm

Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Колышкина, В.Ф. (1982). Преступность несовершеннолетних и меры ее предупреждения в СССР: учебное пособие. Барнаул: Алтайский государственный университет.

Криминологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження (2006) / За заг. ред. В.В. Голіни, В.П. Ємельянова. Харків: Право.

Лобанова, А.С., Калашнікова, Л.В. (2017). Робота з підлітками-девіантами: соціально-психологічний аспекти. Київ: Каравела.

Малий, М., Біленчук, П. (2019). Кіберсвіт у новому тисячолітті. Хто вони: кіберзлочинці, кібершахраї, кібертерористи? *Юридичний вісник України*, 39, 14–15.

Прокументов, Л.М. (2004). Криминологическая характеристика преступности несовершеннолетних: (Региональный аспект). Томск: Томский университет.

Статистичний збірник «Регіони України» (2009). Частина І. Київ: Державний комітет статистики України.

Тайбаков, А.А. (2001). Преступная субкультура. *Социологические исследования*, 3, 90–93.

Отримано 14.06.2021

References

Babenko, A.M (2013), Geography of juvenile delinquency, what awaits Ukraine in 10 years? [In Ukrainian]. *Comparative and Analytical Law*, 3–1, 296–300. [=Бабенко 2013]

Prosecutor General's Office of Ukraine. Statistical information. About persons who have committed criminal offenses 9s.a.0. [In Ukrainian]. Retrieved form: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> [=Генеральна прокуратура s.a.]

Golovkin, B.M. (2016). Juvenile delinquency as a social problem. [In Ukrainian]. *Problems of legality*, 133, 204–217. [=Головкін 2016]

Hrytsyna, V. (2019). *The Ukrainian service OpenDataBot has published statistics on cybercrime in Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/open-databot-opublikuvav-statystyku-kiberzlochyniv-v-ukrayini.html> [=Грицина 2019]

Dolgova, A.I. (2016). *Criminology*. [In Russian]. Moscow: INFRA-M. [=Долгова 2016]

Protection of children in need of special attention of society: a statistical collection (2010) / Ed. by I.V. Kalacheva. [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zd_zb.htm [=Захист дітей 2010]

Zlochynnist v Ukrainy: stat. collection (2011) / Ed. by I.V. Kalacheva. [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [=Злочинність 2011]

Kolyshkina, V.F. (1982). *Juvenile delinquency and measures to prevent it in the USSR: a textbook*. [In Russian]. Barnaul: Altai State University. [=Колышкина 1982]

Criminological problems of prevention of juvenile delinquency in the big city: experience of concrete-sociological research (2006) / Ed. V.V. Golina, V.P. Emelyanova. [In Ukrainian]. Kharkiv: Pravo. [=Кримінологічні проблеми 2006]

Lobanova, A.S., Kalashnikova, L.V. (2017). *Work with deviant adolescents: socio-psychological aspects*. [In Ukrainian]. Kyiv: Karavela. [=Лобанова, Калашнікова 2017]

Malyi, M., Bilenchuk, P. (2019). Cyberspace in the new millennium. Who are they: cybercriminals, cybercriminals, cyberterrorists? [In Ukrainian]. *Yurydychnyi Visnyk Ukrainy*, 39, 4–15. [=Малий, Біленчук 2019]

Prozumentov, L.M. (2004). Criminological characteristics of juvenile delinquency: (Regional aspect). [In Russian]. Tomsk: Tomsk University Press. [=Прокументов 2004]

Statistical collection «Regions of Ukraine» (2009). Part I. [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine. [=Статистичний збірник 2009]

Taibakov, A.A. (2001). *Criminal subculture*. [In Russian]. *Sociological research*, 3, 90–93. [=Тайбаков 2001]

Received 14.06.2021

ЛЮДМИЛА КАЛАШНІКОВА, АЛЛА ЛОБАНОВА

Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років)

У статті здійснено спробу аналізу соціального явища ювенальної злочинності як структурної складової дорослої злочинності з огляду на виявлення її статистичних показників, причин і наслідків, а також можливості пошуку шляхів запобігання їй не тільки у теперішнього підліткового та молодого покоління, а й у майбутнього. Означено, що підліткова когорта покоління ровесників незалежності, яка сформувалася у 2001–2009 роках, — це українці, народжені у 1990-х, соціалізація яких відбувалася у період аномії українського суспільства, а відтак їхня свідомість формувалася під впливом суперечливих за своїм змістом цінностей і псевдоцінностей. Зроблено висновок про те, що соціальний характер ювенальної кримінальності зумовлений історичною мінливістю, а також системою причин і чинників, що детермінують її появу. З огляду на статистичні розподіли загальної кількості та різновидів злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі, доведено, що вони певною мірою відбивають закономірності розвитку суспільства, оскільки детермінуються станом та змінами матеріальних, соціальних і духовних умов життя. Також визначено, що підліткова злочинність характеризується високим ступенем латентності внаслідок особливостей правового і фізичного статусу неповнолітніх, «урегульованості» статистичних показників у слідчій та судовій практиці, тоді як реальні масштаби поширення ювенальної кримінальності у кілька разів перевищують її зареєстровану складову.

Ключові слова: соціологія девіацій, делінквентна поведінка, неповнолітні, ювенальна злочинність

ЛЮДМИЛА КАЛАШНИКОВА, АЛЛА ЛОБАНОВА

Ровесники независимости: делинквентное поведение несовершеннолетних (1990-е — начало 2000-х годов)

В статье осуществлена попытка анализа социального явления ювенальной преступности как структурной составляющей взрослой преступности с точки зрения выявления ее статистических показателей, причин и последствий, а также возможности поиска путей ее предотвращения не только у нынешнего подросткового поколения и молодежи, но и у будущих поколений. Отмечено, что подростковая когорта поколения ровесников независимости, которая сформировалась в 2001–2009 годах, — это украинцы, рожденные в 1990-х годах, социализация которых проходила в период аномии украинского общества, а, следовательно, их сознание формировалось под влиянием противоречивых по своему содержанию ценностей и псевдоценностей. Сделан вывод о том, что социальный характер ювенальной преступности обусловлен исторической изменчивостью, а также системой причин и факторов, детерминирующих ее появление. Учитывая статистические распределения общего количества и видов преступлений, совершенных несовершеннолетними или с их участием, доказано, что они в определенной степени отражают закономерности развития общества, поскольку детерминируются состоянием и изменениями материальных, социальных и духовных условий жизни. Также определено, что подростковая преступность характеризуется высокой степенью латентности в силу особенностей правового и физического статуса несовершеннолетних, «регулируемости» статистических показателей в следственной и судебной практике, а реальные масштабы распространения ювенальной преступности в несколько раз превышают ее зарегистрированную составляющую.

Ключевые слова: социология девиаций, делинквентное поведение, несовершеннолетние, ювенальная преступность

LIUDMYLA KALASHNIKOVA, ALLA LOBANOVA

Peers of independence: delinquent behavior of minors (1990s — early 2000s)

The article attempts to analyze the social phenomenon of juvenile crime as a structural component of adult crime from the point of view in terms of identifying its causes and consequences, as well as the possibility of finding ways to prevent it, not only among the current adolescent generation and youth, but also among future generations. It is noted that the teenage cohort of the generation of peers of independence, which was formed in 2001–2009 — these are Ukrainians born in the 1990s, whose socialization took place during the period of anomie of Ukrainian society, and, consequently, their consciousness was formed under the influence of values and pseudo-values that were contradictory in their content. It is concluded that the social nature of juvenile criminality is due to historical variability, as well as a system of causes and factors that determine its appearance. Taking into account the statistical distributions of the total number and types of crimes committed by minors or with their participation, it has been proved that they, to a certain extent, reflect the laws of the development of society, since they are determined by the state and changes in material, social and spiritual conditions of life. It was also determined that juvenile crime is characterized by a high degree of latency due to the peculiarities of the legal and physical status of minors, the «regulation» of statistical indicators in investigative and judicial practice, and the real scale of the spread of juvenile criminality is several times higher than its registered component.

Key words: sociology of deviations, delinquent behavior, minors, juvenile delinquency

ГАЛИНА БОДНАР,

кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

HALYNA BODNAR,

Candidate of Sciences in History, Associate Professor at the Mykhailo Hrushevskyyi Department of Contemporary History of Ukraine, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska St., Lviv, 79000)

halyna.bod@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

Покоління незалежності в Революції Гідності

Упродовж короткого часу по Революції Гідності не бракує наукових досліджень з її вивчення (з останніх: [Революція Гідності, 2020; Ukraine's Euromaidan, 2015; Шор, 2018]), досить представницькою є й джерельна база [Майдан. Свідчення, 2016; Літопис самовидців, 2014; Майдан від першої особи, 2015; Майдан від першої особи, 2016; Майдан від першої особи, 2017, 2018]. Зібрані матеріали дають змогу виокремити розповіді окремих категорій учасників й ретельно придивитися до них. Зокрема, йдеться про ровесників незалежності — перше покоління, що народилося в незалежній Україні. Зробити це варто переважно для того, щоб відтворити мотивацію їхньої участі у подіях 2013–2014 років, їхні настрої, уявлення, очікування, емоції та набутий досвід.

Наразі зосередимося лише на порізненій фракції ровесників незалежності — тих, хто став і залишився по цю сторону вже не уявної лінії розколу, що пройшла територією України. Історикам і соціологам ще тільки належить з'ясувати уподобання і прагнення тих однолітків держави, хто залишився осторонь і байдужим, а також тих, хто виступив проти. Тобто для створення повної картини треба описати ще й конфлікт всередині цієї вікової когорти, відмінності в умонастроях, ставленні, установках, поведінці принаймні цих трьох окремих її елементів.

За основу, отже, взято записи за участі авторки, що тривали впродовж квітня 2015 — жовтня 2018 року в рамках всеукраїнського проєкту Українського інституту національної пам'яті «Майдан: усна історія», в якому представлені всі області України та АР Крим. Бесіди проведено із застосуванням напівструктурованого тематичного інтерв'ю, яке складалося з двох частин: наративної (віль-

ної розповіді) та структурованої (відповіді на запитання). На першу, фактично не обмежену в часі, припадала більша частина спогадів, а додаткові запитання були здебільшого прив'язаними до нарації респондента/-ки.

Третина записів (415 інтерв'ю) ввійшли до збірки «Майдан від першої особи» у двох частинах [Майдан від першої особи, 2017, 2018]. Це добірка інтерв'ю з активними учасниками, що їх обрали для публікації серед усіх інших записаних у конкретній області (1200 інтерв'ю загалом по Україні). Вік, стать та інші параметри не були визначальними при доборі оповідачів/-ок: ними могли бути ті, хто в різний спосіб долучався до того чи іншого регіонального майдану, і ті, хто брав участь і в київському, і в регіональному. З 415 записів на кожную область припало в середньому по 2–3 інтерв'ю з особами, народженими на зламі 1980–1990-х років (загалом 59). Це спогади 37 чоловіків і 22 жінок. Серед них 26 осіб були головами і представниками/представницями громадських організацій чи ініціатив, їхніх регіональних осередків та члени/членкині політичних партій. 21 особа — журналісти, вчителі, приватні підприємці, державні службовці, дизайнери, програміст, науковий співробітник, дитяча аніматорка, організатор освітніх проєктів і таборів для молоді. 12 осіб — студенти та аспіранти вищих навчальних закладів.

Зрозуміло, що йтиметься про тодішнє бачення і сприйняття Революції Гідності, про моментальний зріз свідомості покоління без тих корекцій, які неминуче відбуваються з плином часу з огляду на невідступну розбіжність очікувань і мрій з реаліями, що постають з якихось непідвладних окремим особам причин. І завжди більшу увагу інформанти приділяли київському Майданові, адже головні події відбувалися там, при цьому вони свідомі щодо відмінностей між подіями у столиці і на місцях.

«За гідне життя»: мотивація і початок протестів восени 2013 року

Несподіване рішення відмовитися від асоціації України з Євросоюзом збурило громадянське суспільство і вивело тисячі мітингувальників на вулиці. Для покоління незалежності угода про асоціацію з ЄС давала «надію, що стане краще», відмова ж від її підписання засвідчила, що «обрубали майбутнє і нас завернули в інший бік» (Маркіян, Львівська обл.), що «відбудуватиметься розворот у бік Росії й Митного союзу, а значить, і подальшої русифікації» (Олена, Кіровоградська обл.). Деякі з оповідачів/-ок сприйняли звістку про скасування угоди досить болісно, «як особисту образу» — «розплакалася, у мене був жажливий стан, мені так було прикро» (Юлія, Чернівецька обл.), «я був злий, дуже злий — словами навіть не передати» (Богдан, Закарпатська обл.). Часто респонденти апелювали до власного досвіду перебування в країнах ЄС з високим рівнем життя населення.

Утім не всі учасники тих подій були прихильниками євроінтеграційного курсу, покоління ровесників незалежності було і залишається неоднорідним за зовнішньополітичними орієнтаціями: «ніколи не був за вступ у Європейський Союз» (Андрій, Сумська обл.), «скептично до цього ставився» (Максим, Запорізька обл.), «бачив у цій інтеграції не тільки плюси, а й купу мінусів» (Ро-

ман, Львівська обл.). Вони були не «за» європейський вибір, а «проти» режиму Януковича, тотальної корупції, згортання демократичних прав і свобод. Політичний маневр влади сприймався як «знущення і нівелювання всіх цінностей, особливо конституційних — про те, що народ у нас є джерелом влади» (Тетяна, Полтавська обл.). Йшлося про «цілком несправедливий, бандитський і злочинний режим тодішнього президента» (Олексій, Миколаївська обл.), про те, «щоб прибрати цю криваву систему» (Іван, Херсонська обл.), і «що жорсткіше закручувалися гайки, то голосніше і різкіше доводилося протестувати» (Віра, Одеська обл.).

Осінь 2013 року відчувалася, а потім і згадувалася як час голосно заявленої потреби в докорінних якісних змінах як на локальному, так і на загальному рівні: «бачила, наскільки цій країні, зокрема й цьому місту [Миколаєву], потрібні зміни на краще» (Євгенія, Миколаївська обл.), «наша Україна стала незалежною 20 з гаком років тому, але, за великим рахунком, нічого в країні не зроблено. Вона так і залишається пострадянською. Але рано чи пізно треба виходити з цього стану, необхідно щось змінювати» (Тетяна, Полтавська обл.), «[в Криму] постало питання: ми хочемо і далі так жити, не маючи нормальної влади, яка любить і цінує своїх громадян? Чи давайте щось змінювати?» (Ісмаїл, АР Крим), «Запорізький Майдан почався раніше, ніж по всій Україні. У нас події почалися з акцій протесту проти тієї системи, що існувала, — проти тодішнього мера Олександра Сіна, проти всієї верхівки на місцях, проти “влади смотрящих”» (Андрій, Запорізька обл.).

«За що?»: ніч на 30 листопада 2013 року

У публікаціях на тему подій осені 2013 — зими 2014 року є дві критичні дати. Ніч на 30 листопада 2013 року — побиття бійцями загонів особливого призначення МВС «Беркут» протестувальників (переважно студентської молоді), що трактується як переломний момент, що змістив акцент протестів із проєвропейського на антивладний [Шведа, 2014]. Друга дата — 16 січня 2014 року, коли Верховна Рада ухвалила закони, які суттєво звужували права і свободи громадян, тож протестувальники відтоді виявлялися перед загрозою кримінального переслідування. З цього часу відмова від асоціації України з Євросоюзом «відійшла на другий план і Євромайдан почав переростати в Революцію Гідності» [Кульчицький, 2020: с. 179]. В усній же історії тих подій йшлося насамперед і значно більше про побиття в ніч на 30 листопада 2013 року.

Для більшості ровесників незалежності саме тоді Євромайдан переріс у Революцію Гідності. «Шок» — описують вони свій стан від звістки про події в ніч на 30 листопада: «я був шокований», «в мене був такий шок», «кадри, справді шокуючі», «жах», «це було, звісно, шоком». Закрадалися сумніви, чи справді ці кадри з Києва — можливо, «з іншої країни чи якогось фільму», «незрозуміло було, що відбувалося». Тих, хто не брав активної участі у протестах до цього часу (а таких було чимало), вивели на майдани прагнення справедливості та гнів. «Я хотіла щось змінювати, у мене було велике, неймовірне бажання» (Аліна, Рівненська обл.), «чіткого плану не було, але ми розуміли, що так залишити це не можна» (Юлія, Чернівецька обл.). «Що тоді дуже вразило, і це дуже ідео-

логічно зіграло проти влади, — ділився учасник із Запоріжжя, — поширилася чутка, що вперше з часів монголо-татарської навали київські собори дзвонили у дзвони, сповіщаючи про небезпеку. І вперше стіни собору прихистили людей від тієї небезпеки. Коли автобуси з “Беркутом” почали під’їжджати під Михайлівський собор, священники запустили всіх [протестувальників] усередину, зачинили ворота і почали дзвонити у дзвони» (Андрій, Запорізька обл.).

Не залишилися поза увагою респондентів і закони 16 січня. На них, як на стимул до мобілізації, вказували оповідачі з Харкова і Кропивницького. Один із харківських учасників ділився, що до того моменту якось одного разу «прийшов, постояв, послухав і пішов, бо вважав, що повториться сценарій 2004–2005 років, нічого не зміниться», проте після трагічних подій на вулиці Грушевського 19–22 січня «почав розуміти, що влада прагне встановити в нас відверто авторитарний режим» (Кирило, Харківська обл.); «Ми усвідомили, що назад дороги немає. Тоді ми зрозуміли: або нас усіх “закриють” і знищать, або ми можемо» (Андрій, Кіровоградська обл.).

«З київського Майдану ми поверталися інші»: столиця — регіони

Покоління незалежності, здебільшого чоловіки, ділилося спогадами про різні майдани — київський і регіональний. Поїздки до Києва були частими і необхідними — на столичний Майдан їхали, адже «основні події відбувалися там», «їздили за тим вогником, поверталися і намагалися його підтримувати тут» (Андрій, Сумська обл.), «ти їхав туди з одними думками, а вертався з абсолютно іншими, з іншими цінностями» (Любомир, Львівська обл.). Згадували різну відмінність, наприклад, київського і львівського майданів — «Ти бачив там [у Києві] дим, вогонь, повертався сюди [до Львова] — а тут спокійно, тут усе добре, тут і далі співають...» (Любомир, Львівська обл.). Для більшості повернення додому (навіть на кілька днів) було моральним відпочинком, своєрідною перезарядкою. І навпаки, поїздки деяких організаторів локальних майданів до столиці дозволяли їм «відпочити». «Київ для нас — це була така собі відпустка, — ділилася співкоординаторка ужгородського Євромайдану, дитяча аніматорка. — Не тому, що нас з Ужгорода не відпускали чи боялися, а тому, що треба було тримати наш ужгородський Майдан. Треба було, щоб хтось з організаторів весь час був тут. То Київ у нас був як відпустка, ми вже там не займалися організаційними справами — двіжували, були на барикадах» (Надія, Закарпатська обл.).

Кримському татарині, співкоординаторові кримського Євромайдану, приватному підприємцеві важливо було показати, коли їхав до Києва, що «в Криму також є Майдан» (Ісмаїл, АР Крим). Оповідачі ділилися своїми враженнями про те, як змінювалися їхні міста — Донецьк, Ужгород, Запоріжжя. Ужгород, центр Закарпаття, який був «ніби відірваний від патріотизму, від усієї України», а зараз «ідентифікує себе як частину України». У Запоріжжі дійшло до охорони прапора України біля облادміністрації; таке, як припускав оповідач, могло відбуватися в 1990–1991 роках. Відповідні висловлювання зведено у своєрідну таблицю.

«Крим сам може давати імпульс подіям»	«Харків на мене справив велике враження»	«Ми — частина України»
Особисто для мене переломним етапом стало те, що ми надрукували в Криму газету «Думка» — про наш Євромайдан. І приїхали наприкінці грудня до Києва, де стали її роздавати людям. Я так розумію, що тоді була певна стагнація у протестних настроях, і коли ми приїхали з Криму і привезли газету, то цим сказали: «Ми теж з вами». [...] Для мене це означало, що є люди, яким треба сказати, що в Криму також є Майдан. Бо ж вони думали, що Крим такий проросійський, пасивний, і його треба тягти. А виявилось, що Крим сам може давати імпульс подіям. І я впевнений, багато людей завдяки цьому ще раз повірили, що вони не просто там стоять (Ісмаїл, АР Крим)	Мені доводилося бути на Майдані у Харкові — під час форуму Євромайданів. І Харків на мене справив велике враження, тому що мужність організаторів цього форуму була надзвичайна. Я відчув різницю: наскільки складніше проводити Майдан у такому місті, як Харків, де влада робить усе, щоб люди не могли нормально організувати протести. [...] Насправді було страшно. Щоб провести зібрання, довелося змінити три локації. Тітушки постійно нападали. Порівняно з Харковом у Чернівцях умови були, можна сказати, тепличні. Але зрозуміло, що влада в нас так само виступала проти майданівців (Тарас, Чернівецька обл.)	[Про донецький Майдан]. Було видно, що у людей з'явилася надія і що вони готові заради цього жертвувати особистим часом, власними якимось речами — щоб полегшити долю один одного, щоб зробити менш обтяжливою нашу боротьбу (Артур, Донецька обл.). 29-го [листопада] ми проводили великий марш, зібрали, за нашими підрахунками, близько 5 тисяч осіб. Ішли містом, люди скандували: «Слава Україні! — Героям слава!». Це було дуже приємно, мене вразила така патріотична атмосфера. Бо дуже давно відчувалося, що Закарпаття ніби відірване від патріотизму, від усієї України. Хоча ми — Західна Україна, але на виборах у нас завжди вигравала Партія регіонів. І я був дуже радий, що нарешті, може, щось у нас змінюється (Тарас, Закарпатська обл.). Після Майдану Закарпаття ідентифікує себе як частину України. [...] [Люди] розуміють, що таке Україна, що таке вишиванка, хто такі герої (Надія, Закарпатська обл.). Якось так сталося, що ми зустрілися біля головноштамту і охороняли прапор біля облміністрації. Тоді всіляка наволоч каталася по облцентрах і зривала прапори: Харків, Дніпро, Донецьк, Луганськ... Пам'ятаю, в той день привезли жовто-синю стрічку, ми порізали її ножицями перочинними, які були в нас у кишенях, — криво, звісно, порізали. І пов'язали на рукав, лівий. Ми були хто в чому. У звичайному одязі, побутовому, з жовто-блакитними стрічками. Такого ще ніколи не було в Запоріжжі. Якщо і було, то, може, в 1990–1991 роках — не знаю, не пам'ятаю, я був тоді маленький. І ми обороняли прапор.[...] Якщо раніше український прапор сприймався радше як відхилення, [...] то нині це норма. [...] А вишиванка взагалі стала майже уніформною на свята (Максим, Запорізька обл.)

Майдан сприймали як простір солідарності, згадували його атмосферу — дружню, щиру і справжню, де всі були рівні: «Я знала, що як я прийду туди, завжди знайду підтримку, мені завжди допоможуть, і я знала, що там хороші люди» (Аліна, Рівненська обл.); «Ми були як одне ціле. [...] Ти розумів, що ти не

сам, що ти — у великому моноліті, який рухається в одному напрямі» (Любомир, Львівська обл.).

«Цей протест не придушити силою»: новий досвід, виклики і небезпеки в регіонах

Для всіх нові завдання були викликом і новим досвідом. «Ми намагалисядесь обмінюватися інформацією,десь допомагати, тому що для багатьох із нас усе це було доволі нове», — пригадувала співкоординаторка миколаївського Майдану (Євгенія, Миколаївська обл.). Зорганізовуючи роботу майданів у регіонах, молоді активісти відважувалися і відкривали для себе нові ніші, ризикували й досягали успіху. До них прийшло публічне визнання, їх почали впізнавати.

«Нам вдалося це зробити»

Ми організували флешмоб — стали у формі літер «ЕС». Відчувався великий позитив, і тоді ми зрозуміли, що таки підірвали з місця молодь. Це була ейфорія, дуже сильна, тому що раніше такого не було, ми такого ще не робили, і нам це вдалося. Ці тисячі студентів, які в Луцьку ніколи не виходять на акції, вони взяли і прийшли (Майя, Волинська обл.).

Ми ходили по факультетах Ужгородського національного університету, і я тоді вперше в житті до рук узяла рупор. Це було неймовірне відчуття. Ми зайшли в аудиторію. Спочатку було дуже страшно — могли сприйняти неправильно: якась дівчинка 17-річна з рупором?! Потім я набралася сміливості. Коли збирається більше людей, коли ти бачиш підтримку, бачиш, що це не тільки тобі важливо, а й іншим... (Надія, Закарпатська обл.).

Настали події 1 грудня. [...] перше, що ми вирішили: треба показати чернігівцям, оскільки ми місцеве телебачення, що відбувається в Києві, очима людей, які ходять поруч з ними, які так само бачать Чернігів. Ми вбачали своє завдання в тому, щоб показати: на Майдані в Києві люди не лише з Західної України, як це намагалася стверджувати Партія регіонів, а й чернігівці, і їх багато. [...] Я на той час була молодою журналісткою, яка тільки рік працювала на телебаченні. Мої старші колеги не розуміли, що відбувається, як ми це все будемо подавати. І ми відчували величезну відповідальність перед чернігівцями і намагалися зробити абсолютно все в рамках того, що нам дозволяв закон, аби люди могли отримати інформацію (Євгенія, Чернігівська обл.).

Десь на початку грудня ми вирішили влаштувати стрим. У нас був чисто спортивний інтерес: чи можна організувати трансляцію того, що відбувається на Майдані? І нам вдалося це зробити. [...] Нас дивилося дуже багато, це було дуже приємно. Це те, що відкрило для мене багатьох людей, медійну активність. Ми фактично стали публічними людьми. Це нас ставило на один рівень з тими самими політиками. Тобто ми мали якусь вагу в тих подіях, і люди це розуміли (Дмитро, Сумська обл.).

Ішов мітинг, зі сцени виступали представники різних громадських організацій, політичних партій та міський голова. Після свого виступу він передав слово молоді. Ми представили конкретний план дій, останнім пунктом якого було оголошення з понеділка загального студентського страйку по всіх вишах Тернополя. Для нас це був серйозний виклик: по-перше, ніхто такого раніше не робив, а по-друге, студенти боялися, що їх виженуть з університетів. По завершенні мітингу до нас підходило багато людей — вони дякували за те, що у наших виступах був не популізм, а конструктивний план подальших дій (Любомир, Тернопільська обл.).

Оповідачі згадували небезпеки, з якими стикалися на регіональних майданах. Для них це було складним пережиттям. «Жорстоко побили», «вночі підпа-

лили двері квартири», «жах, гвалт, б'ють людей, кричать від болю», «для мене Майдан був такою стресовою ситуацією, бо я дуже боюся фізичного насилля», «було дуже страшно» — уривчасті спогади жінок про те, що складно пригадувати. Молоді жінки зізнавалися про страх перед очевидною загрозою навмисного завдання їм фізичної шкоди: «Я комфортно почуваюсь, доки ми діємо у правовому полі: говорити, судитися мені не страшно, ходити до чиновників, сперечатися... Але як тільки мені опонують із застосуванням фізичної сили, я просто гублюся, у мене така паніка виникає... Саме тому я поїхала з Криму досить рано, на початку окупації. Я не була готова до того тиску, який вже там почався» (Олександра, АР Крим). Респонденти усвідомлювали, що діють у конфліктному середовищі, насиченому ризиками і небезпекою. «Спочатку про якісь страхи навіть не думалося. Це відчуття вже пізніше прийшло» (Ігор, Чернівецька обл.); «Спочатку це був драйв, запал і якийсь юнацький максималізм. [...] треба було приймати рішення, що з цим робити далі: брати на себе цю відповідальність — за себе і за своїх друзів — чи піддатися страху» (Тетяна, Івано-Франківська обл.).

Загроза відкриття кримінального провадження — нова реальність, з якою зіткнулися молоді активісти (Ірина, Хмельницька обл.; Майя, Волинська обл.; Микола, Волинська обл.; Олена, Кіровоградська обл.; Андрій, Запорізька обл.). Розповідали як про свій випадок, так і про арешти близьких людей. Йшлося не так про страхи перед арештом (хоча вони звичайно були), як про залишені незакінчені справи, абсурдність ситуації і навіть мотивацію до активніших дій. Окрема тематика розповідей — «коли активно вивели тітушок». Згадували про сутички з тітушками, поранення друзів, а у випадку донецького Майдану — перехід у підпільний період (Євгенія, Чернігівська обл.; Олексій, Миколаївська обл.; Крістіна, Миколаївська обл.; Артур, Донецька обл.).

Небесна Сотня: «Вони пожертвували собою заради того, щоби ми могли жити краще»

22 січня 2014 року, в День Соборності України снайпери «Беркуту» застрелили Сергія Нігояна (1993 р. н.) і Михайла Жизневського (1988 р. н.) — перших загиблих, після них пішов відлік жертв режиму, названих Небесною Сотнею. В перші смерті на Майдані не вірили одразу: «[...] вбили Сергія Нігояна. У мене був шок. Я стала перевіряти новини [...]. Можливо, його підстрелили, чи побили, поламали руки-ноги, але точно не вбили. Ну як?.. Це неможливо. Тоді я прочитала, що все-таки це правда. Я була в ступорі, дві години ні з ким не розмовляла, просто сиділа і дивилася в одну точку» (Юлія, Чернівецька обл.).

То було вже не стояння за гідність, то був початок війни за гідність. «Я щось носив, допомагав будувати барикади, щось таке. Щоб було хоч якесь заняття» (Маркіян, Львівська обл.); «[...] моєю функцією став переклад англійською мовою постів зі сторінки «Євромайдан SOS» і взагалі будь-яких постів про Майдан у Фейсбуці. Адже за нашими подіями спостерігало багато людей у світі» (Ірина, Хмельницька обл.); «[З Кропивницького до Києва чоловік] возив медикаменти, забирав і відвозив людей. Усю ніч у дорозі — зранку на роботу. І так кілька днів поспіль» (Олена, Кіровоградська обл.); «І ти розумієш, що просто не можна вдома залишатися» (Ірина, Херсонська обл.).

Те, що це саме війна, усвідомлювалося поступово. «Вже потім, коли ми відступили трохи, бо нас почали трюїти газом, я зрозумів, що це просто так не закінчиться, це не просто заворушка» (Іван, Сумська обл.); «Ми не усвідомлювали взагалі, що сталося. Усвідомлення прийшло вже після того, як ми повернулися до Львова. Прокинулися вдома, і тоді вся картина склалася» (Любомир, Львівська обл.); «Андрія Мовчана вбили». А я написала ці слова на нашій демальянсівській сторінці у Фейсбуці. Не вірячи в те, що відбувається, в те, що я роблю...» (Віра, Одеська обл.).

«Вони — Герої»

Думаю, якби на Майдані все відразу перейшло до насильства, в нас би не було такої підтримки Європи і більшості населення всередині країни. Це спихнули б на радикалів, і їх би не підтримали. Але дуже довгий час люди просто стояли і демонстрували свою позицію. З іншого боку, без людей, які були готові на радикальніші дії, протест, напевно, нікуди б не дійшов. Усе, мабуть, просто згасло б. Але, врешті, чому Майдан переміг? На мою думку, через самопожертву тих, хто залишався там стояти — коли вбивали людей, їхніх друзів. Вони там залишалися, і це була така пожертва... Для мене це щось подібне до біблійних історій про Ісуса — коли він пожертвував собою заради більшого блага і заради інших людей. Ці люди — Небесна Сотня — здійснили святий вчинок, на мою думку. Вони жертвували собою заради того, щоби ми, всі решта, могли жити краще (Маркіян, Львівська обл.).

Так багато людей у центрі міста, як на прощанні з Віктором Чміленком, я не пам'ятаю. Хоча у нас і до того були велелюдні зібрання, але того дня це була просто якась стихія... Рух центральною вулицею був перекритий повністю. Люди заповнили площу і прилеглі вулиці. Ми плакали. Був розпач, горе. Один із найважчих днів у житті. Це був перший Герой, з яким нам довелося попрощатися. На жаль, лише перший. Після прощання люди ще далеко проводжали поховальний кортеж. Ішли не перекритими вулицями, бо це вже не було заплановано, просто між машинами, блокуючи їхній рух. Тисячі людей, вигукували: «Герої не вмирають!» І йшли, йшли, йшли... (Олена, Кіровоградська обл.).

Один із демальянсівців, Андрій Мовчан, загинув на Майдані. Він був членом нашої партії досить давно. Ми з ним були знайомі, хоча він був не надто говірким, не дуже активним; у нас були різні темпераменти. [...] Приїхали в Київ, на Європейську площу, вивантажуємо з машини те все, і рук не вистачає [...]. І Андрій просто мовчки взявся допомагати. У нього був свій стиль майданування: удень він був на роботі, а вночі приходив на Майдан. Практично всі три місяці. Я як зараз бачу: ми несемо ці медикаменти і все таке інше... А друга картинка — як Андрій сидить у таборі, просто сидить, просто є, тому що вночі найменше людей. Він приходить, запитує, що потрібно, чим допомогти, і просто допомагає, без особливого фанатизму, радикалізації (Дмитро, Житомирська обл.).

Щоразу, коли я приїжджаю до Києва, не знаю, чому, але їду на Хрещатик і їду по алеї Героїв Небесної Сотні. Дивлюся на обличчя цих людей, і в мене таке відчуття, що кожного з них я знаю. Хоча насправді з усіх, хто загинув, знала лише Устима Голоднюка, і то ми мимохідь познайомилися, це все швидко відбулося. Особисто я цю людину не знала. Це нестерпний біль, і це дуже страшно. У мене внутрішнє відчуття, ніби я їх усіх знала. Тому я впевнено можу сказати, що вони — Герої (Крістіна, Миколаївська обл.).

У житті кожної людини є такі моменти, коли треба перевіряти, чи ти «добро», чи «зло» — чи ти правильно рухаєшся, чи ні. І в мене ця точка пов'язана з Майданом: я задаю собі питання і ставлю себе в ту ситуацію — як би я вчинила тоді? Мені здається, у той час я завжди приймала правильні рішення. З Франківська один із наймолодших Героїв Небесної Сотні, Роман Гурик. Коли я шукаю відповіді на складні питання, то прихожу до скверу,

де його поховали, і мені стає легше. Я дуже легко переношусь у часи Майдану і отримую потрібні відповіді (Тетяна, Івано-Франківська обл.).

Осмислення досвіду: «Вищий рівень толерантності, більше завзяття, відповідальність»

За свідченнями респондентів значення того, що відбувалося з країною і з ними самими, досягається не одразу. І це не баланс втрат і здобутків, а індивідуалізована вимога уявити для самого себе, хто ти і такі, як ти, є і ким маєш/прагнеш бути. «Багато людей відчувають свою відповідальність через ціну, яку заплатила Небесна Сотня. [...] Я думаю, це породило у багатьох вищий рівень толерантності, більше завзяття, прагнення до змін і відповідальність» (Маркіян, Львівська обл.); «[...] це поштовх для кожного представника нашої країни — здійснювати конкретні зміни в собі, брати певну відповідальність за ці процеси» (Максим, Івано-Франківська обл.); «Зараз я трішечки по-іншому загалом дивлюся на країну, на своє завдання, на те, що я особисто можу зробити» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Я стала набагато серйознішою, ніж була до того, я відповідальнішою стала» (Аліна, Рівненська обл.); «Я все ж таки став більш свідомо ставитися до свого життя» (Михайло, Миколаївська обл.); «Як би там не було, за все треба нести відповідальність, і я свою несу. Не з примусу, це життєва позиція» (Віра, Одеська обл.); «[...] найцінніше — це те, хто тебе оточує, а не скільки ти заробляєш чи яку зробив кар'єру» (Аліна, Рівненська обл.).

Майдан, як влучно підсумувала журналістка і громадська діячка з Луцька 1991 року народження, був «моєю персональною війною за кращу мене у цій країні» (Марія, Волинська обл.). Бути кращим означало бути відповідальнішим: «Коли кожен візьме на себе відповідальність і почне здійснювати конкретні зміни сам, тоді відбудуться певні зміни і в країні» (Максим, Івано-Франківська обл.); «Якби кожна людина справді робила якусь свою, хай малу, справу, це могло б вилитися у великі речі» (Андрій, Запорізька обл.). Найчастіше йшлося про якісне виконання професійних обов'язків чи справи, за яку взялися: «... як би я міг і хотів змінити країну, я роблю це професійно, через ІТ» (Маркіян, Львівська обл.); «... зрозуміла, що професія, яку я обрала, — це не жарт, і якась моя помилка може коштувати комусь життя» (Аліна, Рівненська обл.).

Досвід Майдану додав більшого завзяття й упевненості в собі, довіри до самого себе і віри в самого себе: «Більше стало впевненості, що я особисто можу впливати на це все. Своїми справами, великими чи малими, я можу показувати приклад іншим» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Майдан дав мені більше сили і бажання» (Валентин, Донецька обл.); «Раніше я була не дуже сильною та рішучою. [...] Після Майдану це стало легше — адже ти бачиш людей, які хочуть тебе чути. Крім того, в мене після цих подій з'явилося кілька цілей, якась нова мета» (Альона, Кіровоградська обл.).

У спонтанних розповідях неодмінно присутнє і нове відчуття — відчуття ідентичності з країною, насичене емоційним переживанням своєї належності до України, яке виразніше формулює жіноча половина ровесників незалежності: «Я завжди любила свою країну і державу — виховання в мене, мабуть, таке.

Зараз усе це в мені стало, мабуть, трохи сильніше» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Це мій шлях — з моєю країною, моєю землею, моїми українцями — такими, як вони є, інших у мене немає. Я все це люблю. Я за все це буду боротися» (Віра, Одеська обл.); «Це Україна, її треба берегти. І я її люблю більше за все на світі» (Юлія, Житомирська обл.).

На момент інтерв'ювання оповідачі були оптимістично налаштовані щодо пореволюційного українського суспільства і подальшого розвитку країни: «Наша нація почала трансформуватися у справжню патріотичну країну. Головне нам продовжувати рухатися у цьому напрямку» (Андрій, Кіровоградська обл.); «Ми зможемо *step by step* прийти в іншу державу. В державу, де влада працюватиме на цих людей» (Євгенія, Миколаївська обл.); «Сподіваюся, побудуємо» (Андрій, Запорізька обл.); «Вже психологічно іншою стала країна. Але наша велика проблема в тому, що ми не знаємо, як жити у цьому демократичному світі. Бо просто не маємо досвіду. І от треба цю свободу протягнути якомога довше, і досвід з'явиться: все більше і більше людей будуть розуміти, як займатися бізнесом, зростатиме політична культура, люди розумітимуть, кого обирати, а кого ні. Це питання часу» (Валентин, Донецька обл.).

Висновки

Наведені вище висловлювання учасників столичного Майдану і регіональних майданів узагальнимо у чотирьох підсумкових міркуваннях. По-перше, «ровесники незалежності» — це молоді люди, які тільки-но завершили чи ще не завершили, професійну освіту, і в них попереду більша частина життя. І тому природна їхня підвищена заклопотаність *майбутнім* — як власним, так і країни в цілому. І не таким майбутнім, що стане простою екстраполяцією сьогодення, а таким, що постане за умови рішучої незгоди з певними «реаліями» політичного і соціального порядку, тими, що слід залишити позаду, в минулому. Їх має заступити новий соціальний порядок, у підґрунті якого — гідність індивідів як мета еволюції держави і як те, що поступово утверджується, стає непереборним фактом спільного існування. При цьому необхідною умовою такої спрямованості соціальної мобільності стає культивування «кращого» в самих індивідах.

По-друге, такий процес соціально-індивідуального удосконалення спричиняється до формування активної й дедалі більшої верстви носіїв соціальної властивості, яку соціологи та політологи позначають як *громадянську компетентність*. Ідеться про результативну комунікацію між різного рівня органами влади і людьми щодо справ, які стосуються задоволення індивідуально-вітальних й загально-вітальних потреб у рамках національної держави. А результативність завжди є похідною від знань та уміння досягати успіху з урахуванням наявних обставин та обмежень, а також від волі та зусиль, спрямованих на подолання реальних чи тільки уявних обставин та обмежень з огляду на високі моральні й соціальні стандарти.

По-третє, чи не найважливішою складовою громадянської компетентності є «історична відповідальність». Вона завжди передбачає дію: вербальну — «з нами так не можна» та реальну — «ми цього не допустимо». З усвідомленням того, що протидія цьому несе ризики і небезпеки професійній кар'єрі й навіть життю.

І тоді приймати історичну відповідальність означає приймати весь можливий спектр її наслідків. У спогадах наших респондентів це завжди однобічна відповідальність — їхня власна, індивідуальна. Ніхто не згадує відповідальність держави, що ніби перебуває за межами актуального, у сфері можливого.

По-четверте, теми солідарності, взаємної допомоги, доброзичливості, підтримки домінують у повідомленнях інформантів незалежно від їхнього соціального статусу. Тобто стан залучення у ситуацію передбачає й певний ступінь вирівнювання, гомогенізації. Однак не тотальної, адже зберігаються внутрішні відмінності у цій фракції вікової когорти ровесників незалежності у ставленні, наприклад, до євроінтеграції України. Долучення до події долає, отже, не всі внутрішні відмінності.

Утопічна тональність, що супроводжує спомини учасників подій 2013–2014 років в Україні, притаманна молодості в цілому і кожному поколінню, що з'являється на підмостках історії. Втім, обертон тут завжди виразний і той самий од віку: соціальні інститути й порядки були і залишаються наслідками дій людей, вони мусять змінюватися на вимоги часу, прогресу технологій, потреб регіональних і територіальних спільнот.

Джерела

Кульчицький, С. (2020). «Революція розпаду» 1991 року й наступні революційні спалахи в Україні: закономірності пострадянської динаміки українського суспільства. В: *Революція Гідності: на шляху до історії*. Відп. ред.: І. Пошивайло, Л. Онишко (сс. 169–181). Київ: Національний музей Революції Гідності.

Літопис самовидців: Дев'ять місяців українського спротиву (2014). Авт. пр.: О. Забужко; упоряд. Т. Терен; передм.: С. Алексєвич. Київ: Комора.

Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності (2015). Упоряд.: Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ: К.І.С.

Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах (2016). Упоряд.: Т. Ковтунович, Т. Привалко; Укр. ін-т нац. пам'яті (вип. 2). Київ: К.І.С.

Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип. 3. Ч. 1: АР Крим — Луганська область (2017). Уклад.: О. Білобровець, Л. Бондарук, Т. Ковтунович, Т. Привалко [та ін.]; відп. ред.: Т. Привалко; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: К.І.С.

Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип. 3. Ч. 2. Львівська — Чернігівська області (2018). Уклад.: Г. Боднар, О. Доброер, Т. Ковтунович, О. Морозова, О. Стукалова [та ін.]; відп. ред.: Т. Привалко; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: К.І.С.

Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки (2016). За ред. Л. Фінберга, У. Головач. Київ: Дух і літера.

Революція Гідності: на шляху до історії. Збірник наукових праць (2020). Відп. ред.: І. Пошивайло, Л. Онишко. Київ: Національний музей Революції Гідності.

Шор, М. (2018). *Українська ніч. Історія революції зблизка*. Пер. з англ.: О. Бученко. Київ: Дух і літера.

Шведа, Ю. (2014). Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій. Отримано з: https://zaxid.net/revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi-teoriyi-sotsialnih-revolyutsiy_n1301345

Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution. (2015). Ed. by D.R. Marples, F.V. Mills (Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Bd. 138). Stuttgart: ibidem Press.

Отримано 30.06.2021

References

- Kulchytskyi, S. (2020). The 1991 «Collapse Revolution» and the next revolutionary outbreaks in Ukraine: regularities of the Post-Soviet dynamics of Ukrainian society. [In Ukrainian]. In: *The Revolution of Dignity: on its way to history. Collection of research contributions*. Ed. by I. Poshyvailo, L. Onyshko (pp. 169–181). Kyiv: National Museum of the Revolution of Dignity. [= Кульчицький 2020]
- Maidan from the first person. 45 stories of the Revolution of Dignity* (2015). Ed. by T. Kovtunovych, T. Pryvalko. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [=Майдан 2015]
- Maidan from the first person. Art at the barricades* (2016). Ed. by T. Kovtunovych, T. Pryvalko. Ukrainian Institute of National Memory. Iss. 2. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [=Майдан 2016]
- Maidan from the first person. Regional dimension. Vol. 3 in 2 parts. Part 1. AR Crimea – Lugansk region* (2017). Ed. by T. Pryvalko. Ukrainian Institute of National Memory. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [=Майдан 2017]
- Maidan from the first person. Regional dimension. Vol. 3 in 2 parts. Part 2. Lviv region – Chernihiv region* (2018). Ed. by T. Pryvalko. Ukrainian Institute of National Memory. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [=Майдан 2018]
- Maidan. Testimony. Kyiv, 2013–2014* (2016). Ed. by L. Finberh, U. Holovach. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i litera. [=Майдан. Свідчення 2016]
- Shveda, Yu. (2014). The Revolution of Dignity in the context of the general theory of social revolutions. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://zaxid.net/revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy_n1301345 [= Шведа 2014]
- Shore, M. (2018). *The Ukrainian night. An intimate history of Revolution*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i litera. [=Шоп 2018]
- The chronicle of self-seekers: nine months of Ukrainian resistance* (2014). Auth. of the proj. O. Zaubzhko. Ed. by T. Teren; foreword: S. Aleksievich. [In Ukrainian]. Kyiv: Komora. [=Літопис 2014]
- The Revolution of Dignity: on its way to history. Collection of research contributions* (2020). Ed. by I. Poshyvailo, L. Onyshko. [In Ukrainian]. Kyiv: National Museum of the Revolution of Dignity. [=Революція 2020]
- Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution* (2015). Ed. by D.R. Marples, F.V. Mills (Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Bd. 138.). Stuttgart: ibidem Press.

Received 30.06.2021

ГАЛИНА БОДНАР

Покоління незалежності в Революції Гідності

У статті виокремлено середовище покоління незалежності в Революції Гідності, проаналізовано мотивацію участі, настрої, уявлення та очікування, їхню трансформацію з розвитком подій, досвід і уроки Майдану. Джерельним підґрунтям дослідження стали матеріали усної історії — 59 глибоких інтерв'ю з уродженцями всіх регіонів України та АР Крим. Означено регіональні (не)відмінності пояснення ровесниками незалежності своєї участі у протестах і конкретні події, які цьому передували. Записи в областях дали змогу подивитися зблизька на діяльність локальних майданів, коли добре проглядалися зріз столиця–регіон, новий досвід і виклики, з якими стикалися місцеві активісти, гендерні відмінності, постмайданівські (не) трансформації в регіонах. Виокремлено спогади про лютневі події 2014 року та образ Небесної Сотні. Молоді люди цінували «внутрішній світ» революції — єдність, взаєморозуміння, підтримку і допомогу, які вони знайшли серед майданівців, і не були готові до смертей на Майдані. Ще свіжі, з відстані двох-трьох років, розповіді про персональні досвіди та уроки Революції Гідності, бачення свого майбутнього і майбутнього країни загалом уможливили бачення постмайданівського українського суспільства з перспективи покоління незалежності.

Ключові слова: покоління незалежності, Революція Гідності, глибокі інтерв'ю, мотивація, досвід

ГАЛИНА БОДНАР

Поколение независимости в Революции Достоинства

В статье выделено поколение независимости в Революции Достоинства, проанализированы мотивация участия, настроения, представления и ожидания, их трансформация с развитием событий, опыт и уроки Майдана. Источниками для исследования стали устные истории — 59 глубинных интервью с уроженцами всех регионов Украины и АР Крым. Отмечены региональные (не)различия объяснения ровесниками независимости своего участия в протестах и конкретные события, которые этому предшествовали. Записи в областях позволили детально рассмотреть деятельность локальных майданов, когда хорошо просматривались срез столица–регион, новый опыт и вызовы, с которыми сталкивались местные активисты, гендерные различия, (не)трансформации в регионах в постмайдановский период. Выделены воспоминания о февральских событиях 2014 года и образ Небесной Сотни. Молодые люди ценили «внутренний мир» революции — единство, взаимопонимание, поддержку и помощь, которые они нашли среди майдановцев, и не были готовы к смертям на Майдане. Еще свежие, с расстояния двух-трех лет, рассказы о персональных опытах и уроках Революции Достоинства, видение своего будущего и будущего страны в целом позволили увидеть постмайдановское украинское общество глазами поколения независимости.

Ключевые слова: поколение независимости, Революция Достоинства, глубинные интервью, мотивация, опыт

HALYNA BODNAR

Generation of Independence in the Revolution of Dignity

The paper highlights the environment of the generation of independence in the Revolution of Dignity, studies the motivation of participation, moods, ideas and expectations, their transformation with the development of events, experiences and lessons of the Maidan. We have 59 in-depth interviews with natives of all regions of Ukraine and the Autonomous Republic of Crimea, which have become a basis for the research. Regional groundwork allowed us to take a closer look at the activities of local Maidans, when the contrast between the capital and the regions, new experiences and challenges faced by local activists, gender differences, post-Maidan (non)-transformations in the regions were clearly visible. The paper also focuses on the recollections of the events of February 2014 and the image of the Heavenly Hundred. The young people appreciated the «inner world» of the revolution — the unity, mutual understanding, support and help they found among the Maidan residents. They were not ready to face the death on the Maidan. After two or three years, their personal stories and lessons taken of the Revolution of Dignity, visions of their future and the country as a whole are still fresh and allow to reveal the post-Maidan Ukrainian society from the perspective of the generation of independence.

Keywords: generation of independence, Revolution of Dignity, in-depth interviews, motivation, experience

ДАНИЛО СУДИН,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Українського католицького університету (79011, Львів, вул. Іл. Свенціцького, 17)

DANYLO SUDYN,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, Ukrainian Catholic University (17, Il. Svyentsits'koho St., Lviv, 79011)

dansudyn@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>

Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві

Одним з актуальних та політично значущих питань в українському суспільстві є співіснування та/чи протистояння радянської та української національної моделей пам'яті. Особливо актуальним це питання стало в контексті процесів декомунізації, які розпочалися в українському суспільстві спонтанно під час Революції Гідності 8 грудня 2013 року — з поваленням пам'ятника Леніну в Києві, що переросло у так званий лєнінопад¹. Згодом декомунізаційні процеси були інституціалізовані з ухваленням Верховною Радою України 9 квітня 2015 року законів № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945», № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки».

У більшості публічних дискусій українська та радянська моделі пам'яті сприймаються як внутрішньо однорідні та взаємно антагоністичні. Крім того, вважають, що поширеність їх в українському суспільстві має чіткий регіональний поділ. Проте насправді існує більше моделей пам'яті, що продемонстрував, наприклад, випадок з перейменування Кіровограда. Мешканці міста підтримали нову назву Єлисаветград, причому вибір саме такої назви обґрунтовували двояко: як такий, що відсилає до козацької історії міста, але й до історії міста у складі Російської імперії [Сінченко, 2015]. Тобто виявилось, що й засвідчив «випадок Кіровограда», протистояння чотирьох моделей пам'яті: двох варіантів національної, а також імперської та радянської. Одна з моделей української на-

1 До ухвалення законів про декомунізацію було знесено 504 пам'ятники В. Леніну [УІНП, s.a.].

ціональної пам'яті робить акцент на українському національному русі (і представлена прихильниками символів на кшталт назви міста Кропивницький). А інша модель української національної пам'яті зосереджується на більш традиційній схемі національного нарративу (коли підкреслюють, що Єлисаветград — це назва козацької фортеці). Але це виявляється пов'язаним з імперською моделлю, яка також, хоча на інших підставах, підтримує такі назви, як Єлисаветград. Натомість прихильники радянської моделі захищають назву Кіровоград. Важливо, що ці моделі не завжди конкурують одна з одною. У випадку з Кропивницьким 56,9% опитаних мешканців міста відстоювали назву Кіровоград, 30,6% — Єлисаветград. Але за умови, що назва міста має бути зміненою на будь-яку іншу, крім Кіровограда, Єлисаветград підтримували вже 54,9% (з 56,9% прихильників Кіровограда 25,7% вагалися з відповіддю, 24,3% від Кіровограда перейшли до Єлисаветграда, а 3,8% — до Кропивницького) [Рейтинг, 2016]. Тобто українська національна, радянська та імперська моделі виявилися тісно пов'язаними й такими, що в цих межах прихильності індивідів можуть переміщатися — передусім між радянською та імперською, але також і між радянською та українською, хоча меншою мірою.

У цьому контексті з'ясувати, які моделі історичної пам'яті існують в українському суспільстві та як вони співвідносяться одна з одною, важливо, зокрема, з перспективи практичних проблем: чи можливий розкол українського суспільства довкола питань історичної пам'яті, чи існує єдина модель пам'яті, яка була б функційно відповідною для українського суспільства, і чи є інші моделі дисфункційними.

Дослідження колективної пам'яті ведуть свій відлік від «Соціальних рамок пам'яті» Мориса Гальбвакса [Хальбвакс, 2007], вперше опублікованих 1925 року. Але систематичні дослідження пам'яті розпочинаються у 1980-х роках [Wawrzyniak, 2009: s. 21]. І зараз можна виокремити три головні напрямки досліджень:

- соціологічний;
- культурологічний;
- психологічний [Wawrzyniak, 2009: ss. 21–24].

Назви цих напрямків доволі умовні. Наприклад, із психологічним напрямком часто перетинаються і дослідження антропологів, оскільки головна риса цього напрямку — вивчення механізмів запам'ятовування та передання колективної пам'яті [Wawrzyniak, 2009: s. 24]. Найбільш відомим прикладом таких досліджень може слугувати праця Пола Конертонна «Як суспільства пам'ятають» [Коннертон, 2004]. Відмінність між соціологічним та культурологічним напрямками також є дуже розмитою, позаяк останній зосереджується на вивченні культурних артефактів як носіїв колективної пам'яті, але такі дослідження проводять і в соціології, а також антропології та історії [Ассман, 2012, 2014, 2016, 2017; Шенк, 2007; Ханенко-Фрізен, 2011]. До цієї групи належать дослідження історіографій як носіїв пам'яті, хоча частина дослідників проблематизують зв'язок між історіографією та колективною пам'яттю [Грицак, 2004: сс. 14–15; Stryjek, 2007: ss. 14–18]. Ще однією важливою складовою корпусу досліджень пам'яті є праці з політики пам'яті [Миллер, Липман, 2012; Мінк, Неймайер,

2009], хоча в цьому разі вони часто перетинаються з дослідженнями історіографій [Malczewska-Pawelec, Pawelec, 2011; Єсельчик, 2008]. Близькими до них є дослідження викладання історії в школах [Іванов, 2010; Traba, Thünemann, 2015]. Водночас соціологічні дослідження переважно стосуються результатів опитувань громадської думки [Szacka, 2006; Krzemicki, 2010; Banaszak, Rowicki, 2002].

Класичні праці з теорії національної ідентичності значну увагу приділяли історичній пам'яті [Андерсон, 2001; Гелнер, 2003; Гобсбаум, Рейнджер, 2010]. У випадку пострадянських та посткомуністичних націй потрібно згадати такі праці: [Tismaneanu, 2000; Брубейкер, 2012; Kioskowska, 2005]. У випадку українського суспільства та його пам'яті більшість розвідок стосуються саме політик пам'яті чи історіографій [Грицак, 2011; Гриценко, 2017; Касьянов, 2010, 2014, 2018; Когут, 2004; Кравченко, 2011a, 2011b; Портнов, 2013; Стрієк, 2015; Stryjek, 2007], а також шкільної освіти [Іванов, 2010; Турченко, 2016]. Важливу частину досліджень становлять студії з історичної політики часів сталінізму [Кисла, 2009; Юсова, 2006; Єсельчик, 2008], які дають змогу краще зрозуміти особливості радянської моделі пам'яті та її трансформацій. У цьому плані важливими для порівняльної перспективи є праці з політики пам'яті в Центральній Європі часів сталінізму [Górny, 2001, 2007; Malczewska-Pawelec, Pawelec, 2011; Wawrzyniak, 2009; Wyjśicka, 2009]. Особливості історичної пам'яті як в Україні, так і в інших країнах колишнього соціалістичного блоку після 1991 року також досліджені в низці праць [Габович, 2005; Гайдай, 2018; Гайдай, Склокіна, 2018; Гнатюк, 2005; Гудков, 2004; Гриценко, 2014; Єсельчик, 2020; Зашкільняк, 2009; Копосов, 2011; Kowerko-Urbaczzyk, 2016; Kudela-Świątek, 2013].

Головною рисою більшості досліджень моделей історичної пам'яті в Україні є протиставлення радянського та українського національного наративів. Серед поодиноких винятків варто згадати тезу історика Володимира Кравченка про множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві: «Відповідно, історична самосвідомість українського суспільства містить щонайменше три основні проекції українського минулого: українську, російську та надетнічну, компромісну, чи гібридну, яка, відповідно, складається з малоросійського, українського, східнослов'янського, імперського та радянського компонентів. Всі вони відрізняються один від одного різним баченням українського історичного процесу, його загального характеру та специфіки» [Кравченко, 2006: с. 474]. Утім, ця теза не набула подальшого розвитку в його працях¹. Також варто згадати і про класифікацію моделей історичної пам'яті, запропоновану Олександром Вишняком. На основі аналізу даних соціологічних опитувань він запропонував дві класифікації, які мають виразну регіональну специфіку. Згідно з першою, в Україні поширені три моделі: 1) західноукраїнська антирадянська та антисоціалістична [Вишняк, 2013: с. 37], якій протистоїть 2) південно-східна радянська просоціалістична [Вишняк, 2013: с. 38], а між ними розташовується 3) центральноукраїнська радянська, але не соціалістична [Вишняк, 2013: с. 38]. Згідно з другою класифікацією, в Україні існують чотири моделі історичної пам'яті:

1 Цікаво, що в оновленій та розширеній редакції своєї статті Володимир Кравченко цю тезу вже не повторює [Кравченко, 2011b].

- 1) західноукраїнська (галицько-волинська) антиімперська та антирадянська [Вишняк, 2015: с. 134], або ж національно-демократична [Вишняк, 2012: с. 174];
- 2) донбаська російсько-радянська антинаціональна [Вишняк, 2015: с. 135], або російсько-радянська [Вишняк, 2012: с. 174];
- 3) центральноукраїнська національна антиімперська, але не радянська [Вишняк, 2015: с. 137], або суперечлива національно-проросійська [Вишняк, 2012: с. 174];
- 4) південно-східна радянсько-українська [Вишняк, 2015: с. 138], або ж радянсько-проросійська [Вишняк, 2012: с. 74]¹.

Фактично дослідження Олександра Вишняка пропонують класифікацію моделей історичної пам'яті, які структуровані довкола двох осей: проукраїнськість — проросійськість та радянськість — антирадянськість. Особливістю його концепції є те, що моделі історичної пам'яті мають виразну регіональну прив'язку. В цій статті ми запропонуємо класифікацію моделей пам'яті, яка зосереджена суто на змісті, а не регіональній поширеності. Адже історичні дослідження показують, що радянський наратив не був однорідним: він зазнавав змін впродовж усієї історії СРСР. Аналогічно, ми можемо припустити, що український національний наратив також не є однорідним: елементи, витіснені в радянський час, повертаються до масової свідомості, а радянський наратив зазнає змін, стаючи більш національним.

Перш ніж перейти до викладу отриманих результатів, з'ясуємо один важливий методологічний аспект поняття «модель пам'яті», а саме, як воно співвідноситься із реальністю, про що йдеться — *ідеальний тип* у веберівському сенсі чи про *реальний тип*, запропонований Норбертом Еліасом. В обох випадках конструювання поняття відбувається на підставі емпіричних даних, але для Макса Вебера ключовими є *логічні* міркування: «...у такому ідеальному типі було б зібрано разом і піднесено в їхній своєрідності до рівня, позбавленого суперечностей (для нашого розгляду) ідеального образу ті окремі риси ... життя, які на сьогодні існують у дифузному вигляді» [Вебер, 1998: сс. 238–239]. Таким чином дослідники та дослідниці мають за завдання «у кожному *окремому випадку* встановити, наскільки дійсність близька до такого мисленнєвого образу чи далека від нього» [Вебер, 1998: с. 238], адже «йдеться про конструювання зв'язків, які нашій *фантазії* видаються досить мотивованими і, отже, «об'єктивно можливими»» [Вебер, 1998: с. 239]. Таким чином, ідеальний тип не є узагальненням емпіричних даних, а є теоретичним конструктом («фантазією»), до якого згодом «прикладається» дійсність. Причому праці самого Макса Вебера вказують, що ідеальні типи він часто створював як *взаємовиключні*.

Натомість реальні типи Норберта Еліаса виконують протилежну функцію: їх виокремлюють внаслідок «фактичної подібності самих суспільних структур»

1 Фактично у своїх дослідженнях Олександр Вишняк також встановив трансформації моделей історичної пам'яті у випадку південно-східного та центральноукраїнського регіонів: для першого проросійського компонента поступилася проукраїнській, а для другого — проросійська антиімперській. Але загалом, як бачимо, моделі залишаються стійкими у регіональному вимірі.

[Еліас, 2003: с. 589]. Таким чином, реальний тип — «не штучний продукт мислення, а ... результат неминучих взаємозв'язків подібного типу» [Еліас, 2003: с. 589]. А тому для Норберта Еліаса «з погляду процесуальної соціології “тип” і “фаза” є ідентичними» [Elias, 1991: р. 234]. Тобто реальний тип відрізняється від ідеального не лише за способом конструювання, але й за аналітичним призначенням: Еліасові реальні типи можуть творити континуум, між ними здійснюється перехід («фази»). Вони не мають бути дискретними аналітичними одиницями, як у випадку Веберових ідеальних типів.

Підсумовуючи, зазначимо, що використовуване в цій статті поняття «модель пам'яті» є ближчим до *реального типу*. Критерієм для виокремлення тієї чи іншої моделі пам'яті є саме подібність структур знання про історичне минуле. Причому ці структури ми визначаємо на підґрунті емпіричних даних. Другою спільною рисою моделей пам'яті та реальних типів є те, що вони не є антагоністичними апріорі, але можуть утворювати континуум — якщо саме такою є соціальна реальність.

Для перевірки гіпотез про існування множинних моделей пам'яті в українському суспільстві було здійснено аналіз двох баз даних — «Думки та погляди населення України: вересень 2014»¹, а також опитування «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей» (2015)². Обидва дослідження були проведені після Революції Гідності 2013–2014 років. В обох дослідженнях респондентам було поставлено блок запитань про історичну пам'ять, хоча методики відрізнялися. В опитуванні 2014 року респондентів просили оцінити своє ставлення до історичних постатей, в опитуванні 2015-го — оцінити важливість історичних подій. При цьому список подій / постатей для оцінки включав важливі елементи як радянського, так і українського національного наративу.

У дослідженні КМІСу щодо історичних постатей було застосовано запитання:

Яке Ваше ставлення до таких історичних діячів?

- Іван Мазепа;
- Катерина II;
- Богдан Хмельницький;
- Володимир Ленін;
- Йосип Сталін;
- Степан Бандера.

1 Польовий етап дослідження тривав з 12 по 21 вересня 2014 року ($n = 2035$). Опитування проводив Київський міжнародний інститут соціології [КМІС, s.a.]. База даних доступна завдяки Національному банку соціологічних даних «Київський архів» [Київський архів, s.a.].

2 Польовий етап дослідження відбувався у листопаді–грудні 2015 року ($n = 2389$). Організатори — Інститут соціальних досліджень Університету Мічигану (Institute for Social Research, University of Michigan), Львівський національний університет імені Івана Франка, Український католицький університет, завдяки фінансовій підтримці Центру демократій, що розвиваються, імені Рональда та Ейлін Вайзер (Weiser Center for Emerging Democracies) Університету Мічигану, Інституту соціальних досліджень Університету Мічигану та Програми досліджень сучасної історії України імені Петра Яцика.

Респонденти використовували 4-бальну шкалу: 1 — позитивне, 2 — радше позитивне, 3 — радше негативне, 4 — негативне¹.

У випадку дослідження «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–Одеса: ...» формулювання запитання про історичні події було таким:

Якою мірою, на Вашу думку, кожна з наступних подій є важливою для розуміння історії України: дуже важлива (1), певною мірою важлива (2), зовсім не важлива (3):

- Київська Русь;
- Козацтво;
- Повстання Мазепи проти Петра I;
- Переяславський договір між Україною і Росією 1654 року;
- Українська Народна Республіка (1917–1920);
- Українська Радянська Соціалістична Республіка;
- Проголошення незалежності України у 1991 році.

Методом аналізу, використаним для перевірки гіпотези про множинність пам'ятей, був експлораторний факторний аналіз. Загальна мета цього аналізу — пошук *латентних* змінних, які безпосередньо не вимірюються в перебігу опитування, але впливають на відповіді респондентів на запитання, що стосуються певного блоку проблем / тем. У випадку з дослідженням множинності історичної пам'яті, латентні змінні будуть типами історичної пам'яті, оскільки вони вкажуть ті групи історичних постатей / подій, які тісно пов'язані між собою у свідомості респондентів.

Аналіз на загальнонаціональному рівні дав змогу вирізнити дві латентні змінні — радянсько-імперську та українську національну моделі пам'яті (див. табл. 1)², що є очікуваним результатом [Sereda, 2007].

З іншого боку, цікавою особливістю радянської моделі є те, що до неї належать не лише Катерина II, Володимир Ленін та Йосип Сталін, а й Степан Бандера. Останній, щоправда, з негативним факторним навантаженням, тобто як особистість, до якої ставляться негативно. До української національної моделі входять Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та Степан Бандера — останній вже з позитивним факторним навантаженням (див. табл. 1).

Важливою новою рисою радянсько-імперської моделі пам'яті є те, що в неї входять також елементи української національної моделі, але з негативною ко-

1 Також був варіант відповіді «5 — такого діяча я не знаю», але з аналізу його було виключено, оскільки метою аналізу було виявлення латентних змінних методом експлораторного факторного аналізу (див. далі).

2 Експлораторний факторний аналіз був проведений методом головних факторів (*principal axis factoring*) для оцінок шести історичних постатей (див. вище), з косокутним обертанням методом облімін ($\gamma = 0$). КМО = 0,71, найменше значення КМО для окремих змінних дорівнює 0,55, що перевищує порогове значення 0,5. Тест Бартлета $\chi^2(15) = 2389,786, p < 0,001$ вказує, що величина кореляцій є достатньою для проведення аналізу головних компонент. На підставі критерію Кайзера було виділено дві головні компоненти, сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 71,09%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює -0,238 ($N = 1055$). Значення коефіцієнта КМО для окремих змінних: Іван Мазепа 0,666; Катерина II 0,79; Богдан Хмельницький 0,552; Володимир Ленін 0,699; Йосиф Сталін 0,708; Степан Бандера 0,737.

нотацією. Тобто ця модель є одночасно антинаціональною. Цей же висновок підтверджує і негативна кореляція між факторними змінними, хоча й слабка ($-0,238$).

Таблиця 1

Результати експлораторного факторного аналізу^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Радянсько-імперська	Українська національна	Радянсько-імперська	Українська національна
Іван Мазепа	-0,134	0,822	-0,330	0,854
Катерина II	0,715	0,047	0,704	-0,123
Богдан Хмельницький	0,093	0,525	-0,032	0,502
Володимир Ленін	0,919	0,103	0,895	-0,115
Йосип Сталін	0,757	-0,039	0,766	-0,219
Степан Бандера	-0,523	0,407	-0,620	0,531
Власні значення	2,876	1,389	2,876	1,389
% дисперсії	47,93	23,15	47,93	23,15

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

Але якщо класифікувати респондентів за ступенем прийняття кожної моделі, то полярної картини протистояння двох моделей пам'яті в українському суспільстві не спостерігаємо (див. табл. 2).

Таблиця 2

Типи пам'яті в українському суспільстві за даними опитування КМІСу (вересень 2014)

	Українська національна модель	
	+	-
Радянсько-імперська модель	+	Амбівалентний
	-	Український національний
		Радянсько-імперський
		Невизначений

Теоретично ми можемо припустити існування не тільки «чистих» типів — української національної та радянсько-імперської, тобто людей, які віддані тільки одному наративу — або радянському, або українському національному. За логікою класифікації ми можемо припустити існування і гібридів — амбівалентної моделі, де індивіди прихильні до двох наративам одночасно — і радянсько-імперському, і українському національному. Хоча вони ніби взаємно виключають одна одну, у свідомості респондентів вони можуть співіснувати. І так само ми можемо припустити існування невизначеного типу, де індивіди не визнають жодної із запропонованих моделей пам'яті — можливо, для них важливим є зовсім інший набір історичних подій та постатей.

Аналіз даних виявив, що в українському суспільстві найпоширенішими є три типи пам'яті — «чисті» український національний і радянсько-імперський, але також і амбівалентний (див. рис. 1).

Регіональна¹ поширеність моделей пам'яті допомагає «побачити» регіони, які протистоять один одному. Але тут ми маємо справу радше із дослідницьким ар-

1 Для аналізу використано поділ на регіони, застосований в опитуванні КМІСу: Західний — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області; Центральний — м.Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області; Південний — Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; Східний (без Донбасу) — Харківська область; Донбас — Донецька область.

тефактом: розглядаючи регіони як такі, що є чітко розмежованими, ми тому й отримуємо чітку картину відмінностей між ними (див. рис. 2)¹. Але навіть такі результати показують, що однозначного розколу на різні регіони історичної пам'яті в Україні немає, оскільки ми можемо спостерігати континуум переходу від української до радянсько-імперської пам'яті, при цьому в Центральному та Південному регіонах і на Донбасі важливу роль відіграє й амбівалентна модель пам'яті.

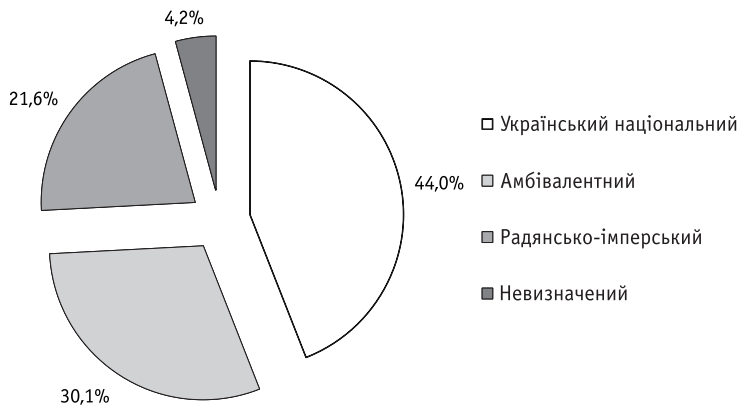


Рис. 1. Розподіл типів пам'яті в українському суспільстві (вересень 2014), %

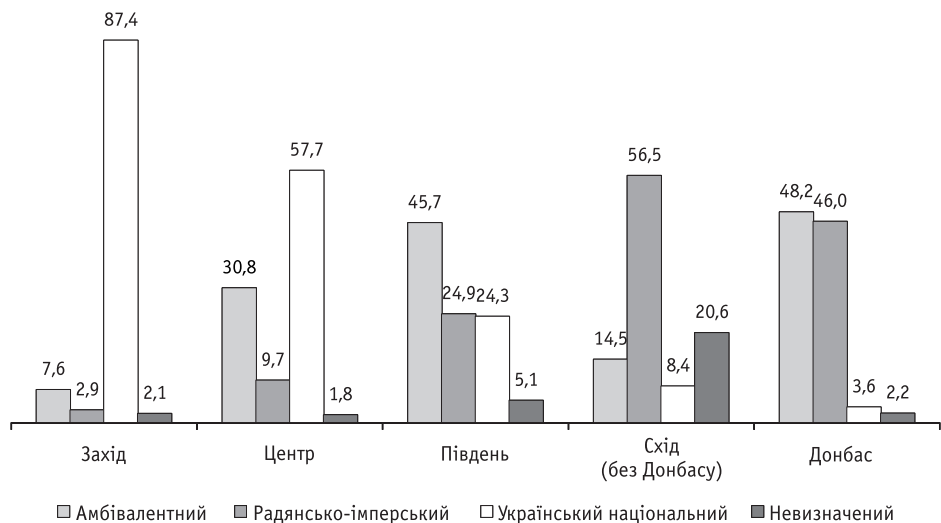


Рис. 2. Регіональний розподіл типів історичної пам'яті в українському суспільстві (вересень 2014), %

Якщо аналіз провести на більш локальному рівні, то його результати тільки підтвердять те, що чітких меж між регіонами немає. Аналіз даних по шести містах, в яких проходило дослідження «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–

1 Про складнішу регіональну структуру пам'яті свідчать результати аналізу дослідження «Львів–Донецьк–Київ–Дніпро–Харків–Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей», про що більш детально див. нижче.

Одеса: ...», моделі пам'яті виявляться ще більш різномірними. Результати експлораторного факторного аналізу¹ подано в табл. 3–9.

Таблиця 3

Результати експлораторного факторного аналізу² (Львів, $N = 370$)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «пострадянська»	Українська: «реалітетна» ^b	Українська: «пострадянська»	Українська: «реалітетна»
Київська Русь	0,848	-0,008	0,845	0,296
Козацтво	0,817	0,118	0,859	0,411
Повстання Івана Мазепи	0,580	0,300	0,687	0,508
Переяславський договір 1654 року	0,047	0,820	0,341	0,837
УНР	0,428	0,491	0,604	0,644
УРСР	-0,095	0,883	0,221	0,848
Проголошення незалежності в 1991 році	0,871	-0,201	0,799	0,111
Власні значення	3,478	1,215	3,478	1,215
% дисперсії	49,69	17,36	49,69	17,36

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

b Про термін «реалітетна» див. стор. 77.

Таблиця 4

Результати експлораторного факторного аналізу³ (Донецьк, $N = 361$)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «реалітетна»	Радянська: українська	Українська: «реалітетна»	Радянська: українська
Київська Русь	-0,025	0,902	0,298	0,893
Козацтво	0,135	0,584	0,344	0,632
Повстання Івана Мазепи	0,664	0,235	0,748	0,473
Переяславський договір 1654 року	-0,044	0,827	0,252	0,811
УНР	0,748	0,204	0,821	0,472
УРСР	0,684	0,036	0,697	0,280
Проголошення незалежності в 1991 році	0,865	-0,220	0,786	0,089
Власні значення	3,096	1,244	3,096	1,244
% дисперсії	44,23	17,77	44,23	17,77

a Факторні навантаження, більші 0,4, позначені напівжирним.

1 З метою виявлення моделей пам'яті, поширених в українському суспільстві, було проведено поліхоричний аналіз головних компонент (*polychoric PCA*) для семи тверджень про минуле України (див. вище) з косокутним обертанням методом облімін ($\gamma = 0$). Для кожного з міст експлораторний факторний аналіз проводили окремо, щоб виявити відмінності в структурі латентних змінних.

2 КМО = 0,756, для окремих змінних КМО > 0,67 (табл. 9). Тест Бартлета χ^2 (21) = 474,229, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 67,04%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,359.

3 КМО = 0,605, для окремих змінних КМО > 0,51 (табл. 9). Тест Бартлета χ^2 (21) = 480,297, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 62%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,358.

Таблиця 5

Результати експлораторного факторного аналізу¹ (Київ, N = 316)^a

Змінні	Pattern matrix			Structure matrix		
	Українська: «опору»	Радянська: українська	Радянська: «возз'єднання»	Українська: «опору»	Радянська: українська	Радянська: «возз'єднання»
Київська Русь	-0,076	0,934	0,100	0,201	0,911	0,110
Козацтво	0,195	0,829	-0,078	0,460	0,889	-0,100
Повстання Івана Мазепи	0,810	0,132	-0,122	0,865	0,383	-0,217
Переяславський договір 1654 року	0,136	-0,072	0,935	0,004	-0,030	0,919
УНР	0,939	-0,105	0,164	0,887	0,186	0,054
УРСР	-0,147	0,137	0,901	-0,210	0,092	0,918
Проголошення незалежності в 1991 році	0,793	0,100	-0,088	0,834	0,346	-0,181
Власні значення	2,828	1,765	1,132	2,828	1,765	1,132
% дисперсії	40,4	25,21	16,17	40,4	25,21	16,17

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

Таблиця 6

Результати експлораторного факторного аналізу² (Одеса, N = 292)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»
Київська Русь	0,208	0,786	0,430	0,845
Козацтво	0,540	0,364	0,644	0,517
Повстання Івана Мазепи	0,887	-0,006	0,886	0,246
Переяславський договір 1654 року	0,035	0,852	0,276	0,862
УНР	0,884	0,090	0,909	0,341
УРСР	-0,172	0,896	0,082	0,847
Проголошення незалежності в 1991 році	0,769	-0,140	0,729	0,078
Власні значення	3,367	1,580	3,367	1,580
% дисперсії	48,1	22,57	48,1	22,57

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

1 КМО = 0,572, для окремих змінних КМО > 0,48 (табл. 9). Тест Бартлета χ^2 (21) = 415,157, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 81,78%. Коефіцієнти кореляції між компонентами: 1) «українська: опору» — «радянська: українська» 0,31; 2) «українська: опору» — «радянська: возз'єднання» -0,117; 3) «радянська: українська» — «радянська: возз'єднання» <0,001.

2 КМО = 0,676, для окремих змінних КМО > 0,57 (табл. 9). Тест Бартлета χ^2 (21) = 472,309, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 70,67%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,284.

Таблиця 7

Результати експлораторного факторного аналізу¹ (Дніпро, $N = 330$)^a

Змінні	Pattern matrix			Structure matrix		
	Українська: «опору»	Українська: «пострадянська»	Радянська: «возз'єднання»	Українська: «опору»	Українська: «пострадянська»	Радянська: «возз'єднання»
Київська Русь	-0,087	0,868	0,226	0,186	0,874	0,320
Козацтво	0,220	0,788	0,058	0,439	0,853	0,203
Повстання Івана Мазепи	0,769	0,132	0,131	0,829	0,351	0,299
Переяславський договір 1654 року	0,121	0,124	0,681	0,288	0,243	0,721
УНР	0,745	-0,299	0,430	0,750	-0,049	0,537
УРСР	-0,029	0,182	0,814	0,179	0,279	0,832
Проголошення незалежності в 1991 році	0,754	0,310	-0,408	0,756	0,456	-0,220
Власні значення	2,906	1,208	1,087	2,906	1,208	1,087
% дисперсії	41,52	17,26	15,53	41,52	17,26	15,53

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

Таблиця 8

Результати експлораторного факторного аналізу² (Харків, $N = 297$)^a

Змінні	Pattern matrix		Structure matrix	
	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»	Українська: «опору»	Радянська: «братні народи»
Київська Русь	0,353	0,797	0,443	0,837
Козацтво	0,755	0,253	0,784	0,338
Повстання Івана Мазепи	0,836	-0,040	0,831	0,054
Переяславський договір 1654 року	0,012	0,700	0,091	0,701
УНР	0,771	-0,185	0,750	-0,099
УРСР	-0,211	0,803	-0,120	0,779
Проголошення незалежності в 1991 році	0,820	0,044	0,825	0,137
Власні значення	2,904	1,711	2,904	1,711
% дисперсії	41,49	24,44	41,49	24,44

a Факторні навантаження, більші за 0,4, позначено напівжирним.

1 КМО = 0,71, для окремих змінних КМО > 0,66 (табл. 9). Тест Бартлетта $\chi^2(21) = 331,195$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 74,31%. Коефіцієнти кореляції між компонентами: 1) «українська: опору» — «українська: пострадянська» 0,263; 2) «українська: опору» — «радянська: возз'єднання» 0,196; 3) «українська: пострадянська» — «радянська: возз'єднання» 0,129.

2 КМО = 0,554, для окремих змінних КМО > 0,3 (табл. 9). Тест Бартлетта $\chi^2(21) = 301,654$, $p < 0,001$. Кількість головних компонент визначено на підставі критерію Кайзера. Сумарна частка поясненої дисперсії дорівнює 65,92%. Коефіцієнт кореляції між факторами дорівнює 0,113.

Таблиця 9

Тест Кайзера–Меєра–Олкіна для окремих змінних

Змінні	Львів	Донецьк	Київ	Одеса	Дніпро	Харків
Київська Русь	0,675	0,547	0,487	0,790	0,668	0,469
Козацтво	0,746	0,541	0,524	0,791	0,716	0,555
Повстання Івана Мазепи	0,862	0,656	0,686	0,742	0,761	0,545
Переяславський договір 1654 року	0,795	0,519	0,484	0,618	0,816	0,307
УНР	0,746	0,693	0,552	0,628	0,680	0,719
УРСР	0,690	0,606	0,512	0,593	0,685	0,550
Проголошення незалежності в 1991 році	0,823	0,665	0,704	0,573	0,662	0,807
ЗАГАЛЬНЕ	0,756	0,605	0,572	0,676	0,710	0,554

Для інтерпретації спочатку класифікуємо всі латентні змінні, отримані в перемішуванні аналізу. Якщо узагальнити отримані дані, то дві моделі пам’яті — «радянська» та «українська національна» — набувають кількох версій (див. табл. 10, 11).

Таблиця 10

Версії української національної моделі пам’яті

Змінні	«Пострадянська»		«Реалітетна»		«Опору»			
	Л	Дн	Л	Д	Дн	К	О	Х
Київська Русь	Ч	Ч						
Козацтво	Ч	Ч						
Повстання Івана Мазепи					Ч	Ч	Ч	Ч
Переяславський договір 1654 року								
УНР			Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
УРСР			Ч	Ч				
Проголошення незалежності в 1991 році					Ч	Ч	Ч	Ч

Ч — ключові для версії елементи.
Л — Львів, Д — Донецьк, К — Київ, О — Одеса, Дн — Дніпро, Х — Харків.

Таблиця 11

Версії радянської моделі пам’яті

Змінні	«Українська»		«Братніх народів»		«Возз’єднання»	
	Д	К	Х	О	К	Дн
Київська Русь	Ч	Ч	Ч	Ч		
Козацтво	Ч	Ч				
Повстання Івана Мазепи						
Переяславський договір 1654 року			Ч	Ч	Ч	Ч
УНР						
УРСР			Ч	Ч	Ч	Ч
Проголошення незалежності в 1991 році						

Ч — ключові для версії елементи.
Л — Львів, Д — Донецьк, К — Київ, О — Одеса, Дн — Дніпро, Х — Харків.

Ці моделі не виглядають чітко розмежованими, але це радше особливість історичної пам'яті, ніж результат некоректності чи хибності аналізу. Для кожної версії моделі історичної пам'яті ми виокремили ключові події / моменти, які утворюють ядро цієї версії, але не виключають і варіацій.

Українська національна модель пам'яті. «Реалітетна» версія української національної моделі пам'яті поєднала в собі і радянський наратив (УРСР), і український національний (УНР), що дуже нагадує позиції діячів української повоєнної еміграції в США, які дотримувалися думки, що майбутня українська держава виникне з УРСР, а тому вважати радянський період історії України окупаційним не можна — це важлива частина української державної історії. Їх головною ідеєю було те, що майбутня Україна буде поєднанням національного і радянського проєктів [Грицак, 2004: сс. 114–125]. Цей рух у середовищі діаспори дістав назву *реалітетників*, саме тому латентну змінну, що об'єднує УРСР і УНР, ми назвали «реалітетною» версією української національної пам'яті — тут проглядається схожість із головною тезою реалітетників про важливість і УРСР, і УНР. Іншими елементами цієї моделі пам'яті можуть бути Переяславський договір 1654 року (Львів) або повстання Івана Мазепи і проголошення незалежності України в 1991 році (Донецьк)¹.

До версії «опору» входять події, які належать наративу про героїчну боротьбу української нації проти загарбників — повстання Івана Мазепи, УНР та проголошення незалежності України в 1991 році (Київ, Дніпро), як варіація до них може доєднуватися і козацтво (Одеса, Харків).

«Пострадянська» версія української національної пам'яті містить Київську Русь і козацтво. І цим вона є ідентичною з «українською» версією радянської моделі пам'яті. Розрізнення між ними проводилося на підставі двох критеріїв:

- інші варіативні події, які належать до цієї латентної змінної. У випадку Львова завдяки присутності таких елементів, як повстання Івана Мазепи, УНР і проголошення незалежності України в 1991 році, латентна змінна була класифікована як «пострадянська» версія української національної моделі пам'яті. У випадку Донецька внаслідок присутності у факторі Переяславського договору 1654 року латентна змінна була інтерпретована як «українська» версія радянської моделі пам'яті;
- результати кореляційного аналізу (див. Додаток). У випадку Києва та Дніпра до фактора потрапили тільки Київська Русь і козацтво, але кореляції цих факторних змінних з іншими індикаторами настільки відрізнялися між собою і водночас були схожі на кореляції у випадку «пострадянської» версії української національної моделі (Дніпро) та «української» версії радянської моделі пам'яті (Київ), що їх було об'єднано з цими змінними.

1 Втім, у Дніпрі до латентної змінної входять УРСР, УНР, Переяславський договір 1654 року і проголошення незалежності України 1991 року, але цю змінну ми класифікували як версію возз'єднання радянської моделі пам'яті. Причиною цього були результати кореляційного аналізу — див. Додаток. Більш докладно про перевірку валідності інтерпретації латентних змінних на підставі кореляційного аналізу — див. нижче.

У випадку «української версії» радянської моделі історичної пам'яті наратив залишається радянським, але з великим акцентом на українській ідентичності, тобто це версія, яка передбачає лояльність до Радянського Союзу, але з чітким розумінням української ідентичності як окремої від загальнорадянської¹. «Пострадянську» версію української моделі пам'яті можна описати як «українську» версію радянської моделі пам'яті, але без лояльності до Радянського Союзу. Тобто в цьому випадку зберігається структура пам'яті, успадкована від СРСР, але з акцентами, зміщеними в бік української ідентичності. Наприклад, у Львові «пострадянська» версія української національної моделі пам'яті містить як елементи, антагоністичні радянському історичному наративу (повстання Івана Мазепи, Українська народна республіка 1917–1921 років, Проголошення незалежності України у 1991 році), так і елементи, застосовувані в радянському наративі (козацтво, Київська Русь). Хоча в останньому випадку слід пам'ятати, що це також елементи національного наративу, який сформувався на початку ХХ століття. Але тут важливішим стає питання неперервності передання пам'яті. Оскільки Київська Русь і козацтво також були включені й до радянського наративу, то ми можемо припустити, що в цьому випадку відбувалося радше співіснування двох наративів у період 1944–1991 років. Адже важко припустити, що національний наратив міг транслюватися без перешкод за радянських часів. Радше національний наратив існував під прикриттям радянського, тобто індивіди знали радянську інтерпретацію подій, але також пам'ятали і про національну. Проте ми можемо припустити, що через деякий час ці два наративи амальгували в одне ціле.

Радянська модель пам'яті. Версія «братніх народів» схожа на «українську» версію, але в ній більший акцент зроблено на єдності українського і російського народів, хоча вони і далі сприймаються як окремі народи. До цієї моделі належать такі події, як Київська Русь, Переяславський договір 1654 року та УРСР. Важливим елементом цієї версії є Київська Русь як «колыска трёх народов». Він передбачає рівноправність російського і українського народів. Версія «воз'єднання» схожа на версію «братніх народів», але тут український народ сприймається як частина ширшої спільноти — разом з російським народом, але не як рівноправний учасник, а радше як підлеглий.

Для перевірки валідності інтерпретації отриманих факторів був також проведений кореляційний аналіз отриманих факторних змінних з низкою тверджень:

- Люди не завжди погоджуються щодо історичних і культурних традицій України і Росії. Деякі з них говорять, що українці і росіяни мають зовсім відмінні історію, культуру і мову. Вони займатимуть позицію 1 на цій шкалі. Інші доводять, що українці та росіяни мають однакову у своїй основі історію, культуру і мову, і вони займатимуть позицію 7 на цій шкалі. Яка позиція відповідає Вашій точці зору, чи Ви не задумувались над цим? **(hist)**²

1 Подібна ситуація спостерігалася і з чорносотенним рухом 1905–1917 років [Федевич, Федевич, 2017].

2 У дужках — умовні позначення змінних, використані в таблиці 12 та в Додатку.

- Люди також не погоджуються з приводу тих зв'язків, які Україна повинна мати з Росією. Декотрі доводять, що Україна і Росія повинні бути повністю окремими самостійними державами. Вони займатимуть позицію 1 на цій шкалі. Інші думають, що Україна та Росія мають бути однією країною, і вони займатимуть позицію 7. Яка позиція відповідає Вашій точці зору, чи Ви не задумувались над цим? (**ties**)
- Я зараз почну зачитувати Вам певні твердження. Будь-ласка, для кожного твердження скажіть чи Ви з ним повністю погоджуєтесь (1); радше погоджуєтесь, аніж не погоджуєтесь (2); радше не погоджуєтесь, аніж погоджуєтесь (3); повністю не погоджуєтесь (4)?
 - Росія завжди експлуатувала нас (**exploit**);
 - Сталіна звинувачують у тому, чого він не робив (**stalin**);
 - Україна тільки для українців (**exclus**);
 - Україна ніколи не зможе настільки розвинути свою культуру, щоб бути рівносильною високому статусу російської культури (**culture**);
 - Росіяни та українці є двома братніми народами, які повинні щасливо жити в одній країні (**fratern**);
 - Українці як етнічна група є більш демократичними, ніж росіяни (**democr**).

Результати кореляційного аналізу дали змогу типологізувати латентні змінні¹. Узагальнений результат подано у таблиці 12.

Таблиця 12

Результати кореляційного аналізу

Всесі		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Укр. пам'ять: «опору»	r_s	0,203	0,227	0,307	-0,193	0,189	-0,117	-0,237	0,262
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	1193	11196	1200	1076	1222	1197	1193	1166
Укр. пам'ять: «реалітетна»	r_s	0,111	0,090	0,097	-0,136	0,001	-0,181	-0,055	0,258
	p	0,003	0,017	0,009	0,000	0,971	0,000	0,141	0,000
	N	712	713	719	683	723	721	729	713
Укр. пам'ять: «пострадянська»	r_s	0,128	0,191	0,153	-0,186	-0,009	-0,177	-0,173	0,171
	p	0,001	0,000	0,000	0,000	0,817	0,000	0,000	0,000
	N	674	683	689	668	688	688	687	682
Рад. пам'ять: «українська»	r_s	-0,019	-0,022	0,005	-0,115	-0,125	-0,079	0,224	0,065
	p	0,623	0,570	0,901	0,004	0,001	0,042	0,000	0,097
	N	661	659	661	617	672	664	668	652
Рад. пам'ять: «братніх народів»	r_s	-0,158	-0,233	-0,215	0,182	-0,092	0,137	0,187	-0,227
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,027	0,001	0,000	0,000
	N	570	567	569	474	585	566	567	545
Рад. пам'ять: «возз'єднання»	r_s	-0,185	-0,179	-0,290	0,090	-0,105	0,118	0,208	-0,184
	p	0,000	0,000	0,000	0,027	0,008	0,003	0,000	0,000
	N	623	629	631	602	637	631	626	621

Результати кореляційного аналізу дають змогу побачити, що ми маємо справу з двома моделями пам'яті, які сильно відрізняються одна від одної, — радян-

1 Результат по окремих містах див. у Додатку.

ською та українською національною. Хоча «українська» версія радянської моделі виявляється в проміжному становищі — між двома наративами: частково вона схожа на радянську, частково — на українську національну. Але метою аналізу не було знайти відмінності між версіями наративів, а тільки перевірити валідність інтерпретацій тих чи інших версій пам’яті (наприклад, «українська» версія радянської моделі дуже подібна до «пострадянської» версії української національної пам’яті тощо).

Важливим результатом експлораторного факторного аналізу є те, що залежності між регіонами і версіями / моделями пам’яті не спостерігаємо. Тільки у двох містах структура історичної пам’яті населення виявилася ідентичною — в Харкові та Одесі (версії «опору» та «братніх народів»). В інших містах комбінації виявилися абсолютно різними (див. табл. 13).

Таблиця 13

Регіональні особливості поширеності моделей історичної пам’яті

Місто	Українська національна пам’ять			Радянська пам’ять		
	«Опору»	«Реалітет-на»	«Постадянська»	«Українська»	«Братніх народів»	«Возз’єднання»
Львів						
Донецьк						
Київ						
Одеса						
Дніпро						
Харків						

Іншим важливим результатом аналізу є висновок про те, що радянська та українська національна моделі пам’яті не завжди конкурують одна з одною. У Донецьку «реалітетна» версія (українська національна модель) і «українська» версія (радянська модель пам’яті) позитивно корелюють. Аналогічно в Одесі та Харкові версія «опору» (українська національна модель) і версія «братніх народів» (радянська модель) позитивно корелюють одна з одною. У Дніпрі версія «возз’єднання» (радянська модель) позитивно корелює з «пострадянською» версією і версією «опору» (українська національна модель). Тобто у свідомості респондентів дві моделі пам’яті співіснують, навіть у випадку з версією «опору» української національної моделі та «возз’єднання» радянської моделі, хоча вони мали б бути найбільш антагоністичними. Єдине місто, де радянська та українська національна моделі пам’яті є антагоністичними, — Київ. Версія «опору» (українська національна модель) позитивно корелює з «пострадянською» версією (українська національна модель), але негативно — з версією «возз’єднання» (радянська модель). І «пострадянська» версія (українська національна модель) не корелює з версією «возз’єднання» (радянська модель).

Результати аналізу історичної пам’яті в шести містах України підтвердили висновки, отримані з аналізу загальнонаціонального опитування:

- не існує чіткого регіонального поділу між поширеністю радянської та української національної моделей пам’яті;
- радянська та українська національна моделі пам’яті не завжди протистоять одна одній.

Також вдалося отримати ще один важливий результат — радянська та українська національна моделі пам'яті не є однорідними: всередині кожної з них існують різні версії.

Множинність історичної пам'яті в українському суспільстві не означає множинності громадянських лояльностей. Результати опитування КМІСу вересня 2014 року показують, що носії різних моделей пам'яті не відрізняються у своїй громадянській ідентифікації. Респондентам запропонували відповісти на низку запитань:

«Як змінилося впродовж останнього року Ваше ставлення до:

- державного гімну України;
- української мови;
- державного прапора України;
- українських націоналістів;
- незалежності України».

Шкала від «1 — набагато покращилося» до «5 — набагато погіршилося».

Індекс, розрахований методом середнього арифметичного¹, дає змогу отримати узагальнену інформацію про зміни у ставленні українських громадян до української політичної ідентичності.

Таблиця 14

**Зміна ставлення до маркерів української громадянської ідентичності
впродовж останнього року (вересень 2014 року)**

Моделі пам'яті	M	s	N
Українська національна	2,11	0,81	655
Невизначена	2,75	0,84	64
Амбівалентна	2,77	0,75	410
Радянсько-імперська	3,34	0,79	336

Результати, наведені в таблиці 14, показують, що у респондентів з українською національною моделлю пам'яті ставлення до маркерів української ідентичності покращилося, у респондентів з невизначеною і амбівалентною моделями пам'яті ставлення в середньому залишилося без змін, тільки в носіїв радянсько-імперської моделі пам'яті ставлення до маркерів української громадянської ідентичності незначно погіршилося. Тобто тільки одна з чотирьох моделей пам'яті демонструє низьку лояльність до української держави. У той же час носії інших моделей бачать себе частиною української громадянської ідентичності. Ситуація ускладнюється тим, що навіть у рамках окремих моделей пам'яті ми можемо виявити різні їх версії, які також відрізняються одна від одної розумінням минулого. Тому історична політика повинна враховувати множинність інтерпретацій минулого України, а не ігнорувати їх.

Підсумовуючи отримані результати, зазначимо кілька ключових тез. По-перше, історична пам'ять в українському суспільстві не є дихотомічною, де протистоять одна одній радянський та український національний наративи. Насправді ми маємо справу з континуумом, де наведені вище моделі пам'яті є полюсами, між якими розташовуються проміжні варіанти. Відтак, було виявлено шість

1 α Кронбаха дорівнює 0,933 для цих п'яти змінних.

моделей історичної пам’яті, три з яких тяжіють до українського національного наративу (версії «опору», «реалітетна» та «пострадянська»), а три — до радянського наративу («українська» версія радянського та версії «братніх народів» та «возз’єднання»). Крім того, чіткого регіонального поділу в поширеності тих чи інших моделей пам’яті наразі не виявлено. Отже, говорити про можливість регіонального розколу саме в питаннях ставлення та сприйняття минулого ми не можемо. По-друге, в українському суспільстві поширені змішані типи історичної пам’яті, тобто ситуації, коли кілька моделей поєднуються у свідомості однієї людини. Причому їхній зв’язок з українською ідентичністю не є однозначним. Зокрема, було виявлено, що найслабшим є зв’язок для тих опитаних, які репрезентують радянсько-імперський тип пам’яті. Натомість у представників інших типів (амбівалентного, українського національного та невизначеного) цей зв’язок є доволі сильним.

ДОДАТОК

Результати кореляційного аналізу даних

Таблиця А1

Українська пам’ять: версія «опору»									
Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Одеса	r_s	0,109	0,099	0,248	-0,096	0,162	-0,182	-0,086	0,144
	p	0,072	0,102	0,000	0,130	0,006	0,002	0,146	0,018
	N	275	274	279	248	290	282	290	273
Харків	r_s	0,244	0,369	0,513	-0,335	0,325	-0,202	-0,447	0,420
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000
	N	295	293	290	226	295	284	277	272
Дніпро	r_s	0,181	0,138	0,225	-0,138	0,210	-0,073	-0,233	0,248
	p	0,001	0,013	0,000	0,015	0,000	0,193	0,000	0,000
	N	316	320	325	313	323	321	319	325
Київ	r_s	0,288	0,266	0,258	-0,229	0,081	-0,043	-0,142	0,220
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,152	0,450	0,013	0,000
	N	307	309	306	289	314	310	307	296

Таблиця А2

Українська пам’ять: «реалітетна» версія									
Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Донецьк	r_s	0,172	0,162	0,185	-0,165	0,025	-0,318	-0,116	0,445
	p	0,001	0,002	0,001	0,003	0,634	0,000	0,027	0,000
	N	354	350	355	328	358	354	361	356
Львів	r_s	0,083	0,036	-0,011	-0,085	-0,065	-0,056	-0,010	0,122
	p	0,116	0,498	0,831	0,111	0,215	0,282	0,855	0,021
	N	358	363	364	355	365	367	368	357

Таблиця А3

Українська пам'ять: «пострадянська» версія

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Львів	r_s	0,183	0,129	0,120	-0,189	-0,005	-0,170	-0,098	0,203
	p	0,001	0,014	0,022	0,000	0,930	0,001	0,062	0,000
	N	358	363	364	355	365	367	368	357
Дніпро	r_s	0,065	0,249	0,160	-0,169	-0,021	-0,146	-0,250	0,119
	p	0,251	0,000	0,004	0,003	0,706	0,009	0,000	0,032
	N	316	320	325	313	323	321	319	325

Таблиця А4

Радянська пам'ять: «українська» версія

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Донецьк	r_s	-0,070	-0,180	-0,045	-0,166	-0,143	-0,050	0,331	0,232
	p	0,191	0,001	0,395	0,003	0,007	0,349	0,000	0,000
	N	354	350	355	328	358	354	361	356
Київ	r_s	-0,061	-0,002	-0,008	-0,025	-0,138	-0,058	0,171	-0,145
	p	0,288	0,979	0,894	0,678	0,014	0,305	0,003	0,013
	N	307	309	306	289	314	314	307	296

Таблиця А5

Радянська пам'ять: версія «братніх народів»

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Харків	r_s	-0,288	-0,288	-0,256	0,304	-0,171	0,159	0,217	-0,240
	p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,003	0,008	0,000	0,000
	N	295	293	290	226	295	284	277	272
Одеса	r_s	-0,054	-0,169	-0,178	0,080	0,000	0,073	0,151	-0,215
	p	0,376	0,005	0,003	0,210	0,996	0,221	0,010	0,000
	N	274	274	279	248	290	282	290	273

Таблиця А6

Радянська пам'ять: версія «возз'єднання»

Місто		hist	ties	exploit	stalin	exclus	culture	fratern	democr
Дніпро	r_s	-0,167	-0,124	-0,246	0,233	-0,071	0,081	0,172	-0,115
	p	0,003	0,027	0,000	0,000	0,208	0,147	0,002	0,039
	N	316	320	325	313	323	321	319	325
Київ	r_s	-0,267	-0,314	-0,358	-0,011	-0,138	0,205	0,288	-0,275
	p	0,000	0,000	0,000	0,851	0,014	0,000	0,000	0,000
	N	307	309	306	289	314	314	307	296

Джерела

Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.

Ассман, А. (2014). Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. Москва: Новое литературное обозрение.

Ассман, А. (2016). *Новое недовольство мемориальной культурой*. Москва: Новое литературное обозрение.

Ассман, А. (2017). Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна. Москва: Новое литературное обозрение.

Ассман, А. (2012). Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр.

Брубейкер, Р. (2012). 1848 в 1998: Коммеморативная политика в Венгрии, Румынии и Словакии. В: Р. Брубейкер, *Этничность без групп* (сс. 290–366). Москва: Высшая школа экономики.

Вебер, М. (1998). «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання. В: М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні нариси. Політика* (сс. 192–263). Київ: Основи.

Вишняк, О.І. (2012). Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей. В: *Національна та історична пам'ять* (вип. 2, сс. 168–176). Київ: Пріоритети.

Вишняк, О.І. (2013). Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз). *Національна та історична пам'ять* (вип. 6, сс. 32–40). Київ: Пріоритети.

Вишняк, О.І. (2015). Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості. В: В.М. Ворона (ред.), М.О. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (вип. 2(16), сс. 129–139). Київ: Інститут соціології НАН України.

Габович, М. (ред.) (2005). *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*. Москва: Новое литературное обозрение.

Гайдай, О. (2018). Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Київ: К.І.С.

Гайдай, О. (упоряд.), Склокіна І. (упоряд.). (2018). Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. Львів: ФОП Шумилович.

Гнатюк, О. (2005). Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика.

Гобсбаум, Е., Рейнджер Т. (ред.) (2010). *Винайдення традиції*. Київ: Ніка-Центр.

Грицак, Я. (2004). Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика.

Грицак, Я. (2011). Страсті за націоналізмом. Старі історії на новий лад. Київ: Критика.

Гриценко, О. (2014). *Пам'ять місцевого виробництва*. Київ: К.І.С.

Гриценко, О. (2017). Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014). Київ: К.І.С.

Гудков, Л. (2004). Победа в войне: к социологии одного национального символа. В: Л. Гудков, *Негативная идентичность. Статьи 1997–2002* (сс. 20–58). Москва: Новое литературное обозрение.

Гелнер, Е. (2003). Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ: Таксон.

Зашкільняк, Л. (ред.) (2009). *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Еліас, Н. (2003). Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Київ: Видавничий дім «Альтернативи».

Єсельчик, С. (2008). Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика.

Єсельчик, С. (2020). Український досвід Другої світової війни. Київ: Медуза.

Іванов, О. (ред.). (2010). Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи. Київ: К.І.С.

Касьянов, Г. (2010). *Danse macabre*. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). Київ: Наш час.

Касьянов, Г. (2014). Історична політика 1990-х — поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. В: *Україна модерна*, 21, 135–159.

Касьянов, Г. (2018). *Past continuous: історична політика 1980-х — 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм.

Київський архів (s.a.). *Національний банк соціологічних даних «Київський архів»*. Одержано з: <http://ukraine.survey-archive.com/about>

Кисла, Ю. (2009). Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті — 1950-ті рр.). В: *Міжкультурний діалог. Том I. Ідентичність* (сс. 221–244). Київ: Дух і літера.

КМІС (s.a.). *Думки і погляди населення України: вересень 2014* [База даних]. Одержано з: <http://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=112303>

Когут, З. (2004). Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика.

- Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають*. Київ: Ніка-Центр.
- Копосов, Н. (2011). *Память строгого режима: История и политика в России*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Кравченко, В. (2006). Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии). В: А. Миллер (ред.), *Западные окраины Российской империи* (с. 465–502). Москва: Новое литературное обозрение.
- Кравченко, В. (2011a). Поневолення історією: Радянська Україна в сучасній історіографії. В: В. Кравченко, *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії* (с. 455–528). Київ: Критика.
- Кравченко, В. (2011b). Україна, Імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії. В: В. Кравченко, *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії* (с. 391–454). Київ: Критика.
- Миллер, А. (ред.), Липман М. (ред.) (2012). *Историческая политика в XXI веке*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Мінк, Ж. (ред.), Неймайер Л. (ред.) (2009). *Європа та її болісні минувшини*. Київ: Ніка-Центр.
- Портнов, А. (2013). Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика.
- Рейтинг (2016). *Ставлення населення Кіровограда до перейменування міста*. Одержано з: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/press-conference_kirovohrad_apr2016.pdf
- Сінченко, М. (2015). *Козацьке місто Єлисавет, або До перейменування Кіровограда*. Одержано з: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/kozacke-misto-yelysavet>
- Стриєк, Т. (2015). Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ: Ніка-Центр.
- Турченко, Ф. (2016). Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза.
- УІНП (s.a.). *За рік в Україні знесли півтисячі пам'ятників Леніну*. Одержано з: <http://www.memory.gov.ua/news/za-rik-v-ukraini-znesli-pivtisyachi-pam-yatnikov-leninu>
- Федевич, К.К., Федевич, К.І. (2017). За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархисти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ: Критика.
- Хальбваск, М. (2007). *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство.
- Ханенко-Фрізен, Н. (2011). Інший світ або етнічність у дії. Канадська українськість кінця двадцятого століття. Київ: Смолоскип.
- Шацька, Б. (2011). *Минуле – пам'ять – мит*. Чернівці: Книги-XXI.
- Шенк, Ф.Б. (2007). Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, герой (1263–2000). Москва: Новое литературное обозрение.
- Юсова, Н. (2006). «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). Київ: Стило.
- Banaszak, H., Rowicki, L. (2002). *Pamięć – Wiedza – Wyobraźnia*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. New York–London: Continuum.
- Górny, M. (2001). *Міędzy Marksem a Pałackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Górny, M. (2007). *Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Kłosowska, A. (2005). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Kowerko-Urbańczyk, M. (2016). *Wilno – Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Krzeminski, I. (2010). *Solidarność – doświadczenie i pamięć*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności
- Kudela-Świątek, W. (2013). Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas.
- Малцзевська-Павець, Д., Павець, Т. (2011). Револуція в пам'яті історичній. Порівнявче студія над практиками маніпуляції збіровою пам'яттю Полaków в часах сталіновських. Kraków: Universitas, Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Sereda, V. (2007). Regional Historical Identities and Memory. *Україна модерна*, 12 (2), 160–209.

Stryjek, T. (2007). Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie. 1991–2004. Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, Oficyna wydawnicza Rytm.

Tismaneanu, V. (2000). Wizje zbawienia: demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie. Warszawa: Wydawnictwo MUZA SA.

Traba, R., Thünemann, H. (Eds.) (2015). *Myślenie historyczne. Część II: Świadomość i kultura historyczna*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.

Wawrzyniak, J. (2009). *ZBOWiD i pamięć drugiej wojny światowej. 1949–1969*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Wójcicka, Z. (2009). Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i głady. 1944–1950. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Отримано 20.05.2021

References

Anderson, B. (2001). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Андерсон 2001]

Assmann, A. (2014). *The Long Shadow of the Past. Culture of Memory and Politics of History*. [In Russian]. Moscow: Novoie Lite'raturnoie Obozrenie. [= Ассман 2014]

Assmann, A. (2016). *New Dissatisfaction with Culture of Memory*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Ассман 2016]

Assmann, A. (2017). *The time is out of joint? The Rise and Fall of Modern Temporal Mode* [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Ассман 2017]

Assmann, A. (2012). *Memory Spaces. Forms and Transformations of Cultural Memory* [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Ассман 2012]

Banaszak, H., Rowicki, L. (2002). *Pamięć – Wiedza – Wyobraźnia*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

Brubaker, R. (2012). 1848 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia. [In Russian]. In: R. Brubaker, *Ethnicity without Groups* (pp. 290–366). Moscow: Higher School of Economics. [= Брубейкер 2012]

Connerton, P. (2004). *How Societies Remember*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Коннертон 2004]

Fedevych, K.K., Fedevych K.I. (2017). For Faith, Tsar and Kobzar. Little Russian monarchists and Ukrainian national movement (1905–1917). [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Федевич, Федевич 2017]

Gabovich, M. (Ed.) (2005). *Memory about the War 60 years Later: Russia, Germany, Europe*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Габович 2005]

Górny, M. (2001). Między Marksem a Palackým. Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Górny, M. (2007). Przede wszystkim ma być naród. Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Haidai, O. (2018). *The Stone Guest. Lenin in Central Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [= Гайдай 2018]

Haidai, O., Sklokina, I. (Eds.). (2018). *Politics and Memory. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Since 1990s to the Present*. [In Ukrainian]. Lviv: FOP Shumylovych. [= Гайдай, Склокіна 2018]

Halbwachs, M. (2007). *Social frames of memory*. [In Russian]. Moscow: Novoie izdatelstvo. [= Хальбвакс 2007]

Hnatiuk, O. (2005). *Farewell to the Empire. Ukrainian Debates about Identity*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Гнатюк 2005]

Hobsbawm, E., Ranger, T. (Eds.) (2010). *The Invention of Tradition*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Гобсбаум, Рейнджер 2010]

Hrytsak, Ya. (2004). *Passions for Nationalism. Historical Essays*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Грицак 2004]

- Hrytsak, Ya. (2011). *Passions for Nationalism. Old Stories in a New Way*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Грицак 2011]
- Hrytsenko, O. (2014). *Memory of Local Production*. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [= Гриценко 2014]
- Hrytsenko, O. (2017). Presidents and Memory. Memory Politics of the Presidents of Ukraine (1994–2014). [In Ukrainian]. Київ: K.I.S. [= Гриценко 2017]
- Gellner, E. (2003). *Nations and Nationalism. Nationalism*. Націоналізм. [In Ukrainian]. Kyiv: Takson. [= Геллер 2003]
- Gudkov, L. (2004). Victory in the War: Towards Sociology of One National Symbol. [In Russian]. In: L. Gudkov, *Negative Identity. Articles 1997–2002* (pp. 20–58). Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Гудков 2004]
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. New York; London: Continuum.
- Elias, N. (2003). *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. [In Ukrainian]. Kyiv: Publishing House «Alternatyvy». [= Еліас 2003]
- Ivanov, O. (Ed.) (2010). Historical Education: European and Ukrainian Experiences. Teaching National History at Schools in Central and Eastern Europe. [In Ukrainian]. Kyiv: K.I.S. [= Іванов 2010]
- Kasianov, G. (2010). Danse macabre. Famine 1932–1933 in Politics, mass consciousness and historiography (1980s – early 2000s). [In Ukrainian]. Kyiv: Nash chas. [= Касьянов 2010]
- Kasianov, G. (2014). Historical Politics in 1990s – early 2000s: Ukraine and Post-Soviet Space. [In Ukrainian]. In: *Ukraina moderna*, 21, 135–159. [= Касьянов 2014]
- Kasianov, G. (2018). *Past continuous: historical politics 1980s — 2000s. Ukraine and its neighbors*. [In Ukrainian]. Kyiv: Laurus, Anthropos-Logos-Film. [= Касьянов 2018]
- Khanenko-Friesen, N. (2011). Other world or ethnicity in action. Canadian Ukrainianness at the end of 20th century. [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.
- KIIS (s.a.). Opinions and views of Ukrainian people: september 2014 [Database]. [In Ukrainian]. Retrived from: <http://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=112303> [= KMIC s.a.]
- Kioskowska, A. (2005). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Kohut, Z. (2004). *Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Кору 2004]
- Koposov, N. (2011). *Strict-Security Memory: History and Politics in Russia*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Копосов 2011]
- Kowerko-Urbańczyk, M. (2016). *Wilno – Vilnius. Polskie i litewskie reprezentacje miasta po roku 1990*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Kravchenko, V. (2006). Ukraine, empire, Russia... (overview of contemporary Ukrainian historiography). [In Russian]. In: A. Miller (Ed.), *Western outskirts of the Russian Empire* (pp. 465–502). Moscow: Novoie Literaturnoie Obozrenie. [= Кравченко 2006]
- Kravchenko, V. (2011). Enslavement by History: Soviet Ukraine in Modern Contemporary Historiography. [In Ukrainian]. In: V. Kravchenko, *Ukraine, Empire, Russia. Selected Articles on Modern History and Historiography* (pp. 455–528). Kyiv: Krytyka. [= Кравченко 2011a]
- Kravchenko, V. (2011b). Ukraine, Empire, Russia. Review of contemporary Ukrainian historiography. [In Ukrainian]. In: V. Kravchenko, *Ukraine, Empire, Russia. Selected Articles on Modern History and Historiography* (pp. 391–454). Kyiv: Krytyka. [= Кравченко 2011b]
- Krzeminski, I. (2010). *Solidarność – doświadczenie i pamięć*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności
- Kudela-Świątek, W. (2013). Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas.
- Kyiv archive (s.a.). *National bank of sociological data «Kyiv Archive»*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://ukraine.survey-archive.com/about> [= Київський архів s.a.]
- Kysla, Yu. (2009). Construction of Ukrainian historical memory in UkrSSR during Stalin era (1930s – 1950s). [In Ukrainian]. In: *Cross-Cultural Dialogue. Vol. 1. Identity* (pp. 221–244). Kyiv: Dukh i Litera. [= Кисла 2009]

- Malczewska-Pawelec, D., Pawelec, T. (2011). Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich. Kraków: Universitas, Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Miller, A., Lipman M. (Eds.) (2012). *Historical Politics in 21st Century*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoe Obozrenie. [= Миллер, Липман 2012]
- Mink, G., Neumayer, L. (Eds.). (2009). *Europe and Its Painful Past*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [=Мінк, Неймайєр 2009]
- Portnov, A. (2013). Stories for Home Use. Essays About the Polish-Ukrainian-Russian Triangle of Memory. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [=Портнов 2013]
- Rating (2016). *Attitude of Kirovograd's population to the renaming of the city*. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/press-conference_kirovohrad_apr2016.pdf [= Рейтинг 2016]
- Sereda, V. (2007). Regional Historical Identities and Memory. *Ukraina moderna*, 12 (2), 160–209.
- Sinchenko, M. (2015). *Cossack city Elysavet, or Concerning the renaming of Kirovograd*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/kozacke-misto-yelysavet> [= Сінченко 2015]
- Stryjek, T. (2007). Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie. 1991–2004. Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, Oficyna wydawnicza Rytm.
- Stryjek, T. (2015). Elusive categories. Essays on the humanities, history and politics in contemporary Ukraine, Poland and Russia. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr. [= Стрієк 2015]
- Tismaneanu, V. (2000). Wzjęcie zbawienia: demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie. Warszawa: Wydawnictwo MUZA SA.
- Traba, R., Thünemann, H. (Eds.) (2015). *Myślenie historyczne. Część II: Świadomość i kultura historyczna*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Turchenko, F. (2016). *Ukraine – return of history. Genesis of contemporary textbook*. [In Ukrainian]. Kyiv: Heneza. [= Турченко 2016]
- UINM (s.a.). *Half a thousand monuments to Lenin were demolished in Ukraine in one year*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.memory.gov.ua/news/za-rik-v-ukraini-znesli-pivtisychi-pam-yatnikiv-leninu> [= УІНП s.a.]
- Schenk, F.B. (2007). *Aleksandr Nevskii in Russian cultural memory: saint, prince, hero (1263–2000)*. [In Russian]. Moscow: Novoie Literaturnoe Obozrenie. [= Шенк 2007]
- Szacka, B. (2011). *The past tense – memory – myth*. [In Ukrainian]. Chernivtsi: Knyhy-21. [= Шацька 2011]
- Vyshniak, O.I. (2012). Sociological analysis of attitude of Ukrainian citizens to historical figures. [In Ukrainian]. In: *National and Historical Memory* (vol. 2, pp. 168–176). Kyiv: Priorytety. [=Вишняк 2012]
- Vyshniak, O.I. (2013). Historical events in opinion of mass consciousness of the citizens of Ukraine (sociological analysis). [In Ukrainian]. In: *National and Historical Memory* (vol. 6, pp. 32–40). Kyiv: Priorytety. [=Вишняк 2013]
- Vyshniak, O.I. (2015). Models of historical memory: regional characteristics. [In Ukrainian]. In: V.M. Vorona, M.O. Shulga (Eds.). *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes* (vol. 2(16), pp. 129–139). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Вишняк 2015]
- Wawrzyniak, J. (2009). *ZBOWiD i pamięk drugiej wojny ъwiatowej. 1949–1969*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Weber, M. (1998). «Objectivity» of socio-scientific cognition. [In Ukrainian]. In: M. Weber. *Sociology. Essays in History. Politics* (pp. 192–263). Kyiv: Osnovy. [=Бебер 1998]
- Wójcicka, Z. (2009). Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady. 1944–1950. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Yekelchik, S. (2008). Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [= Єкельчик 2008]
- Yekelchik, S. (2020). *Ukrainian Experience of Second World War*. [In Ukrainian]. Kyiv: Medusa. [= Єкельчик 2020]
- Yusova, N. (2006). «Old Russian nationality»: genesis of conception in Soviet historical science (1930s – first half of 1940s). [In Ukrainian]. Kyiv: Stylos. [= Юсова 2006]

Zashkilniak, L. (Ed.). (2009). *Historical Myths and Stereotypes and Interethnic Relations in Contemporary Ukraine*. [In Ukrainian]. Lviv: I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine. [= Зашкільняк 2009]

Received 20.05.2021

ДАНИЛО СУДИН

Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві

У стосунку до радянського минулого як у суспільстві, так і в академічному середовищі поширене уявлення про дихотомічний характер української історичної пам'яті. Згідно з ним, в українському суспільстві поширені дві моделі пам'яті — українська національна, якій протистоїть радянська. У статті показано, що такий погляд є спрощеним. Українська національна та радянська моделі пам'яті ставновлять не дихотомію, а континуум. На основі аналізу даних соціологічних опитувань виявлено низку версій в межах кожної з моделей пам'яті. Зокрема, в рамках української національної моделі виявлено такі версії, як: «опору», «реалітетна», «пострадянська». Відмінність між ними полягає у ставленні до радянського минулого. Якщо у версії «опору» радянське минуле повністю відкидається, то у «реалітетній» — сприймається як невіддільна частина українського минулого, а у «пострадянській» відбувається механістичне поєднання радянського та українського національного наративів, з акцентом на українській складовій. У рамках радянської моделі виокремлено такі версії: «українська», «братніх народів» та «возз'єднання». Критерієм для їх розрізнення є ставлення до українського історичного наративу. У випадку «української» версії відбувається поєднання радянського та українського наративів, але з наголосом на радянському компоненті. У випадку версій «братніх народів» та «возз'єднання» йдеться про радянський історичний наратив, але у першому випадку українська ідентичність розглядається як рівноправна щодо російської, а в останньому — як частина наднаціональної ідентичності.

Крім того, виокремлено чотири типи історичної пам'яті — за критерієм поєднання моделей в межах індивідуальних уявлень: два «чисті» — український національний та радянсько-імперський, а також два «змішані» — амбівалентний, де поєднуються дві моделі, а також невизначений, де жодна з моделей пам'яті не є важливою для індивіда. Також у статті проаналізовано регіональну поширеність як моделей, так і типів пам'яті.

Ключові слова: колективна пам'ять; історична пам'ять; експлораторний факторний аналіз; історичний наратив; моделі історичної пам'яті; типи історичної пам'яті

ДАНЫЛО СУДЫН

Множественность моделей исторической памяти в украинском обществе

По отношению к советскому прошлому как в обществе, так и в академической среде распространено представление о дихотомическом характере украинской исторической памяти. Согласно ему, в украинском обществе распространены две модели памяти — украинская национальная и противостоящая ей советская. В статье показано, что такой взгляд является упрощенным. Украинская национальная и советская модели памяти являются не дихотомией, а континуумом. На основе анализа данных социологических опросов выявлен ряд версий в пределах каждой из моделей памяти. В частности, в рамках украинской национальной модели выявлены такие версии, как: «сопротивления», «реалитетная», «постсоветская». Отличие между ними состоит в отношении к советскому прошлому. Если в версии «сопротивления» советское прошлое полностью отвергается, то в «реалитетной» — воспринима-

ется как неотъемлемая часть украинского прошлого, а в постсоветской происходит механистическое сочетание советского и украинского национального нарративов, с акцентом на украинской составляющей. В рамках советской модели выделены следующие версии: «украинская», «братских народов» и «воссоединения». Критерием для их различения является отношение к украинскому историческому нарративу. В случае «украинской» версии происходит сочетание советского и украинского нарративов, но с акцентом на советском компоненте. В случае версий «братских народов» и «воссоединения» речь идет о советском историческом нарративе, но в первом случае украинская идентичность рассматривается как равноправная российской, а в последнем — как часть наднациональной идентичности. Кроме того, выделены четыре типа исторической памяти — по критерию сочетания моделей в пределах индивидуальных представлений: два «чистых» — украинский национальный и советско-имперский, а также два «смешанных» — амбивалентный, где сочетаются две модели, и неопределенный, где ни одна из моделей памяти не является важной для индивидов. Также в статье проанализирована региональная распространенность как моделей, так и типов памяти.

Ключевые слова: коллективная память; историческая память; эксплораторный факторный анализ; исторический нарратив; модели исторической памяти; типы исторической памяти

DANYLO SUDYN

Multiplicity of historical memory models in Ukrainian society

Regarding the Soviet past, idea of the dichotomous nature of Ukrainian historical memory is widespread both in society and in academia. According to it, two models of memory are widespread in Ukrainian society — the Ukrainian national memory and the Soviet one as the opposed to it. The article shows that this view is simplified. The Ukrainian national and Soviet models of memory are not a dichotomy but a continuum. Based on the analysis of sociological surveys, a number of versions have been identified within each of the memory models. In particular, within the Ukrainian national model there are such versions as: «resistance», «realistic», «post-Soviet». The difference between them lies in the attitude towards the Soviet past. In the «resistance» version the Soviet past is completely rejected, in the «realistic» version it is perceived as an integral part of the Ukrainian past, and in the «post-Soviet» version there is a mechanistic combination of Soviet and Ukrainian national narratives, with an emphasis on the Ukrainian component. Within the Soviet model there are such versions as: «Ukrainian», «fraternal peoples», and «reunification». The criterion for distinguishing them is the attitude to the Ukrainian historical narrative. In the case of the «Ukrainian» version, there is a combination of Soviet and Ukrainian narratives, but with an emphasis on the Soviet component. In the «fraternal peoples» version the Ukrainian identity is seen as equal to the Russian one and as the «reunification». And in the «reunification» version Ukrainian identity is seen as a part of supranational identity.

Also four types of historical memory are distinguished by the criterion of combining models within individual consciousness. Two of them are «pure» — Ukrainian national and Soviet-imperial, and two are «mixed» — ambivalent, where two models are combined, and indefinite, where none of the memory models is important to individuals. The article also analyzes the regional prevalence of both memory models and types.

Keywords: collective memory; historical memory; exploratory factor analysis; historical narrative; models of historical memory; types of historical memory

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

*oleksanderreznik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>*

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR RAKHMANOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

*kneu_1906@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>*

ВОЛОДИМИР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VOLODYMYR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

*volodymyr.reznik@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-9955-0034>*

Цитування: Резнік, О., Рахманов, О., Резнік, В. (2021). Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3, 91–112. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.091>

Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні¹

Вступ

У соціальних науках вивчення легітимності соціального порядку дотепер ґрунтувалося на досвіді суспільної життєдіяльності за умов лібералізації, зникнення соціальних обмежень, розвитку глобального ринку праці, зміни традиційних способів трудових відносин. Однак з виникненням пандемії коронавірусу COVID-19 усталені способи життєдіяльності суттєво видозмінюються. Це накладає відбиток на реагування людей на діяльність державних інститутів в Україні. Потрібно враховувати й інші подразники (затяжна війна на Сході, поглиблення соціально-економічної кризи, свавілля олігархів, непрофесіоналізм чиновників тощо), які викликають тривалий психологічний дискомфорт в українському суспільстві й асоціюються передусім із чинною владою.

Легітимність соціального порядку ґрунтується на сприйнятті, переконаннях та цінностях, які можуть бути організовані як функція трьох класичних полів сприйняття справедливості (justice perceptions): розподільного (distributive), процесуального (procedural) та карального (retributive) [Staerklé, 2015: р. 281]. З розподільною справедливістю пов'язані уявлення щодо справедливості розподілу винагород, а отже, рівень прийнятності соціально-економічної нерівності та легітимність статусних ієрархій. Процесуальна справедливість стосується легітимності влади, що виявляється у підпорядкуванні та підкоренні державній владі та різним її інститутам (виконавчій, законодавчій, судовій гілкам влади). Нарешті, йдеться про каральну справедливість, яка втілюється у процесах соціального контролю, зокрема інституційних реакціях на порушення норм, відхилення та злочинні прояви. Ці різновиди сприйняття законності функціують як взаємопов'язані та організувальні принципи суспільного ладу. Суспільний лад може бути оскаржений, наприклад, якщо нерівності вважають неприйнятними (розподільна справедливість), якщо громадяни не довіряють державним інститутам (процесуальна справедливість) або якщо інституційний контроль та репресії вважають надмірними (каральна справедливість). Свідченням такого оскарження може бути зростання протестного потенціалу.

З огляду на соціальні наслідки пандемії коронавірусу, цілком очікувано, що люди по-різному відреагували на зусилля влади у боротьбі з нею. Одні з розумінням сприйняли ініціативи уряду щодо запровадження карантину та

1 Статтю підготовлено в рамках реалізації проєкту 2020.01/0212 «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантової підтримки Національного фонду досліджень України (НФДУ) для виконання наукових досліджень і розробок у 2021 році.

вимагали жорсткіших умов його дотримання. Інші, переважно економічно активні громадяни, болісно переносять ці обмеження. На цьому тлі безпорадні, подеколи, кроки чинної влади мали б позначитися на легітимності соціального порядку. Зниження рівня матеріального становища та брак відповідних медичних послуг під час пандемії підживлюють розчарування суспільства у спробі вплинути на державну політику електоральним шляхом, а суперечливі владні рішення у внутрішній та зовнішній політиці стають додатковими подразниками.

Отже, у цій статті ми аналізуватимемо чинники, в яких втілюються різні аспекти оцінок з боку громадян зусиль влади у протидії пандемії, та вплив цих чинників на довіру до державних інституцій, формування авторитарних та патерналістських установок та протестний потенціал в українському суспільстві. На підставі аналізу соціологічних досліджень політичних наслідків пандемії у країнах світу, а також попереднього аналізу суспільно-політичних наслідків пандемії COVID-19 в Україні, проведеного у 2020 році, було висунуто гіпотези, покликані пояснити вплив оцінок громадянами зусиль влади у протидії коронавірусу на легітимність соціального порядку. Перевірка цих гіпотез здійснювалася за допомоги множинної лінійної регресії та бінарної логістичної регресії. Результати аналізу дозволили нам сформулювати певні висновки на завершення статті.

Досвід дослідження політичних наслідків пандемії

У «доковідний» період більшість досліджень щодо політичних наслідків стихійних лих зосереджувались на їхньому впливі на підтримку чинних урядів [Healy, Malhotra, 2009; Achen, Bartels, 2017]. Негативні потрясіння великого масштабу потенційно здатні дестабілізувати слабкі політичні режими. Такі лиха, як пандемія, дають громадянам змогу наочно пересвідчитися в ефективності своїх урядів. Зазвичай населення ладне «покарати» чинну владу – як у разі наявності справжньої провини влади, так і в тому разі, коли екзогенні потрясіння були поза контролем влади. Водночас є дослідження, які вказують, що стихійні лиха, такі як посуха чи повені, можуть призвести до демократизації та економічних реформ [Aidt, Leon, 2016; Brückner, Ciccone, 2011]. Водночас масштабні потрясіння мимоволі надають громадянам нову інформацію про світ та здатність тої чи тої політичної системи забезпечувати соціальний порядок за умов кризи [Ashworth et al., 2018]. Тому негативні наслідки і безпорадність уряду, особливо у нових демократіях, здатні підважити демократичну легітимність, зменшити соціальну довіру та збільшити підтримку антидемократичних, авторитарних сил [Carlin et al., 2014].

Дослідження, які охопили західні країни відразу після початку пандемії COVID-19 у період з березня по червень 2020 року, показали суперечливі результати щодо змін політичних атитюдів. За умов пандемії/локдауну виник «ефект згуртування», коли люди більше, ніж раніше, виказували задоволеність демократією, вищу довіру до політиків, до влади, до поліції, а також наміри голосувати за чинні партії [Sibley et al., 2020; Bol et al., 2020; Bækgaard et al.,

2020; Goldfinch et al., 2021]. Виявлено, що підтримка проринкових орієнтацій суттєво зменшується після настання пандемії, натомість зростає підтримка урядового втручання, особливо серед політично прогресивних респондентів [Goff et al., 2020]. Первинний шок призвів до попиту на сильне керівництво, готовності поступитися свободою особистості та різкого збільшення підтримки технократичного управління [Amat et al., 2020]. Навіть сільські громади західних штатів США, де традиційно були поширені індивідуалістські та антифедералістські погляди, відкрито підтримали збільшення державних витрат [Farrell et al., 2020]. Зменшення підтримки економічного лібералізму та посилення підтримки державного втручання для допомоги бідним було найбільш поширеним серед тих, хто чітко визнав негативний вплив COVID-19 [Wiwad et al., 2021].

Однак після притлумлення первинного шоку з'явилися побоювання щодо надмірних обмежень громадянських свобод, що й почало втілюватися у протести. На початкових фазах пандемії соціальні активісти вимушені були тактично адаптуватися, звертаючись до цифрової активності [Pinckney, Rivers, 2020]. Але з часом почастишали та набули дедалі інтенсивнішого характеру протипандемічні протести на вулицях міст. Загострення соціальної конфронтації у зв'язку з глибоко вкоріненими проблемами увиразнило кризу легітимності соціального порядку в багатьох країнах світу [Gerbaudo, 2020; Kowalewski, 2020]. Зокрема, з'явилися соціальні розмежування, коли одні виступали за державне регулювання економіки та громадського простору (порятунок компаній, інвестиції в охорону здоров'я та піклування про вразливі групи населення), тоді як інші відкидали такий різновид втручання, оскільки вважали, що воно порушує індивідуальні та підприємницькі свободи [Ferrero, Natalucci, 2020].

Зрештою, криза спричинила значне падіння міжособистісної та інституційної довіри, а також знизила підтримку з боку населення політики витрат та соціального забезпечення. З часом негативне ставлення до державних обмежень під час пандемії стало зростати і набуло антиегалітаристського забарвлення [Clarke, Klas, Dyos, 2021]. Виявлена тенденція вказує на відтворення традиційних нерівностей, які впливали на думки щодо державного втручання та патерналізму [Duffy et al., 2021]. Схвалення діяльності уряду знижується тоді, коли кількість інфікованих COVID-19 зростає, особливо за відсутності ефективних заходів блокування поширення епідемії. Натомість економічні показники виявилися не надто сильним предиктором політичного схвалення під час кризи [Herrera et al., 2020].

Таким чином, пандемія COVID-19 мала суперечливі політичні наслідки для урядів країн світу. Активна політика приборкання поширення вірусу та прагнення відновити економіку виявилися дилемою для багатьох урядів, в тому числі й для українського. Власне, ситуаційний аналіз стану та динаміки легітимності соціального порядку в Україні на основі даних 2020 року увиразнив пов'язаність оцінки ефективності держави у протидії пандемії та довіри до владних інституцій: зі зростанням цих оцінок збільшувався рівень довіри респондентів до інститутів влади. Упродовж 2019–2020 років найбільше знизився

рівень довіри до президента, уряду та парламенту, які у масовій свідомості стали головними суб'єктами відповідальності [Резнік, 2021a]. Саме тому оцінка діяльності центральних органів державної влади зумовлюється як чинником боротьби з пандемією, так і чинником матеріального становища сім'ї, тоді як оцінка діяльності місцевої влади зумовлюється лише чинником боротьби з пандемією. Очевидно, що респонденти не пов'язують своє матеріальне становище з діяльністю місцевої влади. Натомість центральна влада змушена була реагувати на пандемію, оголошуючи карантин, і водночас якось відповідати на погіршення матеріального становища, спричинене в багатьох випадках цим карантинном [Резнік, 2020].

Також у перший рік пандемії не спостерігалось суттєвого зростання патерналістських та авторитарних настроїв серед населення. Однак саме негативні оцінки зусиль української влади з боротьби з поширенням пандемії коронавірусу були пов'язані з певними авторитарними настроями, особливо серед матеріально знедолених, людей старшого віку, з лівими поглядами та з негативним ставленням до карантинних заходів [Рахманов, 2021]. Крім того, пандемія коронавірусу не спричинила у 2020 році суттєвого зростання протестного потенціалу загалом. Навпаки, люди, залучені до заходів соціальної самоорганізації у 2020 році, більш позитивно і менш критично оцінювали зусилля української влади у боротьбі з коронавірусом та підтримували суворе дотримання карантинних заходів [Резнік, 2021b].

Однак тривалість пандемії змусила продовжити обстеження і більш ґрунтовно дослідити стан легітимності соціального порядку за допомоги аналізу впливу сприйняття в суспільстві зусиль владних інституцій у боротьбі з коронавірусом. Поряд із тим слід було порівняти вплив цих чинників із впливом інших детермінант. Адже існують також інші чинники, що теж справляють вплив на легітимність соціального порядку в суспільстві. Ідеться про соціально-економічне становище людей та їхню соціально-психологічну налаштованість реагувати на зовнішні виклики, зокрема локус контролю як схильність людини приписувати відповідальність за події у житті та за результати своєї діяльності або зовнішнім силам, або ж власним здібностям і зусиллям.

Наше припущення полягало в тому, що перебіг протидії пандемії COVID-19 з боку української влади призвів до негативного сприйняття демократичної легітимності, зниження довіри до державних інституцій, зростання соціальної напруженості та збільшення підтримки патерналізму та авторитаризму як підґрунтя для приходу до влади антидемократичних сил. Для перевірки цієї гіпотези було проаналізовано (1) оцінки дій влади у протистоянні пандемії, (2) детермінанти довіри до державних інституцій, (3) детермінанти установок щодо способів забезпечення рівня життя громадян та установок щодо засобів наведення порядку в Україні; (4) детермінанти протестного потенціалу населення України.

Дані та методи

Емпіричний аналіз був реалізований на підставі соціологічного опитування «Соціальні наслідки COVID-19 в Україні» в рамках реалізації дослід-

ницького проекту Інституту соціології НАН України «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантом НФДУ, здійснене соціологічною фірмою ТОВ «ХБЮ-МЕН РЕСЕАРЧ» з 28 липня по 7 серпня 2021 року методом інтерв'ю «обличчям-до-обличчя» за структурованою анкетою на планшеті з використанням програмного забезпечення для проведення соціологічних опитувань. Загальна вибіркова сукупність (2000 респондентів) репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старших). До вибірки не увійшли території, які тимчасово не контролюються владою України – АР Крим та окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка з імовірністю 0,95 не перевищує 2,2%.

Для емпіричної оцінки впливу пояснювальних змінних на залежні змінні було використано два типи регресійного аналізу. Для залежних змінних (довіра до державних інституцій, оцінка ймовірності масових протестних виступів та особистої готовності взяти в них участь) з порядковими шкалами використовували метод множинної лінійної регресії. Для залежних змінних з дихотомічними шкалами (атитюди щодо способів забезпечення рівня життя громадян та атитюди щодо засобів наведення порядку в Україні) використовували метод бінарної логістичної регресії.

Для коректного аналізу деякі незалежні змінні були перекодовані у порядкові шкали через вилучення невизначеної позиції «важко сказати». Зокрема, до аналізу було залучено такі незалежні змінні, як (1) вік, виміряний у роках; (2) рівень освіти із можливими варіантами відповіді «1 — вища освіта (4 курси ВНЗ або більше); 2 — незакінчена вища або середня спеціальна освіта (технікум, училище, коледж); 3 — повна середня освіта (10–11 класів); 4 — початкова/неповна середня освіта (не більш як 9 класів)»; (3) оцінка матеріального становища сім'ї з можливими варіантами відповіді «1 — нам не вистачає грошей навіть на їжу; 2 — нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко; 3 — нам вистачає грошей на їжу, одяг, і ми можемо дещо відкласти, але цього не вистачає, щоб купувати дорогі речі (такі, як холодильник або телевізор); 4 — ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі (такі, як телевізор або холодильник); 5 — ми можемо дозволити собі купити все, що захочемо»; (4) оцінка змін матеріального становища під час пандемії із можливими варіантами відповіді «1 — стало кращим; 2 — нічого не змінилося; 3 — на якийсь час погіршилося, але потім повернулося на колишній рівень; 4 — погіршилося і до цих пір таким залишається»; (5) локус контролю («Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?») із можливими варіантами відповіді «1 — здебільшого від зовнішніх обставин; 2 — деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин; 3 — однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин; 4 — більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин; 5 — здебільшого від мене»; (6) оцінка зусиль влади в боротьбі з пандемією із можливими варіантами відповіді «1 — влада робить все, що може; 2 — влада щось робить, але цього недостатньо; 3 — влада нічого не робить для цього»; (7) оцінка підготовки та проведення вакцинації із можливими варіантами відповіді «1 — зроблено все, що можна за цих обставин; 2 —

щось зроблено, але цього недостатньо; 3 — проведення вакцинації повністю провалено»; (8) довіра до офіційної інформації про ситуацію з епідемією із можливими варіантами відповіді «1 — повністю довіряю; 2 — радше довіряю, ніж не довіряю; 3 — радше не довіряю, ніж довіряю; 4 — зовсім не довіряю».

Результати

Оцінки дій влади у протистоянні пандемії

Порівнюючи динаміку відповідей на запитання «Що Ви думаєте з приводу зусиль української центральної влади в боротьбі з пандемією коронавірусу?», ми виявили, що впродовж 2020–2021 років відчутно (майже на 10%) зросла частка респондентів, схильних зауважувати часткові, але недостатні зусилля чинної державної влади у протистоянні пандемії COVID-19 (рис. 1). Відчутно знизилася кількість невизначених. Порівняно з 2020 роком у 2021 році незначно (в межах статистичної похибки) знизилася частка тих, хто вважає, що влада робить все, що може, і так само незначно зросла частка тих, хто погодився з категоричним твердженням, що влада нічого не робить для цього.

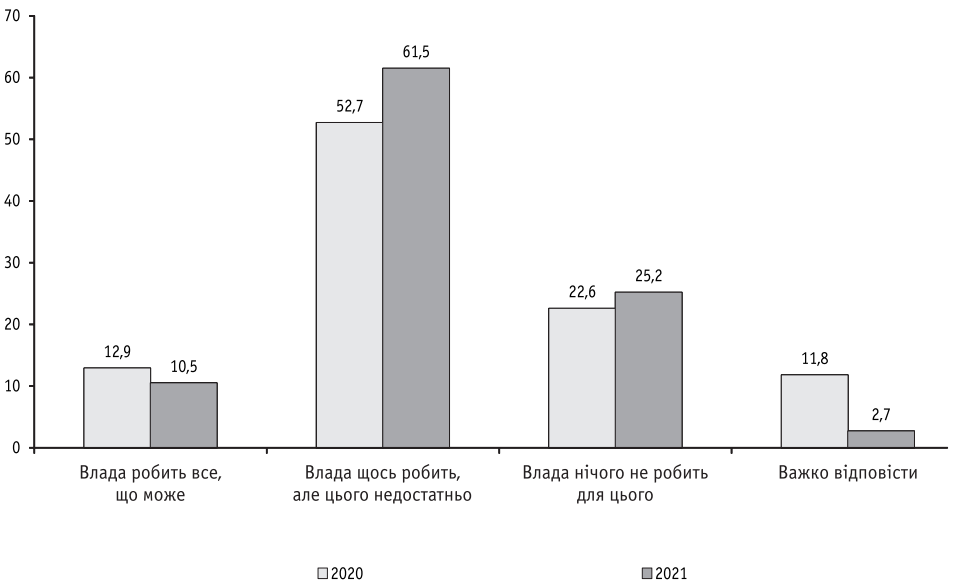


Рис. 1. Динаміка оцінок міри зусиль чинної державної влади у протистоянні пандемії COVID-19 (2020–2021, %)

Запізнілі дії влади щодо масової вакцинації населення також знайшли відображення у громадській думці (табл. 1).

Лише 15,9% опитаних погодилися з думкою, що для підготовки та проведення вакцинації було зроблено все, що можна за цих обставин. Половина населення схильна вважати, мовляв, щось зроблено, але цього недостатньо. Більш як п'ята частина (22,6%) респондентів дотримуються категоричної думки, що проведення вакцинації повністю провалено.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей населення України на запитання
«Як Ви оцінюєте підготовку та проведення вакцинації
(щеплення вакциною проти COVID-19) в нашій країні?» (2021)**

Варіанти відповідей	%
Зроблено все, що можна за цих обставин	15,8
Щось зроблено, але цього недостатньо	50,7
Проведення вакцинації повністю провалено	22,6
Інше	1,6
Важко сказати / Відмова	9,3
ЗАГАЛОМ	100,0

Громадська думка щодо зусиль влади у боротьбі з пандемією склалася на підставі її хаотичних і часто запізнених дій. Саме через це більшість населення (59,3%) не довіряє офіційній інформації про ситуацію з епідемією коронавірусу (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей населення України на запитання
«Наскільки Ви довіряєте чи не довіряєте офіційній інформації
про ситуацію з епідемією коронавірусу?» (2021)**

Варіанти відповідей	%
Повністю довіряю	7,0
Радше довіряю, ніж не довіряю	25,1
Радше не довіряю, ніж довіряю	30,5
Зовсім не довіряю	28,7
Важко сказати / Відмова	8,7
ЗАГАЛОМ	100,0

*Динаміка рівня довіри до державних інституцій та оцінок міри зусиль
чинної державної влади у протистоянні пандемії COVID-19*

Результати емпіричного дослідження довіри до державних інституцій можна було порівняти з результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, одержаними у «доповідному» 2019-му та у 2020 році, коли почала поширюватися пандемія (рис. 2).

Впродовж останніх двох років середні значення рівня довіри громадян до різних владних інституцій змінилися неоднаково. Відчутно знизився рівень довіри населення до президента, уряду та Верховної Ради України. Не так критично, однак дещо знизився рівень довіри громадян до місцевих органів влади. Не спостерігається суттєвих змін у динаміці довіри до поліції та судів. Дещо зросла довіра людей до прокуратури. Зріс і наразі є найвищим (з-поміж зазначених державних інституцій) рівень довіри українців до своєї армії.

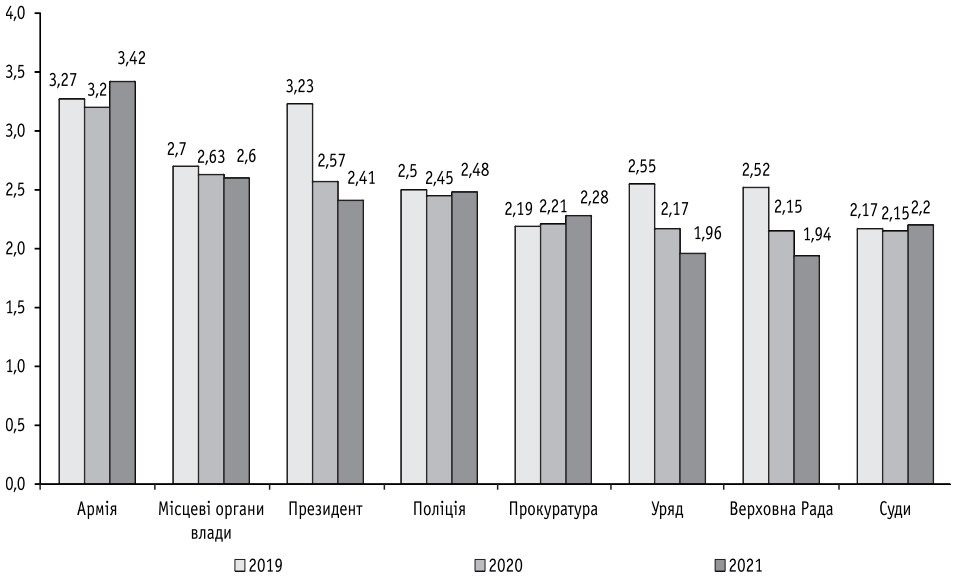


Рис. 2. Рівень довіри до державних інституцій в Україні у 2019–2021 роках
(середні: 1–5 балів; значення: менш як 3 бали — недовіра; 3 бали — невизначеність;
більш як 3 бали — довіра)

Детермінанти довіри громадян України до президентки, Верховної Ради, уряду та місцевих органів влади

У таблиці 3 наведено стандартизовані β -коефіцієнти регресійного аналізу, який показав вплив різних чинників на довіру до центральних та місцевих органів влади. Стандартизовані коефіцієнти та показники їхньої статистичної значимості (позначені зірочками) дають змогу оцінити відносну силу взаємозв'язку між незалежними та залежними змінними.

Результати аналізу засвідчили вплив усіх відібраних незалежних змінних на довіру до президента України. Довіра до президента зростає зі зменшенням віку ($-0,064$) та рівня освіти ($0,053$), з покращенням матеріального становища як загалом ($0,058$), так і внаслідок пандемії ($-0,051$). Крім цього, довіра до глави держави більше поширена серед тих, хто вважає, що їхнє життя залежить від них самих ($0,062$). Очікувано, що довіра до президента зростає зі збільшенням

1 Тут (і далі по тексту) для порівняння наведено емпіричні дані загальнонаціональних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, проведених методом самозаповнення анкет у серпні 2019 року (вибірка $N = 1802$) та у вересні–жовтні 2020 року (вибірка $N = 1800$). Вибірки пропорційно репрезентують доросле населення України, крім окупованих Росією територій. Рівень довіри до владних інституцій вимірювався за допомогою запитань «Який рівень Вашої довіри (певній інституції)?» із уніфікованою порядковою шкалою щодо відповідей: «Зовсім не довіряю» — 1 бал, «Переважно не довіряю» — 2 бали, «Важко сказати, довіряю чи ні» — 3 бали, «Переважно довіряю» — 4 бали, «Цілком довіряю» — 5 балів. 3-бальний рівень невизначеності власної позиції (або умовної нейтральності) — точка відліку для ідентифікації тенденцій довіри: значення балів, локалізовані нижче на площині графіка, свідчать про недовіру, а значення балів, локалізовані вище, — про довіру.

позитивних оцінок зусиль влади в боротьбі з пандемією (–0,263), підготовки та проведення вакцинації (–0,095) та довіри до офіційної інформації про ситуацію з епідемією (–0,194). За значеннями стандартизованих коефіцієнтів можна констатувати, що чинники, пов’язані з наслідками пандемії коронавірусу, є важливішими для пояснення довіри до президента України, ніж соціально-демографічні характеристики чи локус контролю. Таким чином, недовіра найбільше пов’язана із критичними оцінками влади щодо подолання пандемії.

Таблиця 3

Детермінанти довіри громадян України до президента, Верховної Ради, уряду та місцевих органів влади (2021, множинні лінійні регресії)

Незалежні змінні	Довіра громадян			
	До прези-дента	До Верхов-ної Ради	До уряду	До місце-вих орга-нів влади
Вік	–0,064**	–0,050*	–0,075**	0,030
Рівень освіти (1–4)	0,053*	–0,001	–0,006	–0,023
Оцінка матеріального становища сім’ї (1–5)	0,058*	0,058*	0,028	0,045
Оцінка змін матеріального становища під час пандемії (1–4)	–0,051*	–0,024	–0,060**	–0,041
Локус контролю (1–5)	0,062**	–0,016	–0,015	0,010
Оцінка зусиль влади в боротьбі з пан-демією (1–3)	–0,263***	–0,214***	–0,216***	–0,189***
Оцінка підготовки та проведення вак-цинації (1–3)	–0,095***	–0,075**	–0,094***	–0,035
Довіра до офіційної інформації про си-туацію з епідемією (1–4)	–0,194***	–0,238***	–0,248***	–0,203***
N	1541	1541	1541	1541
F	54,120	45,608	52,976	28,063
R ²	0,220	0,192	0,217	0,128
Adjusted R ²	0,216	0,188	0,213	0,123

Примітка: В таблиці наведено стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Довіра до Верховної Ради України зростає зі зменшенням віку (–0,050) та з покращенням матеріального становища загалом (0,058). Як і в попередньому випадку, вирішальними чинниками виявилися оцінки зусиль влади в боротьбі з пандемією (–0,214) і підготовки та проведення вакцинації (–0,075), а також довіра до офіційної інформації про ситуацію з епідемією (–0,238). Відповідно, недовіра до парламенту найбільше пов’язана з недовірою до офіційної інформації про ситуацію з епідемією та оцінкою зусиль влади.

Довіра до українського уряду зростає зі зменшенням віку (–0,075) та з покращенням матеріального становища внаслідок пандемії (–0,060). Знову ж таки, за стандартизованими коефіцієнтами чинники, пов’язані з наслідками пандемії коронавірусу, є важливішими для пояснення довіри до уряду: довіра зростає водночас із позитивними оцінками зусиль влади в боротьбі з пандемією

(-0,216) і підготовки та проведення вакцинації (-0,094), а також довірою до офіційної інформації про ситуацію з епідемією (-0,248).

І нарешті, довіра до місцевих органів влади зумовлюється лише оцінкою зусиль влади в боротьбі з пандемією (-0,189) та довірою до офіційної інформації про ситуацію з епідемією (0,203). Цікаво, що чинник оцінки підготовки та проведення вакцинації немає жодного впливу на довіру до місцевих органів влади. Однак, зважаючи на менше значення коефіцієнта детермінації незалежних змінних (R^2) порівняно з показниками щодо центральних органів, можна констатувати, що довіра до місцевих органів влади меншою мірою зумовлюється чинниками, пов'язаними з пандемією.

Патерналістські та авторитарні настрої українців під час пандемії

Дослідження 2021 року дало змогу відтворити запитання, яке вже двічі застосовували у моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України (табл. 4). Отже, кардинальних змін у масовій свідомості за останні 15 років не відбулося. Близько половини населення підтримує змішаний варіант, коли рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни. Втім, порівняно з 2016 роком ця частка дещо зменшилася. Незначно в українському суспільстві зросла підтримка ліберального варіанта: 18,5% респондентів схильні підтримати твердження, що рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого.

Таблиця 4

Динаміка відповідей населення України на запитання «Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?», %

<i>Варіанти відповідей</i>	2006	2016	2021
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	15,0	13,3	18,5
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	49,2	57,5	49,8
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам	31,2	25,8	28,6
Важко відповісти	4,6	3,4	3,1
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

За допомоги методу бінарної логістичної регресії було проаналізовано вплив пояснювальних змінних на підтримку індивідуалістських, патерналістських та «змішаних» атитюдів (табл. 5). Слід зазначити, що отримані рівняння вкрай слабо пояснюють підтримку респондентами суджень про забезпечення рівня життя, оскільки показники R^2 виявилися на рівні лише від 0,04 до 0,09. Однак навіть такі обмежені моделі дали змогу простежити наявність чи відсутність переваги певного типу детермінант.

Виявилось, що індивідуалістське твердження щодо забезпечення рівня життя зумовлюється переважно соціально-економічним становищем або соціально-психологічними особливостями респондентів. Підтримка цього твердження зростає серед тих, хто вважає, що перебіг їхнього життя залежить здебільшого

від них самих, та заможних громадян, які не зазнали погіршення матеріального становища під час пандемії.

Таблиця 5

Детермінанти підтримки тверджень щодо забезпечення рівня життя громадян, бінарні логістичні рівняння (2021)

Незалежні змінні	Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?		
	Рівень життя має залежати від успішної діяльності самого громадянина	Рівень життя мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам
Вік	-0,005 (0,995)	-0,006 (0,994)	0,010** (1,010)
Рівень освіти (1–4)	0,023 (1,023)	-0,161* (0,851)	0,179* (1,196)
Оцінка матеріального становища сім'ї (1–5)	0,291*** (1,337)	0,190** (1,210)	-0,411*** (0,663)
Оцінка змін матеріального становища під час пандемії (1–4)	-0,233** (0,792)	0,114* (1,121)	0,020 (1,020)
Локус контролю (1–5)	0,237*** (1,268)	-0,093* (0,912)	-0,083 (0,920)
Оцінка зусиль влади в боротьбі з пандемією (1–3)	0,017 (1,017)	-0,126 (0,882)	0,146 (1,157)
Оцінка підготовки та проведення вакцинації (1–3)	-0,052 (0,950)	-0,095 (0,909)	0,224* (1,252)
Довіра до офіційної інформації про ситуацію з епідемією (1–4)	0,106 (1,112)	-0,111 (0,895)	0,060 (1,062)
Constant	-2,491*** (0,083)	0,882* (2,416)	-1,446** (0,235)
% правильних прогнозів	81,6	58,3	72,6
Nagelkerke R ²	0,065	0,040	0,091
N	1541	1541	1541

Примітка: У таблиці показано β -коефіцієнти предикторів з відповідними відношеннями шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Твердження, що рівень життя мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни, більше притаманні громадянам, які є більш освіченими, заможними, не зазнали матеріальних труднощів внаслідок пандемії, а також покладаються лише на самих себе.

Патерналістська позиція поширена серед людей старшого віку, менш освічених, матеріально зубожілих. Зважаючи на мінімальну статистичну значимість відповідного коефіцієнта, можна твердити про певну пов'язаність підтримки патерналістського твердження з негативною оцінкою підготовки та проведення вакцинації.

Одним із негативних впливів пандемії на легітимність соціального порядку було припущення щодо поширення авторитарних настроїв серед населення

України через безпорадність влади у протидії коронавірусу. В основі авторитарної свідомості лежить прагнення «сильної руки», простих та рішучих рішень з боку влади, покладання сподівань та повноти відповідальності на певну посадову особу і глибока недовіра (й навіть зневага) до демократичних процедур розв'язання суспільних проблем. У таблиці 6 наведено результати відповідей населення України щодо оптимального способу наведення порядку в країні, коли респондентам було запропоновано суто демократичний та авторитарний варіанти врядування та варіант, який поєднує обидві форми.

Таблиця 6

Розподіл відповідей населення України на запитання «З яким із тверджень щодо засобів наведення порядку в Україні Ви особисто погоджуєтесь?» (2021)

Варіанти відповідей	%
Лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок	34,1
Потрібно поєднати окремі демократичні процедури із політикою «сильної руки»	20,1
Потрібно тимчасово обмежити політичні права та свободи громадян — всю відповідальність повинні взяти на себе сильний лідер і його політична сила	22,2
Важко відповісти	23,6
ЗАГАЛОМ	100,0

Лише близько третини українців зазначили суто демократичні засоби наведення порядку в країні. П'ята частина громадян погоджуються на класичний авторитарний режим. Така сама кількість населення схильна підтримати поєднання демократичних та авторитарних процедур. Якщо об'єднати тих, хто підтримує авторитаризм у цілому та частково, то загальна кількість таких сягне 42,3%. Зважаючи на те, що таке запитання й відповідний показник вперше з'явилися у цьому опитуванні, вкрай проблематичним є виявлення динаміки.

Однак у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України є оригінальний показник, який відображає авторитарні настрої на підставі запитання: «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?». За останні роки кількість тих, хто погодився з цією тезою, стабільно сягає більш як половину населення (у 2018 році — 58,2% і у 2020 році — 56%), а тих, хто не погодився з цим, — 23,2% у 2018 році, 23,4% у 2020 році. Таким чином, результати опитування 2021 року вказують, що навіть умовно об'єднана кількість тих, хто схильний до авторитаризму, є меншою, ніж кількість «авторитаристів» у попередні роки.

Результати логістичної регресії показали вкрай обмежений перелік впливових чинників (табл. 7).

Підтримка демократичного врядування задля забезпечення порядку зумовлюється лише чинником рівня освіти: із зростанням рівня освіти збільшується переконання, що лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок. Підтримка поєднання демократичних процедур та політики «сильною руки» збільшується із зростанням матеріального становища респондентів. Натомість підтримка авторитаристського твердження «потрібно тимчасово обмежити політичні права та свободи громадян — всю

відповідальність повинні взяти на себе сильний лідер і його політична сила» збільшується зі зниженням освіти. Решта чинників виявилися не впливовими.

Таблиця 7

Детермінанти підтримки засобів наведення порядку в Україні,
бінарні логістичні регресії (2021)

Незалежні змінні	З яким із тверджень щодо засобів наведення порядку в Україні Ви особисто погоджуєтеся?		
	Лише вибор-на демократія, верховенство права та не-залежний суд зможуть забез-печити порядок	Потрібно по-єднати окремі демократич-ні процедури із політикою “сильної руки”	Потрібно тимча-сово обмежити політичні права та свободи громадян – всю відповідаль-ність повинні взяти на себе сильний лі-дер і його політич-на сила
Вік	0,006 (1,006)	0,002 (1,002)	0,005 (1,005)
Рівень освіти (1–4)	–0,347*** (0,707)	–0,012 (0,988)	0,319*** (1,376)
Оцінка матеріального становища сім’ї (1–5)	–0,008 (0,992)	0,208** (1,231)	–0,126 (0,881)
Оцінка змін матеріального ста-новища під час пандемії (1–4)	–0,091 (0,913)	0,044 (1,044)	0,115 (1,122)
Локус контролю (1–5)	0,062 (1,064)	–0,045 (0,956)	0,030 (1,031)
Оцінка зусиль влади в боротьбі з пандемією (1–3)	–0,118 (0,889)	0,188 (1,207)	0,051 (1,052)
Оцінка підготовки та проведен-ня вакцинації (1–3)	0,009 (1,009)	–0,004 (0,996)	0,011 (1,011)
Довіра до офіційної інформації про ситуацію з епідемією (1–4)	–0,015 (0,985)	–0,131 (0,877)	0,020 (1,020)
Constant	0,114 (1,121)	–1,959*** (0,141)	–2,365*** (0,094)
% правильних прогнозів	64,4	78,3	77,3* *
Nagelkerke R ²	0,031	0,012	0,035
N	1541	1541	1541

Примітка: В таблиці показані β -коефіцієнти предикторів з відповідними відношеннями шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Протестний потенціал та прояви соціальної самоорганізації
під час пандемії

Починаючи з протестів, пов’язаних з розміщенням евакуйованих з-за кор-дону співгромадян, запровадження карантину викликало акції протесту проти обмежень, перш за все серед підприємців. Особливо зросло напруження після введення вибіркового карантинних обмежень в осінній період під час другої хви-лі пандемії. Однак поширення протестів на інші соціальні групи не відбулося,

оскільки суспільство зуміло пристосуватися та обходити обмежувальні заходи. Разом з тим, зниження економічної активності, інфляція та незадоволеність діями влади неминуче створювали певну соціальну напруженість у суспільстві.

Згідно з результатами дослідження, більшість населення вважає малоімовірними масові виступи у місці їх проживання (табл. 8). Лише 28,2% населення вважають, що протести досить імовірні.

Таблиця 8

**Розподіл відповідей населення України на запитання
«Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі
масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти
падіння рівня життя, на захист своїх прав?» (2021)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
Малоімовірні	43,2
Важко сказати	28,6
Досить імовірні	28,2
ЗАГАЛОМ	100,0

Так само більшість населення зазначає, що не братиме участі у таких мітингах, демонстраціях, якщо вони відбуватимуться (табл. 9). Якщо об'єднати варіанти відповідей «найімовірніше, так» і «точно так», то загальна частка готових особисто взяти участь масових виступах протесту сягає 23,6% дорослого населення.

Таблиця 9

**Розподіл відповідей населення України на запитання
«Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться,
Ви особисто братимете в них участь чи ні?» (2021)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
Точно ні	49,9
Найімовірніше, ні	13,1
Важко сказати	13,4
Найімовірніше, так	12,6
Точно так	11,0
ЗАГАЛОМ	100,0

Оскільки ці показники використовуються у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України, то є можливість порівняти динаміку оцінок ймовірності масових протестів та особистої готовності взяти в них участь (рис. 3). Порівняно з попередніми 2019–2020 роками частки ствердних відповідей на ці запитання у 2021 році помітно зросли. Якщо ж порівняти з усіма роками щорічних обстежень, то ці частки не набули критичних позначок 35%, коли відбувалися реальні масові протести. Однак цьогорічне зростання свідчить про існування певного підґрунтя для соціальної напруженості у суспільстві.

Оскільки шкали оцінок ймовірності масових протестів та особистої готовності взяти в них участь можна умовно вважати порядковими, для виявлення чинників протестного потенціалу було застосовано метод множинної лінійної регресії (табл. 10).

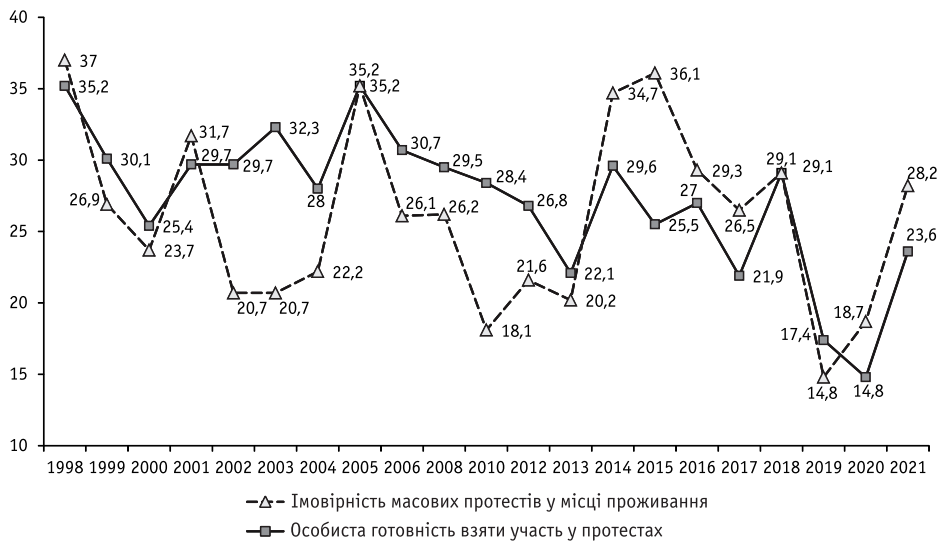


Рис. 3. Динаміка оцінок ймовірності масових протестів та особистої готовності взяти в них участь (% тих, хто дав ствердні відповіді)

Таблиця 10
Детермінанти оцінки респондентами ймовірності масових протестів у місці їх проживання та готовності взяти в них участь особисто, множинні лінійні регресії (2021)

Незалежні змінні	Ймовірність масових протестів у місці проживання	Готовність взяти участь у мітингах і демонстраціях
Вік	-0,010	0,084***
Рівень освіти (1–4)	0,033	0,043
Оцінка матеріального становища сім'ї (1–5)	0,044	-0,004
Оцінка змін матеріального становища під час пандемії (1–4)	0,037	0,083***
Локус контролю (1–5)	-0,033	-0,033
Оцінка зусиль влади в боротьбі з пандемією (1–3)	0,024	0,008
Оцінка підготовки та проведення вакцинації (1–3)	-0,042	0,079**
Довіра до офіційної інформації про ситуацію з епідемією (1–4)	0,065*	0,025
N	1541	1541
F	1,854	6,394
R ²	0,010	0,032
Adjusted R ²	0,004	0,027

Примітка: В таблиці показано стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Виявилося, що оцінка ймовірності масових протестів у місці проживання зумовлюється лише одним чинником — довірою до офіційної інформації про ситуацію з пандемією. До того ж цей вплив є слабким, оскільки значимість кое-

фіцієнта є мінімальною. Натомість особиста готовність взяти участь у мітингах і демонстраціях зростає зі збільшенням віку, серед тих, у кого погіршилося матеріальне становище під час пандемії і хто негативно оцінює підготовку та проведення вакцинації. З огляду на переважання впливу соціально-демографічних чинників можна обережно стверджувати, що особиста готовність протестувати також мало пов'язана з оцінками влади у протистоянні пандемії.

Висновки

Отже, результати емпіричного дослідження соціально-політичних наслідків пандемії коронавірусу в Україні вказують на зростання негативних оцінок дій влади у протистоянні з пандемією впродовж 2020–2021 років. Через запізнілі дії влади щодо масової вакцинації населення більшість українців дають досить критичні оцінки підготовки та проведення цього важливого заходу у протидії пандемії. Крім того, результати дослідження засвідчили хибність інформаційної політики владних структур — більшість населення не довіряє офіційній інформації про ситуацію з епідемією коронавірусу.

Найбільш критичним викликом для легітимності соціального порядку в Україні є відчутне зниження довіри населення до центральних органів влади — президента, уряду та Верховної Ради України. Також дещо знизився рівень довіри громадян до місцевих органів влади. Однак до решти органів державної влади рівень довіри не змінився чи навіть зріс (зокрема, до армії). Проведений аналіз детермінант довіри населення до центральних та місцевих органів влади засвідчив слушність припущення про вирішальну роль оцінок дій владних інститутів у протидії пандемії, підготовки та проведення вакцинації та інформаційної політики.

Припущення, що пандемія спричинить зростання патерналістських та авторитарних настроїв в українському суспільстві, не справдилося. Результати аналізу показали, що детермінантами підтримки різних способів забезпечення рівня життя та наведення порядку в країні є переважно чинники соціально-економічного статусу. Порівняно з попередніми 2019–2020 роками зріс протестний потенціал: збільшилися частки тих, хто засвідчує ймовірність масових виступів у місці проживання та особисту готовність брати участь у них. Однак вплив чинників, пов'язаних з боротьбою з пандемією, на протестний потенціал виявився незначним. До того ж вимушене обмеження соціальних контактів під час пандемії суттєво зменшило практики соціальної самоорганізації.

Таким чином, головним викликом для легітимності соціального порядку стали зміни у її процесуальному аспекті — зниження довіри до центральних органів влади, яке прямо пов'язане з негативними оцінками їхньої протидії пандемії коронавірусу. Однак суттєвих зрушень у розподільному та каральному аспектах легітимності соціального порядку в бік підтримки антидемократичних установок не відбулося. Принаймні, незначні частки підтримки цих установок та, власне, протестний потенціал слабо пов'язані з оцінками дій влади у протидії пандемії.

Джерела

Рахманов, О. (2021). Патерналістські та авторитарні настрої українців під час пандемії: чи відбулися зміни? В: *Соціальний досвід пандемії COVID-19 в Україні: соціологічний вимір. Матеріали круглого столу 20 листопада 2020 р.* (с.с. 67–72). Київ: Інтерсервіс.

Резнік, В. (2021а). Довіра до владних інституцій та оцінка ефективності державної політики у протистоянні пандемії. В: *Соціальний досвід пандемії COVID-19 в Україні: соціологічний вимір. Матеріали круглого столу 20 листопада 2020 р.* (с.с. 30–34). Київ: Інтерсервіс.

Резнік, О. (2020). Чинники ставлення громадян до державної влади України під час пандемії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21), 35–41.

Резнік, О. (2021b). Протестний потенціал та прояви соціальної самоорганізації під час пандемії. В: *Соціальний досвід пандемії COVID-19 в Україні: соціологічний вимір. Матеріали круглого столу 20 листопада 2020 р.* (с.с. 62–67). Київ: Інтерсервіс.

Achen, C.H., Bartels, L.M. (2016). *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Aidt, T.S., Leon, G. (2016). The Democratic Window of Opportunity: Evidence from Riots in Sub-Saharan Africa. *Journal of Conflict Resolution*, 60 (4), 694–717.

Amat, F., Arenas, A., Falcó-Gimeno, A., Mucoz, J. (2020). Pandemics meet democracy. Experimental evidence from the COVID-19 crisis in Spain. Preprint at SocArXiv <https://doi.org/10.31235/osf.io/dkusu>

Ashworth, S., Bueno de Mesquita, E., Friedenberg, A. (2018). Learning about Voter Rationality. *American Journal of Political Science*, 62 (1), 37–54.

Bækgaard, M., Christensen, J., Madsen, J.K., Mikkelsen, K.S. (2020). Rallying around the flag in times of COVID-19: Societal lockdown and trust in democratic institutions. *Journal of Behavioral Public Administration*, 3 (2), 1–12.

Bol, D., Giani, M., Blais, A., Loewen, P.J. (2020). The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy? *European Journal of Political Research*, 60 (2), 497–505.

Brückner, M., Ciccone, A. (2011). Rain and the Democratic Window of Opportunity. *Econometrica*, *Econometric Society*, 79 (3), 923–947.

Carlin, R.E., Love, G.J., Zechmeister, E.J. (2014). Natural Disaster and Democratic Legitimacy: The Public Consequences of Chile's 2010 Earthquake and Tsunami. *Political Research Quarterly*, 67 (1), 3–15.

Clarke, E.J.E., Klas, A., Dyos, E. (2021). The role of ideological attitudes in responses to COVID-19 threat and government restrictions in Australia. *Personality and Individual Differences*, 175, 1–6.

Duffy, B., Hewlett, K., Hesketh, R., Benson, R., Wager, A. (2021). *Unequal Britain: Attitudes to Inequalities after COVID-19*. London: The Policy Institute.

Farrell, J., Mueller, J.T., McConnell, K., Burow, P.B., Pofahl, K., Merdjanoff, A.A. (2020). Impact of COVID-19 on the rural West: Material needs, economic recovery, and changes in political attitudes. Executive Summary of Research Findings. New Haven, CT: Yale School of the Environment.

Ferrero, J., Natalucci, A. (2020). COVID-19 Pandemic and Social Unrest: The Social Protest by Other Means. Reflections on the Argentinian Case. *Bulletin of Latin American Research*, 39 (1), 67–70.

Gerbaudo, P. (2020). The Pandemic Crowd: Protest in the Time of COVID-19. *Journal of International Affairs*, 73 (2), 61–76.

Goff, S., Ifcher, J., Zarghamee, H., Reents, A., Wade, P. (2020). *The Effect of the COVID-19 Pandemic on Government-and Market-Attitudes*. Institute of Labor Economics, IZA DP No.13622.

Goldfinch, S., Taplin, R., Gauld, R. (2021). Trust in government increased during the COVID-19 pandemic in Australia and New Zealand. *Australian Journal of Public Administration*, 80 (1), 3–11.

Healy, A., Malhotra, N. (2009). Myopic voters and natural disaster policy. *American Political Science Review*, 103 (3), 387–406.

Herrera, H., Konradt, M., Ordoñez, G., Trebesch, C. (2020). The political consequences of the COVID pandemic: Lessons from cross-country polling data. *VoxEU.org*, 6 November. <https://voxeu.org/article/political-consequences-covid-pandemic>

- Kowalewski, M. (2020). Street protests in times of COVID-19: adjusting tactics and marching 'as usual'. *Social Movement Studies*, 1–8. <https://doi.org/10.1080/14742837.2020.1843014>
- Pinckney, J., Rivers, M. (2020). Sickiness or Silence: Social Movement Adaptation to COVID-19. *Journal of International Affairs*, 73 (2), 23–42.
- Sibley, C.G., Greaves, L.M., Satherley, N., Wilson, M.S., Overall, N.C., Lee, C.H.J., Milojev, P., Bulbulia, J., Osborne, D., Milfont, T.L., Houkamau, C.A., Duck, I.M., Vickers-Jones, R., Barlow, F.K. (2020). Effects of the COVID-19 pandemic and nationwide lockdown on trust, attitudes toward government, and well-being. *American Psychologist*, 75 (5), 618–630.
- Staerklé, C. (2015). Social order and political legitimacy. In: G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, J. Valsiner (Eds.). *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 280–294). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiwad, D., Mercier, B., Piff, P.K., Shariff, A., Aknin, L.B. (2021). Recognizing the Impact of COVID-19 on the Poor Alters Attitudes Towards Poverty and Inequality. *Journal of Experimental Social Psychology*, 93. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2020.104083>

Отримано 27.08.2021

References

- Achen, C.H., Bartels, L.M. (2016). *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Aidt, T.S., Leon, G. (2016). The Democratic Window of Opportunity: Evidence from Riots in Sub-Saharan Africa. *Journal of Conflict Resolution*, 60 (4), 694–717.
- Amat, F., Arenas, A., Falcy-Gimeno, A., Mucoz, J. (2020). Pandemics meet democracy. Experimental evidence from the COVID-19 crisis in Spain. Preprint at *SocArXiv* <https://doi.org/10.31235/osf.io/dkusu>
- Ashworth, S., Bueno de Mesquita, E., Friedenberg, A. (2018). Learning about Voter Rationality. *American Journal of Political Science*, 62 (1), 37–54.
- Bækgaard, M., Christensen, J., Madsen, J.K., Mikkelsen, K.S. (2020). Rallying around the flag in times of COVID-19: Societal lockdown and trust in democratic institutions. *Journal of Behavioral Public Administration*, 3 (2), 1–12.
- Bol, D., Giani, M., Blais, A., Loewen, P.J. (2020). The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy? *European Journal of Political Research*, 60 (2), 497–505.
- Brückner, M., Ciccone, A. (2011). Rain and the Democratic Window of Opportunity. *Econometrica*, *Econometric Society*, 79 (3), 923–947.
- Carlin, R.E., Love, G.J., Zechmeister, E.J. (2014). Natural Disaster and Democratic Legitimacy: The Public Consequences of Chile's 2010 Earthquake and Tsunami. *Political Research Quarterly*, 67 (1), 3–15.
- Clarke, E.J.E., Klas, A., Dyos, E. (2021). The role of ideological attitudes in responses to COVID-19 threat and government restrictions in Australia. *Personality and Individual Differences*, 175, 1–6.
- Duffy, B., Hewlett, K., Hesketh, R., Benson, R., Wager, A. (2021). *Unequal Britain: Attitudes to Inequalities after COVID-19*. London: The Policy Institute.
- Farrell, J., Mueller, J.T., McConnell, K., Burow, P.B., Pofahl, K., Merdjanoff, A.A. (2020). Impact of COVID-19 on the rural West: Material needs, economic recovery, and changes in political attitudes. Executive Summary of Research Findings. New Haven, CT: Yale School of the Environment.
- Ferrero, J., Natalucci, A. (2020). COVID-19 Pandemic and Social Unrest: The Social Protest by Other Means. Reflections on the Argentinian Case. *Bulletin of Latin American Research*, 39 (S1), 67–70.
- Gerbaudo, P. (2020). The Pandemic Crowd: Protest in the Time of COVID-19. *Journal of International Affairs*, 73 (2), 61–76.
- Goff, S., Ifcher, J., Zarghamee, H., Reents, A., Wade, P. (2020). *The Effect of the COVID-19 Pandemic on Government-and Market-Attitudes*. Institute of Labor Economics, IZA DP No.13622.

Goldfinch, S., Taplin, R., Gauld, R. (2021). Trust in government increased during the COVID-19 pandemic in Australia and New Zealand. *Australian Journal of Public Administration*, 80 (1), 3–11.

Healy, A., Malhotra, N. (2009). Myopic voters and natural disaster policy. *American Political Science Review*, 103 (3), 387–406.

Herrera, H., Konradt, M., Ordoñez, G., Trebesch, C. (2020). The political consequences of the COVID pandemic: Lessons from cross-country polling data. *VoxEU.org*, 6 November. <https://voxeu.org/article/political-consequences-covid-pandemic>

Kowalewski, M. (2020). Street protests in times of COVID-19: adjusting tactics and marching 'as usual'. *Social Movement Studies*, 1–8. <https://doi.org/10.1080/14742837.2020.1843014>

Pinckney, J., Rivers, M. (2020). Sickness or Silence: Social Movement Adaptation to COVID-19. *Journal of International Affairs*, 73 (2), 23–42.

Rakhmanov, O. (2021). Paternalistic and authoritarian sentiments of Ukrainians during the pandemic: have there been any changes? [In Ukrainian]. In: *The social experience of the COVID-19 pandemic in Ukraine: a sociological dimension. Proceedings of the round table, November 20, 2020* (pp. 67–72). Kyiv: Interservice. [= Рахманов 2021]

Reznik, O. (2020). Factors that determine Ukrainian citizens' attitudes towards governmental bodies during the pandemic. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: monitoring of social change*, 7 (21), 35–41. [= Резнік 2020]

Reznik, O. (2021b). Protest potential and manifestations of social self-organization during a pandemic. [In Ukrainian]. In: *The social experience of the COVID-19 pandemic in Ukraine: a sociological dimension. Proceedings of the round table, November 20, 2020* (pp. 62–67). Kyiv: Interservice. [= Резнік 2020b]

Reznik, V. (2021a). Trust in government institutions and assessment of the effectiveness of public policy in countering the pandemic. [In Ukrainian]. In: *The social experience of the COVID-19 pandemic in Ukraine: a sociological dimension. Proceedings of the round table, November 20, 2020* (pp. 30–34). Kyiv: Interservice. [= Резнік 2020a]

Sibley, C.G., Greaves, L.M., Satherley, N., Wilson, M.S., Overall, N.C., Lee, C.H.J., Milojev, P., Bulbulia, J., Osborne, D., Milfont, T.L., Houkamau, C.A., Duck, I.M., Vickers-Jones, R., Barlow, F.K. (2020). Effects of the COVID-19 pandemic and nationwide lockdown on trust, attitudes toward government, and well-being. *American Psychologist*, 75 (5), 618–630.

Staerklé, C. (2015). Social order and political legitimacy. In: G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, J. Valsiner (Eds.). *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 280–294). Cambridge: Cambridge University Press.

Wiwad, D., Mercier, B., Piff, P.K., Shariff, A., Aknin, L.B. (2021). Recognizing the Impact of COVID-19 on the Poor Alters Attitudes Towards Poverty and Inequality. *Journal of Experimental Social Psychology*, 93. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2020.104083>

Received 27.08.2021

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК, ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ, ВОЛОДИМИР РЕЗНІК

Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні

У статті аналізуються результати соціологічного дослідження суспільно-політичних наслідків пандемії COVID-19 в українському суспільстві. Економічні та соціальні труднощі, з якими зіткнулися люди під час локдаунів, очікувано викликали невдоволення діями державних інституцій. Громадська думка щодо зусиль влади у боротьбі з пандемією склалася на підставі її хаотичних, непослідовних і часто запізнених дій щодо запровадження карантину, масової вакцинації населення та інформаційної політики. Наше припущення полягало в тому, що неефективна протидія української влади пандемії COVID-19 призвела до негативного сприйняття українцями демократичної легітимності, їхньої зневіри у державних інституціях,

зростання соціальної напруженості та збільшення підтримки патерналізму та авторитаризму. Для емпіричної оцінки впливу пояснювальних змінних на залежні змінні були використані методи множинної лінійної регресії та бінарної логістичної регресії. За результатами аналізу головним викликом для легітимності соціального порядку в Україні стало зниження довіри до центральних органів влади, зумовлене переважно негативними оцінками їхньої протидії пандемії коронавірусу. Однак суттєвих зрушень у масовій свідомості в бік підтримки патерналізму та авторитаризму не відбулося. Незначні частки підтримки цих установок слабо пов'язані з оцінками дій влади у протистоянні пандемії. Зростання протестного потенціалу також мало асоціюється з оцінками дій влади у протистоянні пандемії.

Ключові слова: пандемія COVID-19, легітимність, довіра до державних інституцій, підтримка патерналізму та авторитаризму, протестний потенціал

АЛЕКСАНДР РЕЗНИК, АЛЕКСАНДР РАХМАНОВ, ВЛАДИМИР РЕЗНИК

Общественно-политические последствия пандемии COVID-19 как вызовы легитимности социального порядка в Украине

В статье анализируются результаты социологического исследования общественно-политических последствий пандемии COVID-19 в украинском обществе. Экономические и социальные трудности, с которыми столкнулись люди во время локдаунов, ожидаемо вызвали недовольство действиями государственных институтов. Общественное мнение относительно усилий власти в борьбе с пандемией сложилось на основе ее хаотичных, непоследовательных и часто запоздалых действий по введению карантина, массовой вакцинации населения и информационной политики. Наше предположение заключалось в том, что неэффективное противодействие со стороны украинской власти пандемии COVID-19 привело к негативно-му восприятию демократической легитимности, их разочарованию в государственных институтах, росту социальной напряженности и увеличению поддержки патернализма и авторитаризма. Для эмпирической оценки влияния объяснительных переменных на зависимые переменные были использованы методы множественной линейной регрессии и бинарной логистической регрессии. По результатам анализа основным вызовом для легитимности социального порядка в Украине стало снижение доверия к центральным органам власти, которое обусловлено преимущественно негативными оценками их противодействия пандемии коронавируса. Однако существенных сдвигов в массовом сознании в сторону поддержки патернализма и авторитаризма не произошло. Незначительные доли поддержки этих установок слабо связаны с оценками действий власти в противостоянии пандемии. Рост протестного потенциала также мало ассоциируется с оценками действия власти в противостоянии пандемии.

Ключевые слова: пандемия COVID-19, легитимность, доверие к государственным институтам, поддержка патернализма и авторитаризма, протестный потенциал

OLEKSANDR REZNIK, OLEKSANDR RAKHMANOV, VOLODYMYR REZNIK

Socio-political consequences of the COVID-19 pandemic as challenges to the legitimacy of social order in Ukraine

The article analyzes the results of a sociological study of the socio-political consequences of the COVID-19 pandemic in Ukrainian society. The economic and social difficulties faced by people during the lockdowns have, as expected, caused dissatisfaction with the actions of state institutions. Public opinion on

the government's efforts to combat the pandemic was based on its chaotic, inconsistent and often belated actions regarding the introduction of quarantine, mass vaccination and information policy. Our assumption was that the ineffective opposition of the Ukrainian authorities to the COVID-19 pandemic led to a negative perception of Ukrainians' democratic legitimacy, their distrust of state institutions, growing social tensions, and increased support for paternalism and authoritarianism. To test this hypothesis, the dynamics of assessments of the government's actions in the confrontation with the pandemic, the determinants of trust in state institutions, attitudes on ways to ensure living standards and means of maintaining order in Ukraine, protest potential were analyzed. The empirical analysis was conducted on the basis of a sociological survey conducted by the sociological firm HUMAN RESEARCH from July 28 to August 7, 2021 as part of a research project of the Institute of Sociology of NAS of Ukraine «Social consequences of the COVID-19 pandemic in the context of social transformation in Ukraine: sociological approach» under a grant from the National Research Foundation of Ukraine. Methods of multiple linear regression and binary logistic regression were used to empirically assess the influence of explanatory variables on dependent variables. According to the analysis, the main challenge to the legitimacy of the social order in Ukraine was the decline in confidence in the central government, mainly due to negative assessments of its response to the coronavirus pandemic. However, there have been no significant shifts in the mass consciousness in support of paternalism and authoritarianism. The small share of support for these attitudes has little to do with assessments of the government's response to the pandemic. The increase in protest potential is also little associated with assessments of the government's response to the pandemic.

Keywords: COVID-19 pandemic, legitimacy, trust in state institutions, support for paternalism and authoritarianism, protest potential

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

MAKSYM PARASHCHEVIN,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

paraschevin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>

Особливості сприйняття вірянами ситуації з епідемією COVID-19: дані дослідження громадської думки

У 2020 та 2021 роках одним з домінуючих чинників суспільного та індивідуального життя у більшості країн світу стала епідемія COVID-19. Страх перед її наслідками призвів до запровадження безпрецедентних обмежень міжлюдських взаємодій. Задля запобігання поширенню інфекції вживали заходів, спрямованих на максимально можливе обмеження контактів між людьми, зокрема — на запобігання масових скупчень. Мільйони людей зіткнулися з необхідністю пристосовуватися до щойно утворюваних проблем зі, здавалося б, самозрозумілими речами — свободою пересування у місцях проживання, особистими контактами, відвідуванням місць відпочинку та розваг, можливостями здійснювати туристичні та рекреаційні поїздки.

Вельми відчутними обмеженнями такого роду стали обмеження, накладені на узвичаєні форми релігійних практик. У домінуючих в Україні православних та греко-католицькій конфесіях центральне місце посідають колективні релігійні практики (зокрема, різноманітні форми богослужінь, ритуалів та участі у релігійних святах). Такі практики зазвичай пов'язані з великими скупченнями вірян та здійсненням певних дій, які не відповідають вимогам санітарних обмежень (цілування ікон, причастя зі спільного посуду). Тож природно, що ці практики розглядалися і розглядаються владою як одне з потужних вогнищ поширення інфекції (див., напр.: [Україну..., 2021]), і на них намагалися накласти тимчасові обмеження. З Церквами домовлялися про обмеження одночасного перебування у храмі не більше 10-ти осіб, про дотримання мінімальної санітар-

Цитування: Паращевін, М. (2021). Особливості сприйняття вірянами ситуації з епідемією COVID-19: дані дослідження громадської думки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 113–125. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.113>

ної відстані між відвідувачами храмів, часткове перенесення богослужінь у віддалений режим (через інтернет), внесення змін у формат причастя, реалізацію дезінфекційних заходів під час богослужінь.

Будь-які обмеження, що їх зазнають звичні для людини практики, викликають менше чи більше невдоволення та напруження. Релігійних практик це стосується особливо, оскільки для релігійної людини їхнім джерелом є не чиїсь забаганки, а вимоги від вищих сил. Відповідно порушення звичного ритму релігійних практик може сприйматися болісніше, ніж інші обмеження, що може створювати напруження, ба й призводити до відкритих конфліктів, формувати негативне ставлення вірян як до самих карантинних вимог, так і до держави, яка їх запроваджує. Тобто релігія може ставати чинником сприйняття карантинних обмежень та перешкодою на шляху їх ефективної реалізації.

Потенціал конфлікту та напруженості внаслідок потреби внесення змін до узвичаєного релігійного життя визначається низкою чинників. З одного боку, значення має реакція широких мас вірян. А ця реакція залежить і від характеру самого релігійного вчення, і від специфіки масової релігійності. Скажімо, в протестантському напрямі християнства більший наголос робиться на особистих відносинах між людиною і Богом, в результаті чого релігійне життя більше індивідуалізується, а релігійні практики сприймаються радше як технічний інструмент. Натомість у православних та греко-католицькій конфесіях церковним ритуалам приділяють велику увагу, зосереджуючись саме на магічних моментах. Я вже зазначав [Парашевін, 2017], що релігійність основної маси українських вірян має переважно ритуально-магічний характер, тобто пов'язана не стільки з етичними складовими релігійного вчення, скільки саме з релігійними практиками. Відповідно в Україні потенціал негативної реакції вірних на обмеження має бути більшим, ніж у країнах, де домінувальні вірування менше зосереджені на масових відправах.

Проте, з іншого боку, в сучасній релігійності часто існує розрив між вимогами, які ставлять до вірних релігійні організації, та готовністю вірян виконувати ці вимоги. Особиста релігійність значною мірою індивідуалізувалася, і чимало вірних не звертають уваги на вимогу регулярного відвідування храмів, згадуючи про цю необхідність лише у лічені великі свята. Але зрозуміло, що чим менше уваги люди приділяють релігійним практикам, тим слабшою буде їхня реакція на обмеження останніх. Відповідно можна припускати, що обмеження доступу до масових релігійних практик, які здійснюються поза межами кількох головних релігійних свят, реально стосуватиметься лише невеликої частки релігійних осіб. Тут можна згадати про самооцінку важливості регулярного відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів, яку ми фіксували в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України. Дуже або радше важливими для себе ці дії визнавали близько 38% опитаних у 2002 році, близько 36% — у 2003-му, близько 38% — у 2006-му, близько 35% — у 2009-му, близько 41% — у 2012-му, близько 42% — у 2014-му, близько 50% — у 2016-му, близько 43% — у 2018-му; зрештою, близько 37% — у 2020 році [Українське..., 2020: с. 537]. Тобто навіть на рівні установок (не говорячи вже про реальну поведінку) інтерес до таких дій є обмеженим. Тому теоретич-

ний потенціал невдоволення та напруження від обмеження релігійних практик може й не реалізовуватися.

Крім позиції широких мас вірян також має значення позиція релігійних організацій. Для останніх обмеження традиційних практик або зміни у процедурі їх здійснення, є досить болісними. По-перше, ці практики мають сакральне обґрунтування та значення і як такі є вищими за всі земні потреби. Відповідно внесення якихось змін до них створює певну загрозу для вчення загалом¹. По-друге, грошові надходження до церковних скарбниць прямо залежать від безпосередніх контактів із вірянами; менше відвідування храмів означає зменшення грошових потоків. Тому релігійні організації не надто задоволені ситуацією, що складається. На рівні керівництва Церков висловлюється цілковите розуміння карантинних обмежень та дається згода на їх виконання (див., напр.: [ВРЦіРО..., 2020; Коронавірус..., 2020]). Але це не виключає ігнорування цих вимог на рівні окремих священнослужителів та громад. Наприклад, керівник департаменту інформації УГКЦ протоієрей І. Яців зазначав, що його Церква намагається виконувати всі карантинні вимоги, але не може стовідсотково гарантувати, що всі парафії будуть точно виконувати їх [Церква..., 2020]. Також можна згадати звернення до вірних намісника Києво-Печерської лаври Павла, в якому він фактично заперечував необхідність обмеження релігійних практик та закликав вірян іти до храмів та причащатися [Шрамович, 2020]. Поряд із тим варто зважати на те, що масштабні епідемії завжди стимулювали есхатологічні очікування, які можуть транслюватися священнослужителями та сприйматися частиною вірян.

Крім позицій вірян та релігійних організацій стан напруженості, ба й конфлікту залежить також від дій іншої сторони — органів влади. Тобто такими чинниками є: 1) жорсткість вимог влади щодо обмежень масових релігійних служб; 2) наявність ресурсу для впровадження таких обмежень; 3) рішучість відповідних дій. На перший погляд за цими показниками не помітно підстав для масштабних конфліктів. Вимоги держави є доволі помірними, а можливості відстежувати всі факти невиконання вимог і готовність до жорсткої реакції на порушення є доволі слабкими. Часто влада воліє не реагувати на порушення (див., напр.: [Крालюк, 2020]). Але є й випадки, коли владні органи погрожують (див., напр.: [Мэр..., 2020]) або й застосовують силу, як у ситуації зі спробами хасидів потрапити до України з Білорусі (див., напр.: [Паломництво..., 2020]). Ці ситуації є радше поодинокими, але можуть збільшуватися у масштабах.

Наразі ані держава, ані релігійні організації не зацікавлені у протистоянні на ґрунті запроваджуваних обмежень і намагаються шукати точки дотику, а не конфліктувати. З іншого боку, можливе негативне ставлення вірян не виявлялося через відкритий конфлікт. Але внутрішнє напруження, якого не помітно з

1 Наприклад, вимоги дезінфекції приладдя, яке використовується під час здійснення причастя, або індивідуалізація цього приладдя, вже викликали дискусію щодо можливості чи неможливості зараження під час цього обряду. Тобто в самій ідеї причастя закладене певне освячення того, хто його приймає. Але медики та держава, яка на них орієнтується, виходять з того, що ця процедура несе таку саме загрозу зараження, як і будь-які профанні контакти.

побіжного погляду, може мати місце. До того ж коронавірусна криза ще далека від завершення, і варто враховувати можливість впливу релігійного чинника на формування громадської думки щодо цієї кризи та соціальної напруженості, а також відповідної суспільної активності. Тому потрібно стежити за реакцією вірян на стан, що склався, і як один із засобів можна застосовувати масові опитування населення.

Зокрема, ми можемо скористатися даними загальнонаціонального репрезентативного опитування населення України 2020 року, здійсненого Інститутом соціології НАН України¹. В цьому опитуванні містилося кілька запитань, пов'язаних зі сприйняттям епідемії Covid-19, а в масиві даних можна виокремити певні групи за показниками, пов'язаними з релігією. А саме, ми можемо вирізнити групи: 1) релігійних та нерелігійних осіб²; 2) православних та греко-католиків; 3) різних православних — представників основних православних Церков (Православної Церкви України — ПЦУ, та Української Православної Церкви — УПЦ), а також тих православних, які не ідентифікують себе з жодною Церквою (визначили себе як «просто православні»).

Першим, на що ми можемо поглянути, є міра занепокоєності щодо поширення Covid-19³. І серед релігійних респондентів частка тих, кого проблема епідемії коронавірусу дуже або радше хвилює, виявилася помітно більшою, ніж серед нерелігійних респондентів (див. рис. 1).

Причому зазначені відмінності формуються головним чином за рахунок частішого вибору релігійними особами варіанта відповіді «дуже хвилює». Тобто в цій групі побоювання з приводу проблеми епідемії є не просто більш поширеними, а й гострішими.

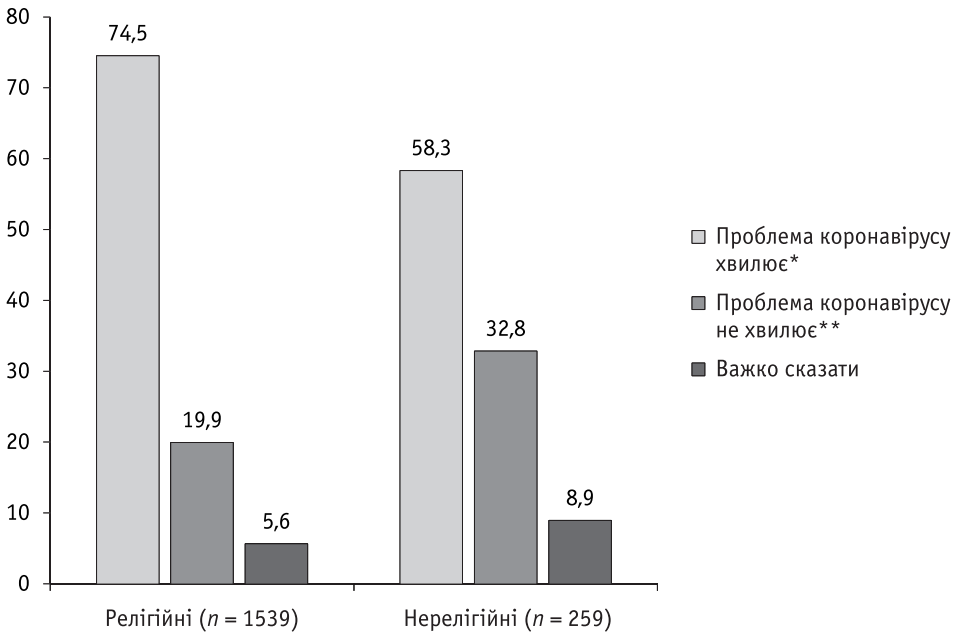
Релігійність традиційно не є рівномірно поширеною в різних соціально-демографічних групах. Так, частка релігійних осіб збільшується мірою зростання віку, і найбільшою ця частка є серед осіб найстаршої вікової категорії. Тобто саме в тій віковій групі, яка, за даними статистики, є найбільш уразливою до нинішньої епідемії й, відповідно, представники якої мають хвилюватися найбільше. Зважаючи на це, можна припустити, що зафіксоване більше поширення побоювань серед релігійних осіб визначається не власне релігійністю, а параметром віку. Проте така гіпотеза не підтверджується. Якщо розглянути окремо

1 Опитування є частиною багаторічного соціологічного моніторингу, який здійснюється Інститутом соціології НАН України. У 2020 році польовий етап дослідження реалізовувався 19 вересня — 10 жовтня, опитано 1800 осіб, що репрезентують доросле (18 і більше років) населення України за параметрами регіону проживання, типу населеного пункту, статі та віку. Докладніше про методiku див.: [Українське..., 2020].

2 Запитання в анкеті сформульовано так: «До якого віросповідання Ви себе відносите?», з варіантами відповідей «Не релігійний», «Православ'я», «Католицизм», «Греко-католицизм», «Протестантизм», «Іслам», «Юдаїзм», «Інше». При аналізі в групу релігійних об'єднувалися всі, хто обрав варіанти відповідей, пов'язані з певним віросповіданням (враховуючи «Інше»).

3 В анкеті запитання сформульовано так: «Скажіть, будь-ласка, наскільки Вас хвилює проблема епідемії коронавірусу?» Варіантами відповідей були: «Дуже хвилює», «Радше хвилює», «Радше не хвилює», «Зовсім не хвилює», «Важко сказати».

основні вікові групи (18–29 років, 30–55 років, 56 та більше років), то в кожній із них більша вираженість побоювань епідемії серед релігійних респондентів так само матиме місце. Різниця часток тих, кого епідемія непокоїть, у групах релігійних та нерелігійних осіб є найбільшою у найстаршій групі (близько 83% проти близько 58%), а в середній та молодшій вікових групах це співвідношення становить близько 70% проти близько 58%. Тобто певний вплив віку тут можна побачити, але й залежність від релігійності також зберігається.



* Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «Дуже хвилює» і «Радше хвилює».

** Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «Радше не хвилює» і «Зовсім не хвилює».

Рис. 1. Сприйняття епідемії Covid-19 у групах релігійних та нерелігійних осіб (% у відповідних групах)

Крім віку значущим параметром тут може бути стать. Адже, з одного боку, релігійність більше притаманна жінкам, а з іншого боку, саме серед жінок більшою поширеною є схвилюваність ситуацією з епідемією Covid-19. Але знову ж таки, якщо ми порівняємо релігійних та нерелігійних осіб окремо серед чоловіків та серед жінок, то рівень страху щодо епідемії в обох цих групах буде більшим саме серед релігійних осіб.

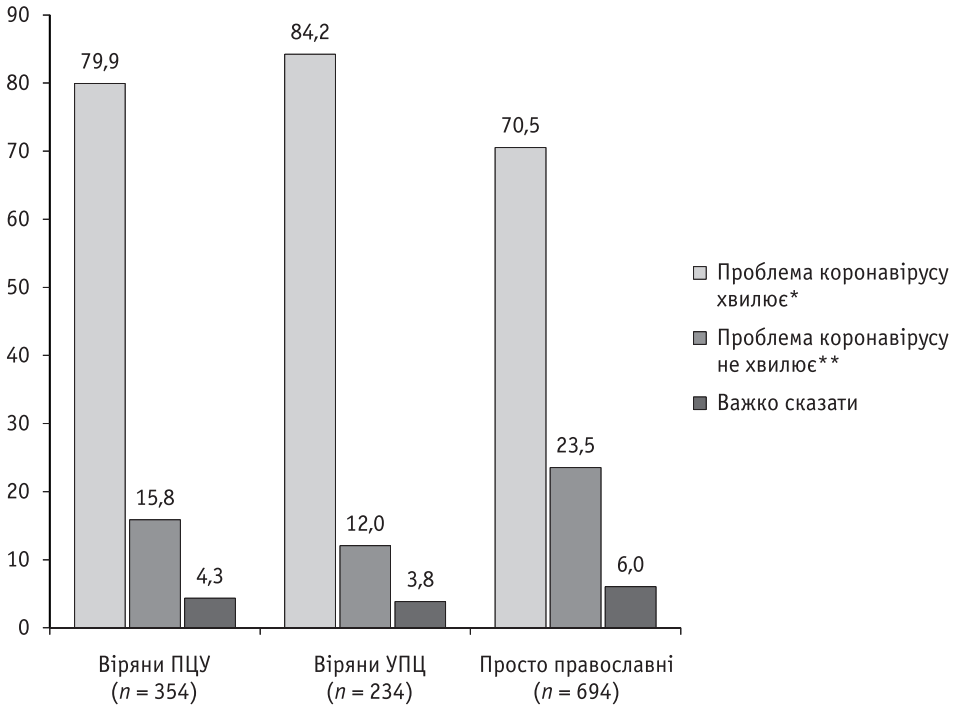
Аналізуючи зв'язок між релігійністю і побоюваннями щодо Covid-19, необхідно також зважати на можливу роль особистого досвіду. Адже логічно припустити, що більше боятимуться епідемії ті особи, які мають близьких та знайомих, що хворіють чи хворіли на цю недугу. При цьому, як зазначалося вище, масові релігійні відправи (як і будь-які інші скупчення людей) збільшують імовірність поширення захворюваності. І якщо припустити, що релігійні

особи більше схильні мати близькі стосунки з такими самими релігійними, то для них більшою має бути ймовірність наявності хворих серед близьких знайомих.

І справді, дані аналізованого опитування непрямым чином підтверджують думку про зв'язок між релігійними практиками та захворюваністю. Адже хоча в опитуванні не фіксувалася частота відвідування релігійних служб, проте ми можемо порівняти православних вірян, які ідентифікували себе як тих, що належать до основних Церков, і, так би мовити, «позацерковних» православних. Ми досить обґрунтовано (зважаючи на дані з інших опитувань) можемо вважати, що остання група менше схильна до участі у традиційних релігійних практиках. Натомість саме в групах «воцерковлених» православних (тобто тих, хто частіше відвідує храми), помітно більшою є частка тих, у кого є близькі та знайомі, хворі на коронавірус. Зокрема, якщо в групі «просто православних» про наявність таких близьких заявили близько 19%, то серед вірян ПЦУ — близько 35%, а серед вірян УПЦ — близько 31%. Але крім певного підтвердження реальності небезпеки релігійно-практичної активності ми отримуємо підстави для гіпотези, що на стурбованість епідемією впливає саме безпосередніше «знайомство» з епідемією. Адже можна припустити, що хвилювання щодо епідемії серед релігійних осіб є більшим не внаслідок власне релігійності, а саме внаслідок більшої кількості контактів з потерпілими від епідемії. Цілковито заперечити таку гіпотезу не можна, але певною мірою вона спростовується відмінностями між групами «просто православних» та нерелігійних осіб. Адже в цих групах рівень більш близького «знайомства» з епідемією є приблизно однаковий, але при цьому побоювання щодо неї все ж таки є більшими саме серед «просто православних». Тож маємо свідчення принаймні обмеженого впливу саме релігійних переконань.

Особливість ставлення релігійних осіб до певної проблеми може визначатися як змістом релігійного вчення (яке впливає на формування особистості), так і впливом релігійних організацій та їхніх представників. Для визначення того, чи мають останні значення для формування думок вірян, ми можемо порівняти розподіли відповідей представників різних конфесій. Таке порівняння показує, що страх перед епідемією однаковою мірою поширений серед православного загалу та греко-католиків (частки тих, хто висловив побоювання, становили 75% та близько 78% у відповідних групах). Водночас мали місце відмінності між різними групами православних. Зокрема, вирізнялася група «просто православних», серед яких частка схвилюваних була дещо меншою — близько 71%, на відміну від близько 80% у групі вірян ПЦУ, та близько 84% у групі вірян УПЦ (див. рис. 2, відмінності між останніми двома групами не є статистично значимими).

Такі відмінності можуть бути наслідком як зазначеного вище меншого рівня «знайомства» з епідемією (меншої частки хворих поміж близьких та знайомих), так і рідших контактів зі священниками та меншої уваги до інформації, що від них походить. Однозначно сказати, що саме зумовлює зафіксовані особливості, не можна, але цілком можна припустити, що певну роль тут відіграє вплив релігійних організацій.



* Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «Дуже хвилює» і «Радше хвилює».

** Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «Радше не хвилює» і «Зовсім не хвилює».

Рис. 2. Сприйняття епідемії Covid-19 у групах православних респондентів (% у відповідних групах).

Крім оцінки своїх побоювань захворюваності на коронавірус респондентам пропонували оцінити дії влади, спрямовані на боротьбу з цим вірусом¹, та висловити свою думку щодо майбутнього карантинних обмежень². І тут виявилось, що оцінки протидії епідемії з боку влади практично не відрізнялися в групах релігійних та нерелігійних респондентів; в обох цих групах оцінка перебуває приблизно на середньому рівні (близько половини опитаних у кожній з груп зазначали, що влада щось робить, але ці зусилля є недостатніми), хоча й з певним ухилом в бік негативних оцінок (цілковито позитивні оцінки дали близько 13% в кожній з груп, а цілковито негативні — близько 1/5 частки, див. табл. 1). Так

1 Запитання в анкеті сформульовано так: «Що Ви думаєте стосовно зусиль української влади щодо боротьби з поширенням епідемії коронавірусу на території України?», з варіантами відповідей: «Влада робить все, що може», «Влада щось робить, але цього недостатньо», «Влада нічого не робить для цього», «Власний варіант відповіді», «Важко сказати».

2 Запитання в анкеті сформульовано так: «З яким із тверджень стосовно карантину Ви згодні найбільше?», з варіантами відповідей: «Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно продовжити і надалі», «Карантин потрібно суттєво пом'якшити, але деякі обмежувальні заходи продовжити і надалі», «Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно вже закінчити», «Важко сказати».

само за розподілом думок щодо цього питання не було відмінностей між греко-католиками та православним загалом і між різними групами православних. Тобто можна відзначити, що оцінка дій влади серед релігійних осіб є приблизно такою ж, як і серед нерелігійних.

Таблиця 1

**Оцінки релігійними та нерелігійними респондентами
зусиль української влади у боротьбі з поширенням епідемії Covid-19
(% у відповідних групах)**

<i>Варіанти</i>	<i>Групи респондентів</i>	
	<i>Нерелігійні (n = 259)</i>	<i>Релігійні (n = 1538)</i>
Влада робить все, що може	13,1	12,6
Влада щось робить, але цього недостатньо	48,3	52,2
Влада нічого не робить для цього	20,8	22,4
Власний варіант респондента	1,9	2,0
Важко сказати	15,9	10,8

Понад те, мало відмінностей фіксувалося і в уявленнях щодо майбутнього карантинних заходів. Адже якщо виходити з того, що обмеження релігійних практик сприймається вірянами більш болісно, ніж не пов’язані з релігією обмеження, можна очікувати більшої підтримки з боку цих людей скасування карантину. Проте таке має місце лише в невеликих масштабах і стосується лише окремих груп. Зокрема, якщо порівнювати думки всіх релігійних (без поділу на групи) та нерелігійних респондентів, то розподіл підтримки різних за змістом позицій (збереження обмежень в повному обсязі, їх часткове пом’якшення чи повне скасування) виявиться практично однаковим. А саме, і серед релігійних, і серед нерелігійних осіб перевагу матимуть бажання зменшення або повного скасування обмежень. Так само в думках з цього питання не фіксуватиметься відмінностей між нерелігійними особами та православною часткою релігійних осіб.

Деякі особливості стають помітними лише в разі поділу релігійних осіб за конфесійною належністю. В цьому випадку цілісним блоком йтимуть нерелігійні особи та віряни ПЦУ та УПЦ (статистично значимі відмінності між цими групами будуть відсутні); водночас дещо відрізнятимуться греко-католики та «просто православні». А саме, в групі греко-католиків була найбільшою, порівняно з іншими групами, частка тих, хто виступав за часткове зняття обмежень (хоча статистично значимо тут греко-католики відрізнялися лише від групи нерелігійних та «просто православних»), а найменшою — частка тих, хто підтримував збереження чинних обмежень у повному обсязі (статистично значимо греко-католики в цьому випадку відрізнялися від нерелігійних осіб, вірян ПЦУ та УПЦ). Що стосується групи «просто православних», то серед них виявилася найбільшою, порівняно з іншими групами, частка тих, хто виступав за повне скасування карантину (статистично значимими були відмінності від груп не-

релігійних осіб, вірян ПЦУ та УПЦ, натомість значимих відмінностей від групи греко-католиків не виявлено), натомість рівень підтримки збереження обмежень в тому вигляді, як є, у групі «просто православних» є нижчим, ніж у групах вірян ПЦУ та УПЦ, але статистично значимо не відрізнявся від рівня підтримки цього пункту в групах нерелігійних осіб та греко-католиків (табл. 2).

Таблиця 2

**Ставлення до перспектив карантинних заходів
в Україні різних груп респондентів
(% у відповідних групах)**

Варіанти	Групи респондентів				
	Нерелігійні (n = 259)	Віряни ПЦУ (n = 354)	Віряни УПЦ (n = 234)	Просто православні (n = 694)	Греко- католики (n = 142)
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно продовжити і надалі	22,4	26,8	28,6	18,9	12,7
Карантин потрібно суттєво пом'якшити, але деякі обмежувальні заходи продовжити і надалі	38,6	44,9	42,7	42,1	51,4
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно вже припинити	20,5	17,2	14,6	27,2	23,2
Важко сказати	18,5	11,1	14,1	11,8	12,7

Тож можна побачити, що хоча певні відмінності мають місце, проте вони невеликі. Причому ці відмінності важко піддаються поясненню якимось одним чином. Адже те, що серед греко-католиків є трохи більший ухил в бік зменшення карантинних обмежень, можна пояснити їхньою більшою зацікавленістю у нормалізації релігійних практик (зважаючи на те, що інші дослідження демонструють значно більшу увагу греко-католиків до дотримання цих практик). Проте коли за повне скасування обмежень найбільше виступали «просто православні», приписати це прагненню нормалізації релігійних практик вже не можна (представники цієї групи і за нормальних умов рідко відвідують церкву), і в цьому випадку, мабуть, відіграють роль вже інші чинники.

Отже, наведені вище результати опитування дають підстави зробити деякі, хоча й обмежені, висновки. По-перше, ситуація з нинішньою епідемією створює відчуття стресу для всього населення, але більш відчутним цей стрес є саме серед релігійних осіб. Це може пояснюватися впливом як власне релігійності, так і релігійних організацій. Що стосується релігійних переконань, то варто згадати, що великі епідемії віряни часто трактують як Божу кару. Отже, зіткнення з такого роду ситуацією може підсилювати страх та напруженість. Страх та напруженість відчувають і нерелігійні особи, але вони, на відміну від релігійних, ставляться до цього простіше, не шукаючи якихось особливих смислів та

додаткових загроз. Окрім того, важливим елементом релігійних переконань є відправлення певних ритуальних дійств, і виникнення перешкод до цього відправлення тягне за собою додатковий психологічний стрес. Що стосується ролі релігійних організацій, може мати значення позиція керівництва цих організацій та рядових священнослужителів. Пропонуючи певні потрактування подій (звісно ж, потрактування релігійного штибу), представники релігійних організацій можуть викликати певні почуття у вірян, яких могло б і не бути у разі відсутності контакту між першими і другими. Аналізовані нами дані не дають змоги більш чи менш точно визначити, який саме чинник (власне релігійність чи спілкування в межах релігійних організацій) впливає на більшу стурбованість релігійних людей проблематикою епідемії та яке співвідношення ролі цих чинників. Але ці дані все ж таки дають можливість висловлювати обґрунтоване припущення про вплив обох цих чинників. Адже, з одного боку, ми бачили, що найбільший рівень стурбованості фіксується саме серед «церковних» вірян (належних до ПЦУ, УПЦ, УГКЦ), натомість «позацерковні» православні (які, вочевидь, рідше контактують із релігійними організаціями) демонструють меншу стурбованість. Але, з іншого боку, ці самі «позацерковні» православні демонструють більшу стурбованість епідемією, порівняно з нерелігійними людьми, що свідчить і про роль самого релігійного світогляду.

По-друге, ми маємо свідчення того, що напруженість, пов'язана з тими проблемами, які епідемія створює для усталених форм релігійного життя, залишається на рівні особистих відчуттів, не перетворюючись на чинник невдоволення владою та агресії стосовно неї. Перепони, що їх створюють карантинні заходи для колективних релігійних практик, на час проведення аналізованого опитування не викликали суттєвого невдоволення з боку вірян. Вочевидь, останні з розумінням ставляться до запроваджуваних заходів, а невдоволення якщо й має місце, то є не більшим, ніж те, що формується у населення внаслідок інших, не пов'язаних з релігійними практиками обмежень та незручностей. Робити такі висновки дає підстави той факт, що рівень невдоволення діями влади серед релігійних осіб є таким самим, як і серед нерелігійних; і так само серед тих, хто частіше практикує колективні релігійні дії, невдоволення майже таке саме, як і серед тих, хто таких дій не практикує. Тобто ми не спостерігаємо існування якогось особливого релігійно зумовленого невдоволення владою. Водночас це не виключає можливої інтенсифікації конфлікту в подальшому, якщо карантинні обмеження зберігатимуться тривалий час і влада вирішить більш жорстко вимагати їх виконання.

Джерела

ВРЦіРО обговорила ситуацію з богослужіннями під час адаптивного карантину (2020). *Всеукраїнська Рада Церков та Релігійних Організацій*. Отримано з: <https://vrciro.org.ua/ua/events/2020-05-20-uccro-meeting-on-quarantine-reduction>.

Коронавірус: Коментар Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ. (2020). *Українська Греко-Католицька Церква*. Отримано з: http://ugcc.ua/news/koronavirus_komentar_blazhennishogo_svyatoslava_glavi_ugkts_88926.html.

Кралюк, П. (2020). Церкви в Україні та карантин. Окрему позицію зайняли в Московсько-му патріархаті. *Радіо Свобода*. Отримано з: <https://www.radiosvoboda.org/a/30505581.html>.

Мэр Днепра пригрозил церквам отключить воду и свет (2020). *Українська правда*. Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/04/14/7247829/>.

Паломництво під час карантину: як тисячі хасидів таки потрапили до Умані (2020). *Deutsche Welle*. Отримано з: <https://www.dw.com/uk/palomnytstvo-pid-chas-karantynu-yak-tysiachi-khasydiv-taky-potrapyly-do-umani/a-54960126>.

Паращевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2020). Київ: Інститут соціології НАН України.

Україну може накрити нова хвиля коронавірусу після Великодня — Зеленський (2021). *РИСУ*. Отримано з: https://risu.ua/ukrayinu-mozhe-nakriti-nova-hvilya-koronavirusu-pislya-velikodnya-zelenskij_n118019.

Церква й пандемія: в Україні побоюються наслідків великодніх свят (2020). *Deutsche Welle*. Отримано з: <https://www.dw.com/uk/церква-й-пандемія-в-україні-побоюються-наслідків-великодніх-свят/a-53336800>.

Шрамович, В. (2020). Ходити в храм чи ні: що каже церква про карантин. *BBC News. Україна*. Отримано з: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52006767>.

Отримано 18.06.2021

References

Church and Pandemic: in Ukraine Fear the Consequences of the Easter Holidays (2020). [In Ukrainian]. *Deutsche Welle*. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/церква-й-пандемія-в-україні-побоюються-наслідків-великодніх-свят/a-53336800>. [= Церква 2020]

Coronavirus: Komments by His Beatitude Sviatoslav, the Head of UGCC (2020). [In Ukrainian]. *Ukrainian Greek-Catholic Church*. Retrieved from: http://ugcc.ua/news/koronavirus_komentar_blazhennishogo_svyatoslava_glavi_ugkts_88926.html. [= Коронавірус 2020]

Kraliuk, P. (2020). Churches in Ukraine and Quarantine. The Moscow Patriarchate Taken Particular Position. [In Ukrainian]. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30505581.html>. [= Крالیук 2020]

Mayor of Dnipro Menaced to the Church to Disconnect from Water and Light (2020). [In Russian]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/04/14/7247829/>. [= Мэр 2020]

Parashchevin, M. (2017). *Religion in Ukraine: Trajectory of the Institutional Changes*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Паращевін 2017]

Pilgrimage in the Times of Quarantine: How thousands Hasids did get into Uman (2020). [In Ukrainian]. *Deutsche Welle*. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/palomnytstvo-pid-chas-karantynu-yak-tysiachi-khasydiv-taky-potrapyly-do-umani/a-54960126>. [= Паломництво 2020]

Shramovych, V. (2020). To Go or Not to Go to the Church: what Church Says about Quarantine. [In Ukrainian]. *BBC News Ukraine*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52006767>. [= Шрамович 2020]

Ukraine Can be Covered by the New Wave of Coronavirus after the Easter — Zelenskyy (2021). [In Ukrainian]. *RISU*. Retrieved from: https://risu.ua/ukrayinu-mozhe-nakriti-nova-hvilya-koronavirusu-pislya-velikodnya-zelenskij_n118019. [= Україну 2021]

Ukrainian Society: Monitoring of the Social Changes (2020). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Українське 2020]

VRCIRO Has Been Discussed the Situation With Worships in the Time of the Adaptive Quarantine. All Ukrainian Council of the Churches and Religious Organisations (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://vrciro.org.ua/ua/events/2020-05-20-uccro-meeting-on-quarantine-reduction>. [= ВРЦіРО 2020]

Received 18.06.2021

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН

Особливості сприйняття вірянами ситуації з епідемією COVID-19: дані дослідження громадської думки

Карантинні обмеження, пов'язані з епідемією COVID-19, крім інших сфер відчутно заторкнули сферу релігійного життя, зокрема здійснення релігійних практик узвичаєним чином. Держава намагалася запроваджувати обмеження цих практик, що, зважаючи на їхній зв'язок зі сферою сакрального, може мати наслідки у вигляді посилення соціальної напруженості чи відкритого спротиву з боку вірян. Ситуація з невдоволенням та критикою з боку релігійних організацій мала місце, але більш важливою є реакція з боку широких мас вірян. Відповідно виникає потреба у фіксації та відстеженні такої реакції. Отримані в опитуванні населення України дані свідчать про більшу, порівняно з нерелігійними особами, стурбованість вірян ситуацією з епідемією COVID-19. Це може бути наслідком як впливу інформації та інтерпретацій, які віряни отримують у своїх релігійних організаціях, так і власне специфіки особистості та світогляду вірян, пов'язаної з їхніми релігійними переконаннями. Водночас більша стурбованість епідемією релігійних осіб не поєднується з критичнішим ставленням до дій влади з їхнього боку та з прагненням до повного скасування запроваджених обмежень.

Ключові слова: COVID-19, релігія, релігійні практики, релігійні організації, релігійність, соціальна напруженість

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН

Особенности восприятия верующими ситуации с эпидемией COVID-19: данные исследования общественного мнения

Карантинные ограничения, связанные с эпидемией COVID-19, кроме других сфер ощутимо затронули сферу религиозной жизни, в частности осуществления религиозных практик устоявшимся способом. Государство пыталось вводить ограничения этих практик, что, учитывая их связь со сферой сакрального, может иметь последствия в виде усиления социальной напряженности или открытого сопротивления со стороны верующих. Ситуация с недовольством и критикой со стороны религиозных организаций имела место, но более важной является реакция со стороны широких масс верующих. Соответственно возникает необходимость в фиксации и отслеживании такой реакции. Полученные в опросе населения Украины данные свидетельствуют о большей, по сравнению с нерелигиозными людьми, обеспокоенности верующих ситуацией с эпидемией COVID-19. Это может быть следствием как влияния информации и интерпретаций, которые верующие получают в своих религиозных организациях, так и собственно специфики личности и мировоззрения верующих, связанной с их религиозными убеждениями. В то же время за большей обеспокоенностью эпидемией религиозных людей не следует их более критическое отношение к действиям власти и стремление к полной отмене введенных ограничений.

Ключевые слова: COVID-19, религия, религиозные практики, религиозные организации, религиозность, социальная напряженность

MAKSYM PARASHCHEVIN

Specific of believers' perception of the situation with Covid-19 epidemic: public opinion research data

Quarantine restrictions associated with the COVID-19 epidemic, except for other spheres, tightly touched upon the sphere of religious life, in particular the implementation of religious practices in

a well-established way. The state tried to introduce restrictions on these practices, which, given their connection with the sphere of sacred, may have consequences in the strengthening social tensions or open resistance from believers. The situation with discontent and criticism by religious organizations took place, but the reaction from the wide masses of believers is more important. Accordingly, there is a need for fixation and tracking of such a reaction. The data obtained in the survey of the Ukrainian population indicate a greater, compared with non-religious people, the concerns of believers with the situation with the epidemic of COVID-19. This may be a consequence of both the influence of information and interpretations that believers receive in their religious organizations and the specifics of the personality and the worldview of believers associated with their religious beliefs. At the same time, the more concern with epidemic by religious persons is not connected with a more critical attitude to the actions of authorities and with the desire to full abolition of the existing restrictions.

Keywords: COVID-19, religion, religious practices, religious organizations, religiosity, social tension

MAKSYM KASIANCZUK,

Strategic Information Adviser at the Eurasian Coalition on Health, Rights, Gender and Sexual Diversity (142 Parnu Rd, Tallinn, Estonia, 11317)

maxim.kasianczuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0701-3595>

OLEZIA TROFYMENKO,

Leading sociologist at the Social Expertise Department, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St, Kyiv, 01021)

olesia.trofymenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1442-2581>

MARIA SHVAB,

Training developer, International Training & Education Center for Health (I-TECH) at the University of Washington (15 Nyzhnii Val St., Kyiv, Ukraine, 04071)

maria.shvab.ua@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1758-8934>

VITALY DJUMA,

Master of International Public Health, Executive Director of the Eurasian Coalition on Health, Rights, Gender and Sexual Diversity (142 Parnu Rd, Tallinn, Estonia, 11317)

vitaly@ecom.ngo

<https://orcid.org/0000-0003-0399-5237>

**The attitudes towards LGBT people among
workers delivering key public services:
The first regional study in Central and
Eastern Europe and Central Asia**

Introduction

Over the past two decades, lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) movements in the countries of Central and Eastern Europe and Central Asia (CEECA), particularly in post-Soviet states, have begun to gain greater public visibility. Belarus was the first former Soviet country to hold a pride festival in 1999 [Forum Lambda,

Цитування: Kasianczuk, M., Trofymenko, O., Shvab, M., Djuma, V. (2021). The attitudes towards LGBT people among workers delivering key public services: The first regional study in Central and Eastern Europe and Central Asia. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 126–145.
<https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.126>

1999]. Prides in the Baltic nations started in 2004 [Aavik, 2020]. There have also been attempts to organise LGBT prides in Moldova (since 2001), Russia (since 2006) and Ukraine (since 2012). Still, not all of them were successful: in some cases, participants were dispersed and detained by police, or attacked by their opponents [“Moldovan police halt LGBT march”, 2017; “Russia LGBT activists detained”, 2018]; in other cases, the organisers had to cancel the event [Amnesty International, 2012, 2015]. In 2019, pride marches took place in Tbilisi (Georgia)¹ [Amnesty International, 2019] and Skopje (North Macedonia) [Twigg, 2019]. Furthermore, the Kyiv Equality March (Ukraine), which brought together about 8,000 participants in 2019, was recognised as the biggest and most peaceful LGBT demonstration in this country [Zinets, 2019].

Unfortunately, many similar initiatives still face substantial opposition and even open aggression from the so-called traditionalist movements and right-wing nationalists [“First gay pride rally held in North Macedonia”, 2019; John, 2019; “Plans for Bosnia’s first Pride parade”, 2019; “Small LGBT pride rally held in Tbilisi”, 2019]. Both the LGBT community and those standing up for their rights often become victims of hate crimes, persecution and violence. For example, Yelena Grigoryeva, a Russian LGBT campaigner, was stabbed to death after her name had appeared on a homophobic website [“Russian LGBTIQ+ activist killed”, 2019]; Elzbieta Podlesna, a Polish civil rights activist, was arrested and detained for putting up images of the Virgin Mary with a rainbow halo [Easton, 2019]; in highly conservative Chechnya² dozens of gay people were imprisoned and tortured by the authorities and even murdered because of their sexual orientation [“Chechnya LGBT”, 2019].

The CEECA region (especially the post-Soviet space) is characterised by rather low acceptance of LGBT individuals, which oftentimes leads to discriminatory laws [Zinchenkov et al., 2011: pp. 15–19], refusals to investigate crimes based on sexual orientation and gender identity (SOGI), as well as stigmatisation of these people [Zinchenkov et al., 2011: pp. 15–19, 20, 101]. This point can also be illustrated by referring to Rainbow Europe Index³, according to which only Estonia stands out from the rest. This country occupied the 23rd spot in 2018, whereas Georgia and Ukraine came in 33rd and 36th respectively. Lithuania, Latvia, North Macedonia, Belarus and Moldova ranked even lower — from 39 to 43; Armenia, Russia and Azerbaijan were placed at the bottom of the list [Shestakovskiy & Kasianczuk, 2018: p. 13].

Similarly, the data of public opinion polls conducted in some CEECA countries suggest that a considerable portion of the population of those countries display an unfriendly attitude towards LGBT people. According to a nationwide survey carried out by the Levada Center in 2019, only 3% of the Russian Federation’s residents held positive views on the LGBT community. 56% of respondents perceived these people somewhat negatively, and 31% said they would break up with their friend (or acquaintance) if they learned that he/she was gay or lesbian [Volkov, 2019]. A cross-national study performed by Pew Research Center in 2017 showed that homosexual behaviour

1 It was the first event of that kind in the South Caucasus.

2 A constituent entity of the Russian Federation.

3 The Rainbow Europe is ILGA-Europe’s annual benchmarking tool, which ranks 49 countries in Europe on their LGBTI equality laws and policies [ILGA-Europe, 2021].

is considered “morally wrong” in a number of CEECA countries (particularly in Orthodox-majority ones). This position was taken, for instance, by 83% of Ukrainians, 85% of Russians and 85% of Belarusians, as well as 90% of Georgians, 91% of Moldovans and 98% of Armenians. However, less than half as many Poles (48%) shared this view. Among young adults (18 to 34-year-olds), who are regarded as being less opposed to homosexuality, only 3% in Georgia, 4% in Armenia, 8% in Moldova, 9% in Russia and 11% in Ukraine favoured same-sex marriage. Interestingly, the corresponding figure for Belarus is noticeably higher — 22% [Pew Research Center, 2017]. A survey conducted by a North Macedonian civil society organisation called “Subversive Front” (2016) revealed that young LGBTI people are more than twice as likely as their heterosexual counterparts to experience everyday discrimination in this country [ERA — LGBTI Equal Rights Association for Western Balkans and Turkey, 2016]. In Kyrgyzstan, according to a small-scale study undertaken by “Kyrgyz Indigo” in 2017, 84% of respondents had experienced physical violence and 35% had been victims of sexual violence [Arnold, 2017]. 90% of LGBT persons in Serbia claim that medical institutions do not adequately meet their physical and mental health needs [UNDP in Europe and Central Asia, 2017: p. 9]. It is therefore not surprising that LGBT people (especially youth) are at higher risk for suicide: as findings from over 30 studies show, LGBT adolescents are more than three times as likely to kill themselves as their heterosexual peers [Carroll, 2018].

At the same time, one should not overlook the fact that some of the above-mentioned countries have recently taken important steps to greater LGBT equality. For example, Moldova, Georgia and Ukraine managed to introduce legal mechanisms protecting against SOGI-based discrimination [ILGA-Europe, 2012; The Law of Ukraine № 785-VIII, 2015; United Nations in Georgia, 2021]. These mechanisms are not always applied in practice; nevertheless, they mark a gradual shift in the sphere of LGBT rights in the aforementioned countries. North Macedonia ratified the Istanbul Convention in 2017 [UN Women — Europe and Central Asia, s.a], and two years later, the parliament of this country passed a new version of the Law “On the prohibition of and protection against discrimination”, which includes an explicit mention of SOGI in the list of protected grounds¹ [Fedorovich & Yoursky, 2020: p. 28]. Transgender people were designated as a key population at high risk for HIV infection in Kyrgyzstan’s National HIV Plan [Chikhladze, Kasianczuk, Orbelyan, & Sheremet, 2019: p. 16], and a law on same-sex unions started being drafted in Serbia at the beginning of this year [Bjelotomic, 2021]. These measures are a sign of slow but steady progress in respecting the rights of LGBT people and recognising them as equal members of society.

Problems to be studied

In such a varied context, which, on the one hand, highlights a deep-rooted anti-LGBT bias and rejection of these people in many CEECA countries, but on the other, reflects changes in society, both personal and professional attitudes towards LGBT individuals are of great importance. What distinguishes some occupational groups

1 According to the Ontario Human Rights Code, there are 14 protected grounds such as age, ethnic origin, disability, marital status, etc. [Ontario Human Rights Commission, s.a.]

(such as healthcare workers, social workers and the police) is that their services often become critical in a situation where a person needs immediate help. The person's physical and psychological well-being or even life may depend on these professionals. Refusing to provide relevant services (e.g. treatment) or delivering poor-quality services can have serious consequences. Thus, it is crucial that police officers, medical and social workers act in compliance with the highest professional standards, rather than being guided by personal prejudice.

Although public views on the LGBT community in CEECA countries have already become a subject of several studies — for instance, of a survey carried out by Pew Research Center in 2019 [Poushter & Kent, 2020], information about the attitudes of particular occupational groups towards these people is scarce¹. For this reason, we decided to do *research into the attitudes towards the LGBT community among three occupational groups (healthcare workers, social workers and the police, as providers of key public services) in five CEECA countries (Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan and North Macedonia). In order to ascertain whether these attitudes can change over time, we conducted the research twice, in 2017 and 2019.*

There are a number of studies focusing on the attitudes towards LGBT people [Lewis et al., 2017; Tucker & Potocky-Tripodi, 2006], along with a set of reliable tools for assessing this phenomenon — such as the so-called homophobia scale developed by Herek [1988]. This scale contains, inter alia, statements about public perception of homosexuality, approval/disapproval of same-sex marriages and views on LGBT parenting. The above-mentioned statements are used in public opinion polls conducted in Ukraine [Zinchenkov et al., 2011] and Russia [Kon, 2011]. There is another instrument for gauging a person's attitude towards members of a group other than their own, and this is the Bogardus social distance scale². It has a long history dating back to 1924. Being initially designed to measure the degree of closeness/antipathy felt by Americans of Anglo-Saxon origin to diverse racial groups in the United States, this scale has proved to be applicable to similar phenomena such as ethnic tolerance in post-Soviet Ukraine [Horbachyk, 2005; Panina, 2003] and public attitudes towards LGBT people [Pact in Ukraine, 2017, 2019; Shestakovskiy, Kasianczuk, M., & Trofymenko, 2021]. Perceptions of the LGBT community are shaped by a wide range of factors such as a person's gender, financial status, educational attainment, belonging to a particular religion, adherence to right-wing authoritarianism and experience in communicating with LGBT individuals [Shestakovskiy, Trofymenko, Kasianczuk, & Voznesenskiy, 2016: pp. 48–50].

Research hypothesis. In the countries of Central and Eastern Europe and Eastern Asia, most of those delivering key public services (healthcare workers, social workers and the police) have a negative attitude on homosexuality; this attitude is shaped by diverse factors (such as work experience/direct communication with LGBT individuals), and it is changing with the passage of time.

Acknowledgements. The study was done by the Centre of Social Expertise (CSE), a subsidiary of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

1 To date, we have come across only one work on this topic [Egan, 2020].

2 Named after its developer, a prominent American sociologist Emory Bogardus (1882–1973).

together with Eurasian Coalition on Health, Rights, Gender and Sexual Diversity (ECOM), within the framework of the regional programme “Right to Health” with the financial support of the Global Fund to Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria.

Data and methods

The study involved two cross-sectional surveys, which were carried out in 2017 and 2019. As pointed out above, members of three occupational groups (social workers, medical workers and police officers) from five countries (Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan and North Macedonia) were expected to participate in the research. However, not all of them were surveyed: the police from Armenia, Belarus and Georgia refused to take part in both rounds; social workers from Belarus could not be reached in 2019.

Data were collected by means of a face-to-face interview. For each occupational group, a separate questionnaire was prepared. Three versions of the questionnaire were only slightly different. The tool was translated into six languages: Armenian, Georgian, Kyrgyz, Macedonian, Russian and English [Moskotina, Dmitruk, Trofimenko, Privalov, & Kasianczuk, 2017: p. 20]. Structurally, the questionnaire consisted of a socio-demographic unit, a series of questions/statements concerning a respondent's attitudes towards LGBT people, experience of communication with LGBT individuals (including provision of services to them), as well as the respondent's need for additional information / training on LGBT issues. *This paper only aims to shed light on the attitudes of the aforementioned occupational groups towards the LGBT community and to identify contributory factors, as well as to compare the respondents' perceptions of LGBT people in two different years.*

Prospective participants were supposed to meet certain criteria such as occupying entry- or mid-level positions at the time of the interview (nurses or family doctors for the group of healthcare workers, patrol officers or criminal investigators for the police). These professionals are first to directly interact with a client in order to solve his/her problem (e.g. by clarifying details of an incident, providing assistance or counselling). No more than 10 people from the same clinic, police department (or other institution) could take part in the study, and they were required to have worked for at least two years in the relevant field [Moskotina et al., 2017: p. 20]. In the second round, there were additional participation criteria for social and medical workers: 70% of them needed to have had experience in providing services to LGBT persons while the other 30% did not [Shvab et al., 2019: p. 12].

Respondents were selected using snowball sampling, which means that personal acquaintances or references from colleagues were needed.

As mentioned before, a considerable number of potential respondents did not take part in the study (e.g. the police from Armenia, Belarus and Georgia). Lack of experience in delivering services to LGBT individuals and fear of participation in such a survey without management approval were the most common reasons for their refusal. (In a sense, this is an indicator of prejudice against LGBT people in these countries).

Interviewers were hired through local LGBT NGOs. All of them were provided with instructions on specific features of each country and each occupational group. Furthermore, both the interviewers and the other persons engaged in the study (e.g.

programmers) were obliged to guarantee the confidentiality of information obtained from respondents.

Prospective survey participants had to give verbal consent for an interview, which was confirmed with the interviewer's signature at the beginning of the questionnaire. These people were also told that (a) taking part in the survey was voluntary and they could withdraw at any time, (b) the information provided by them would be treated confidentially.

Concise instructions were given both in the introduction to the questionnaire and for each question.

Data cleaning involved, *inter alia*, removing duplicates and filling in missing values. Statistical analysis was performed using SPSS and R.

Main findings

The study polled 712 and 876 people (in 2017 and 2019 respectively) from Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan and North Macedonia. As mentioned earlier, the police were interviewed only in Kyrgyzstan and North Macedonia. In the other three countries, police officers totally refused to participate in the survey because it was LGBT-focused. Social workers from Belarus did not take part in the second round either.

As regards the **socio-demographic characteristics** of survey participants, women accounted for the majority of the sample in both rounds. However, the subsample of police officers was represented almost exclusively by men (see Table 1).

Table 1

Socio-demographic sample composition in the two survey rounds^{1, a}

Characteristics of respondents	Total sample		Healthcare workers		Social workers		Police officers	
	2017	2019	2017	2019	2017	2019	2017	2019
Country, %								
Armenia	20	19	18	24	29	21	0	0
Belarus	15	11	25	22	5	0	0	0
Georgia	17	17	17	17	24	25	0	0
Kyrgyzstan	33	37	24	26	26	35	86	78
North Macedonia	15	15	15	11	16	19	14	22
Women, %	57	62	58	72	76	72	5	6
Median age, years	38.5	37	44	42	32	35	30	29
Has completed higher education, %	92	89	94	95	88	84	92	78

1 For more detail see: Socio-demographical characteristics of respondents in five CEECA countries. (2019). In M. Shvab, O. Trofymenko, & M. Kasianchuk, *Study on the attitudes of staff of key social services in five countries of Central and Eastern Europe and Central Asia towards LGBT people, conducted as part of ECOM's regional program "Right to Health"* [Analytical report] (pp. 18–32). Kyiv, Ukraine.

Place of residence, %								
capital city	73	72	75	73	61	63	86	85
large city	19	22	17	23	31	33	6	0
small town	8	6	8	4	7	5	7	15
Belongs to a particular religion, %	77	79	69	80	77	71	96	94
Median work experience, years	11.5	10	17	16	6	5.5	7.5	8
Has an LGBT acquaintance (man and/or woman), %	50	44	48	42	47	70	6	3

a Due to rounding, percentages may not total 100.

The median age of respondents was 38.5 and 37 years (in 2017 and 2019 respectively). This value varies significantly by occupational group: from 29 for the police in 2019 to 44 for medical workers in 2017.

Approximately nine tenths (92% by 2017 and 89% by 2019) had completed higher education. Healthcare workers turned out to be the most educated (95% of them had a university degree in 2019), followed by social workers and police officers.

A considerable portion of those surveyed (73% in 2017 and 72% in 2019) were residents of capital cities. Around one in five respondents lived in large cities and under 10% resided in small towns.

Over three quarters (79% in 2019) belonged to a particular religion or denomination: 31% of them were Orthodox Christians, 26% identified as Muslims and 13% were affiliated with the Apostolic church. This composition is not vastly different from that of 2017 [Moskotina et al., 2017: p. 26]. In terms of occupational groups, police officers were the most religious: 96% in 2017 and 94% in 2019 reported having been raised in a certain religion.

The median work experience for all respondents was 11.5 and 10 years in 2017 and 2019 respectively. Medical workers had the longest work experience in the sample (17 and 16 years), followed by the police (7.5 and 8) and social workers (6 and 5.5).

Nearly half of all healthcare workers surveyed (48% in 2017 and 42% in 2019) had at least one LGBT acquaintance (versus 6% and 3% of police officers). In 2019, almost three quarters (70%) of social workers said they had acquaintances among LGBT people (compared to 47% in 2017). Much higher values for medical and especially social workers are not unexpected, given that respondents for our study were recruited through interviewers hired by LGBT organisations. Besides, some of the medical and social workers involved in the study might have been working for such an organisation at the time of the survey.

Respondents’ attitudes towards the LGBT community. The following three questions were designed to measure a person’s attitude towards LGBT people:

1. *Do you agree that gays and lesbians should have the same rights as the other citizens of your country?* There were five response options: “Completely agree”, “Somewhat agree”, “Somewhat disagree”, “Completely disagree” and “Difficult to say”.

2. *Do you believe that same-sex couples should enjoy the right to marry, just like opposite-sex couples?* There were five response options: “Yes, they should have this right”, “There should be exceptions (individualised consideration)”, “No, in no case should this right be granted to them”, “Other” and “Difficult to say”.
3. *Do you believe that same-sex couples should have the right to raise and/or adopt children?* There were the same response options as in the previous question: “Yes, they should have this right”, “There should be exceptions (individualised consideration)”, “No, in no case should this right be granted to them”, “Other” and “Difficult to say”.

Whilst the first question characterises a person’s overall attitude towards the LGBT community, the other two outline the areas that often become a stumbling block in debate on LGBT issues.

According to the findings of the present study, 82% and 78% of those interviewed (in 2017 and 2019 respectively) agreed, fully or partially, with the statement that *LGBT people should enjoy the same rights as others* (see Figure, the sum of percentages for “completely agree” and “somewhat agree”). Social workers expressed nearly unanimous support for the civil equality of LGBT individuals: 95% (in 2017) and 93% of them (in 2019) approved of this idea. The corresponding figures for healthcare workers were 84% (in 2017) and 77% (in 2019). Police officers were the least favourably disposed to the LGBT community: only 45% (2017) and 48% (2019) thought that these people should have the same rights as the other citizens of their country [Shvab et al., 2019: p. 50]. The results of the 2019 round suggest slightly less support for the civil equality of LGBT people, but the difference between the two rounds is not statistically significant.

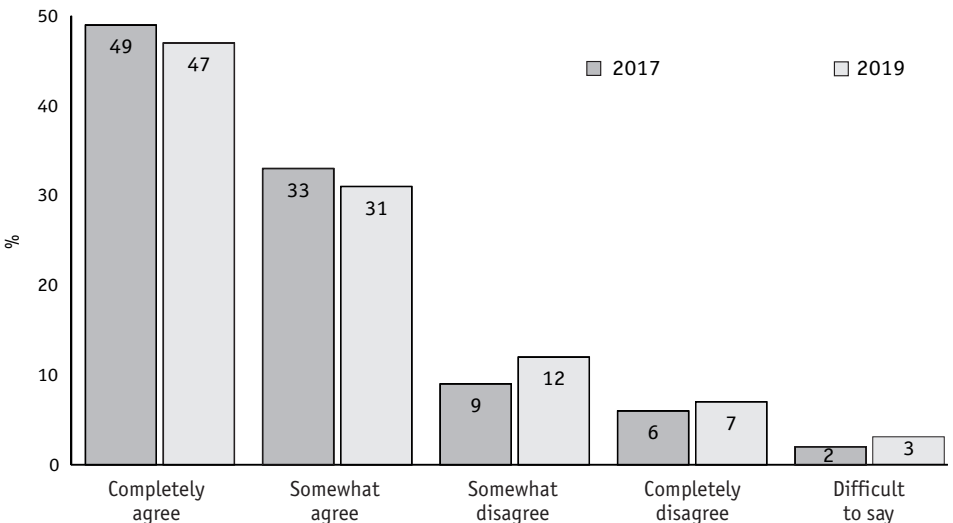


Figure. The answers given by respondents to the question: “Do you agree that gays and lesbians should have the same rights as the other citizens of your country?” in 2017 and 2019, %.

The difference between the two rounds is not statistically significant ($p = 0.2$).

Breakdown per country. The overwhelming majority of respondents in all countries under study (from 71% in Kyrgyzstan to 96% in Georgia in the year 2017) expressed agreement with the statement that LGBT individuals should enjoy the same

rights as other citizens (see Table 2). All occupational groups mostly supported the civil equality of gays and lesbians, except for the police in Kyrgyzstan, where only 41% approved of this idea [Moskotina et al., 2017: p. 41]. In contrast, from 88% of social workers in Armenia to 96% in North Macedonia (data for the year 2019) agreed with the above-mentioned statement. For healthcare workers, these values ranged between 65% in Armenia and 89% in Georgia (2019); for the North Macedonian police, this figure was 60% [Shvab et al., 2019: pp. 50–51]. Women and residents of large cities were more likely to favour LGBT civil equality than men and those living in small towns; in addition, those having an LGBT acquaintance expressed strong support for their rights by comparison with those did not have acquaintances in the LGBT community.

Table 2

The proportion of affirmative answers (“completely agree” and “somewhat agree”) to the question: “Do you agree that gays and lesbians should have the same rights as others?” for subsamples according to country, occupational group, educational attainment, etc., %^a

	2017	2019
Total sample	82	78
Country		
Armenia	82	73
Belarus	90	75
Georgia	96	91
Kyrgyzstan	71	72
North Macedonia	83	84
<i>p-value</i>	< 0.001	< 0.001
Gender		
women	90	84
men	71	67
<i>p-value</i>	< 0.001	< 0.001
Education		
Has a university degree	83	77
Does not have a university degree	77	79
<i>p-value</i>	0.2	0.2
Place of residence		
capital city	80	77
large city	96	79
small town	69	68
<i>p-value</i>	< 0.001	< 0.001
Religion		
Belongs to a particular religion	81	75
Not religious	84	85
<i>p-value</i>	0.3	0.01

Occupational group		
healthcare workers	84	77
social workers	95	93
police officers	45	48
<i>p-value</i>	< 0.001	< 0.001
Has an LGBT acquaintance (man and/or woman)	95	93
Does not have an LGBT acquaintance	65	60
<i>p-value</i>	< 0.001	< 0.001

a *p-values* were calculated for differences between affirmative answers and other response options in the same round. Statistically significant differences (in this and subsequent tables) are given in bold italic.

The question about the right of same-sex couples to start a family gained significantly less support. Only 32% and 33% of those surveyed (in 2017 and 2019 respectively) believed that *same-sex marriages should be allowed by law*; 19% and 21% held the opinion that this right could be granted to LGBT couples in exceptional cases. On the other hand, 36% and 38% thought that under no circumstances should same-sex unions be permitted (see Table 3).

Table 3

The answers given by respondents to the question about some individual rights that LGBT people should have, %^a

	2017	2019	2017	2019
<i>Do you believe that ...</i>	... same-sex couples should enjoy the right to marry, just like opposite-sex couples?		... same-sex couples should have the right to raise and/or adopt children?	
Yes, they should have this right	32	33	19	23
There should be exceptions (individualised consideration)	19	21	27	24
No, in no case should this right be granted to them	36	38	40	41
Other	11	1	11	1
Difficult to say	2	7	2	11
<i>p-value</i>	0.2		0.2	

a *p-values* were calculated for differences between the two rounds.

As regards occupational groups, social workers were the most inclined to favour same-sex marriage: 59% and 58% of them (in 2017 and 2019) agreed that LGBT couples should enjoy the right to marry. These values were substantially lower among medical workers (23% and 27% respectively). Police officers overwhelmingly opposed same-sex marriage: 87% (in 2017) and 77% (in 2019) believed that in no case should LGBT couples have this right [Shvab et al., 2019: p. 52].

There was no significant change in relation to the respondents' support for same-sex unions over two years.

Breakdown per country. In 2019, 51% of Belarusians answered positively the question about the right of same-sex couples to marry in all cases and 32% chose the second option (in exceptional cases). The corresponding figures for Armenians were 19% and 15%. This country represented the opposite end of the spectrum. Social workers were most likely to favour the legal recognition of same-sex unions: from 52% of them in Armenia to 68% in North Macedonia supported this idea. The views of healthcare workers on this issue differed markedly depending on the country: just 2% of them in Armenia versus 58% in North Macedonia took the position that LGBT couples should enjoy the right to marry. Meanwhile, a third (33%) of Macedonian police officers thought that same-sex marriages could be permitted in exceptional cases while another third (30%) did not give a definite answer to this question.

The study revealed dramatic changes in respondents' attitudes towards same-sex unions over time, such as more than a threefold rise in support for same-sex marriage among Belarusians, practically the same growth in opposition to this idea among Armenians and a sharp (sevenfold!) drop in support for the right of LGBT couples to marry among Armenian medical workers, etc. [Shvab et al., 2019: pp. 52–54].

As for *the right of same-sex couples to raise and/or adopt children*, only 19% and 23% of those interviewed (in 2017 and 2019 respectively) expressed support for this idea. 43% of social workers (in both rounds) held positive views on LGBT parenting, whereas 93% (in 2017) and 71% (in 2019) of police officers believed that this right should not be granted to LGBT couples. In the second round, moreover, nearly a quarter of these respondents chose the option “difficult to answer” (versus 4% in 2017) [Shvab et al., 2019: p. 55].

All five countries under study demonstrated relatively low support for same-sex adoption: for example, only 18% of Armenians, 20% of Belarusians and 29% of Georgians (data for the second round) thought that same-sex couples should enjoy this right in all cases [Shvab et al., 2019: p. 57].

The alienation of LGBT people from society. In order to determine the degree to which LGBT persons are accepted or rejected by society, we used the above-described Bogardus social distance scale. This scale ranges from 1 to 7, and each item corresponds to a lesser or greater social distance, i.e. a respondent's perceived sense of closeness to those in groups that are different from his/her own. Within the framework of our study, respondents were asked to select the most appropriate statement for each LGBT subgroup (gays, lesbians, bisexual men, bisexual women and transgender people) in regard to the level of acceptance of that subgroup in various capacities such as close kin, friends, colleagues, tourists, etc. The last (seventh) response option concerned the exclusion of a particular LGBT subgroup from the country.

According to our findings, those interviewed were mostly willing to have LGBT individuals as family members/close friends, as well as residents of (or visitors to) their country. Fewer respondents were ready to accept LGBT people as co-workers and neighbours. A certain (but not large) percentage of the survey participants said they would not let LGBT persons come to their country (see Table 4).

The study did not reveal any significant changes in social distance felt by respondents to the LGBT community over two years. Moreover, estimates given to different LGBT subgroups within the same year showed high convergence. (Cronbach's alpha

was 0.99 for 2017 and 0.96 for 2019.) This allowed us to conduct further analysis using a generalised scale, without specifying the LGBT subgroup (see Table 5).

Table 4

Social distance at which respondents would accept LGBT persons in 2017 and 2019, %

Year	2017	2019	2017	2019	2017	2019	2017	2019	2017	2019
<i>I agree to accept ...</i>	Gays		Lesbians		Bisexual men		Bisexual women		Transgender people	
As family members	18	18	18	16	19	17	19	16	16	15
As close friends	23	30	21	17	22	15	21	16	17	13
As neighbours	8	9	9	9	7	8	8	7	8	9
As co-workers	9	8	10	7	10	9	10	10	8	6
As fellow citizens	19	21	20	26	20	29	21	27	25	30
As tourists / visitors to my country	14	9	14	14	14	14	14	13	16	15
I would not let them come to my country	9	5	8	10	8	9	8	11	9	13
<i>p-value</i>	0.9		0.8		0.7		0.8		0.9	

Table 5

The dynamics of perceived social distance to LGBT people in general, according to the 7-point Bogardus scale^a

	2017	2019
Total sample	3.7 (3.6–3.8)	3.9 (3.7–4.0)
Country		
Armenia	4.1 (3.9–4.4)	4.3 (4.0–4.6)
Belarus	2.9 (2.7–3.2)	3.2 (2.9–3.5)
Georgia	3.8 (3.5–4.1)	3.2 (2.9–3.5)
Kyrgyzstan	4.3 (4.1–4.6)	4.5 (4.3–4.7)
North Macedonia	2.5 (2.2–2.8)	3.8 (3.5–4.1)
Gender		
women	3.1 (2.9–3.3)	3.7 (3.6–3.9)
men	4.2 (3.9–4.4)	4.4 (4.1–4.6)
Education		
Has a university degree	3.7 (3.5–3.8)	4.0 (3.9–4.1)
Does not have a university degree	3.0 (2.5–3.5)	3.8 (3.4–4.2)
Place of residence		
capital city	3.7 (3.5–3.9)	3.9 (3.8–4.1)
large city	2.9 (2.6–3.2)	3.9 (3.7–4.1)
small town	4.2 (3.7–4.8)	4.7 (4.2–5.2)

Belongs to a particular religion	3.9 (3.7–4.0)	4.2 (4.1–4.3)
Not religious	2.7 (2.4–2.9)	3.1 (2.9–3.4)
Occupational group		
healthcare workers	3.8 (3.7–4.0)	4.1 (3.9–4.2)
social workers	2.7 (2.5–2.9)	2.9 (2.7–3.1)
police officers	6.0 (5.7–6.3)	5.2 (5.1–5.3)
Has an LGBT acquaintance (man and/or woman)	2.4 (2.3–2.6)	2.4 (2.2–2.5)
Does not have an LGBT acquaintance	4.7 (4.5–4.9)	5.3 (5.2–5.5)

a For each item, the arithmetic mean and 95% confidence interval (CI) are given.
The lower the value, the shorter is the perceived social distance to LGBT individuals and the greater is tolerance for them.

The figures indicate that respondents keep LGBT people neither too close nor too far away: the value of social distance is 3.7 (in 2017) and 3.9 (in 2019) for the whole sample, and it varies from 2.4 (for those having an LGBT acquaintance, in both rounds) to 6.0 (for the police in 2017). Meanwhile, perceived social distance to LGBT individuals among respondents who do not LGBT acquaintances is more than twice as long as among those who do.

When it comes to occupational groups, social workers tend to be the friendliest towards the LGBT community unlike police officers who exhibit a wary attitude to these people. Yet, perceived social distance to LGBT persons in this group was reduced to 5.2 in 2019. For medical workers, social distance to LGBT individuals was somewhat greater than for social workers but lesser than for the police.

Belarusians and Macedonians would not mind having LGBT people as friends and neighbours, whereas respondents from Armenia, Georgia and Kyrgyzstan are ready to accept them only as colleagues, residents of their country or simply as tourists. On the other hand, a growth in LGBT-related social distance within the sample of North Macedonia was recorded in 2019.

The study also found out that perceived social distance to the LGBT community does not depend on a respondent’s work experience, and a university degree is not an important factor either. What seems to be of importance is the respondent’s gender (women are more tolerant of LGBT people than men), belonging to a particular religion (religiously unaffiliated participants demonstrate greater tolerance), as well as occupation and LGBT acquaintances (as it has already been mentioned). However, social distance to LGBT people in the first two subsamples increased over two years.

Discussion

The available studies on LGBT topics (for instance, a cross-national survey conducted by Pew Research Center in 2019) show that LGBT issues are perceived differently throughout the CEECA region [Poushter & Kent, 2020: p. 3] although these countries have the common communist past. In our piece of research, by contrast, the overall attitude of three occupational groups (healthcare workers, social workers and the police) towards the LGBT community can be described as somewhat positive. The majority of respondents take the position that (a) homosexuality should be accepted by society, (b) LGBT people should enjoy the same rights as other citizens. However,

the respondents are less willing to recognise the right of same-sex couples to marry and raise/adopt children.

It is worth noting that the attitude towards the LGBT community varies depending on the occupational group: social workers almost always demonstrate quite a high level of acceptance of LGBT people and a positive attitude towards them — in comparison with the two other groups, particularly police officers who have the least favourable attitude towards these people (see Table 2). It can be inferred that if the police of Armenia, Belarus and Georgia had also participated in the study, the indicator for this occupational group would have been even worse.

The results for the value of social distance towards LGBT people (see Table 5) are generally consistent with the distribution of answers to the question regarding LGBT civil equality. For the five countries under study, these values range between 2.5 (North Macedonia, 2017) and 4.5 (Kyrgyzstan, 2019); in other words, it is closer to the favourable pole. LGBT-related social distance varies more widely among the three occupational groups — from 2.7 for social workers (2017) to 6.0 for the police (the same year). Women, residents of large cities and those with LGBT acquaintances are more tolerant of the LGBT community than men, residents of small towns and those who do not have an LGBT acquaintance. Besides, those who hold a positive view on the LGBT community are more ready to accept LGBT individuals as family members, friends, neighbours or co-workers — rather than just as fellow citizens or tourists.

All things considered, the hypothesis of the current study has only partially been confirmed. It is worth reminding that our hypothesis was as follows: in the countries of Central and Eastern Europe and Eastern Asia, most of those delivering key public services (healthcare workers, social workers and the police) have a negative attitude towards homosexuality; this attitude is shaped by various factors (such as work experience or direct communication with LGBT individuals), and it is changing with the passage of time.

The figures, however, show that only police officers perceive LGBT people mostly negatively, whereas medical and especially social workers tend to display a positive attitude.

Our data are also consistent with the findings of the aforementioned Pew Research Center survey. This study revealed, *inter alia*, that a person's perception of the LGBT community correlates with their age, gender, educational attainment and religious affiliation. Younger adults, women, those who have greater levels of education and those who see religion as less important in their daily lives tend to be more accepting of homosexuality than their older, less-educated or religious counterparts [Poushter & Kent, 2020: pp. 5, 9–11, 14]. In our survey, as it has already been said, police officers were least likely to approve of homosexuality. According to the data, they were less educated (only 78% of them had completed higher education by 2019 versus 95% of healthcare workers and 84% of social workers) and more religious than the rest of the sample; in addition, this subsample consisted almost entirely of men. Medical workers were the most educated but at the same time the oldest in the sample, and they maintained a bit cautious but still positive attitude towards LGBT individuals. Women were largely predominant among social workers, who were the most favourably disposed to LGBT people.

As far as attitudinal changes over the period under study are concerned, the survey results seem contradictory. On the one hand, practically no change in terms of support for LGBT rights was recorded (see Table 3 and Figure); on the other hand, there was

an increase in LGBT-related social distance within the sample of North Macedonia (see Table 5).

The main methodological limitation of our survey is that the samples are not nationally representative; therefore, the results cannot be extrapolated to the general population of respective countries, let alone the entire region. Yet, given the absence of representative surveys focusing on this topic, our findings have a certain empirical value as lending insight into the development of social interventions aimed at improving the attitude of particular occupational groups towards vulnerable communities such as LGBT.

Conclusions

The overall attitude of three occupational groups (healthcare workers, social workers and police officers) in five CEECA countries (Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan and North Macedonia) towards the LGBT community can be characterised as somewhat positive.

The vast majority of survey participants from all countries and occupational groups (except for the police in Kyrgyzstan) believe that LGBT people should have the same rights as the other citizens of their country. About a third of all respondents (33% in 2017 and 36% in 2019) support the right of LGBT individuals to legally wed, and around a fifth (20% and 23%) are in favour of allowing same-sex couples to raise and/or adopt children.

Perceived social distance between respondents and LGBT people varies from 2.4 (religiously unaffiliated, 2017 and 2019) to 6.0 (police officers, 2017) on a 7-point scale. Social workers tend to be the friendliest to the LGBT community, whereas the police take a wary approach to LGBT issues. Women, residents of Belarus and North Macedonia, religiously unaffiliated respondents and those having an LGBT acquaintance are more tolerant of LGBT individuals than men, residents of Armenia, Georgia and Kyrgyzstan, those identifying with a particular religion and respondents without LGBT acquaintances.

As regards attitudinal changes during the period under study, they do not seem to follow a set pattern: for example, more than a threefold rise in support for same-sex marriage in Belarus contrasts with no significant change in perceived social distance to LGBT people in the whole sample.

Thus, the hypothesis of our study (about a predominantly negative attitude towards the LGBT community among those providing key public services in CEECA countries, which is shaped by diverse factors and tends to change over time) can be considered partly true.

References

Avvik, K. (2020). Negotiating uncertainty: Sexual citizenship and state recognition of same-sex partnerships in Estonia. In R. Buyantueva, & M. Shevtsova (Eds.), *LGBTQ+ Activism in Central and Eastern Europe* (pp. 127–151). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20401-3_6

Amnesty International. (2012, May 20). *Ukraine: First-ever Kyiv pride cancelled in face of ultra-right threat*. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/press-releases/2012/05/ukraine-first-ever-kyiv-pride-cancelled-face-ultra-right-threat>

Amnesty International. (2015, June 6). *Ukraine: Homophobic violence mars gay pride rally in Kyiv*. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/06/homophobic-violence-mars-gay-pride-rally-in-kyiv>

Amnesty International. (2019, June 21). *Georgia: First LGBTI Pride in the South Caucasus is a test for the authorities*. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2019/06/georgia-first-lgbti-pride-in-the-south-caucasus-test-for-the-authorities>

Arnold, K. (2017, June 18). Curtain falls on Bishkek's lone LGBT club amid worsening atmosphere. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-lgbt-club-closing-gay-rights-homophobia/28561339.html>

Bjelotomic, S. (2021, February 2). Law regulating same-sex unions and marriage being drafted. *Serbian Monitor*. Retrieved from <https://www.serbianmonitor.com/en/law-regulating-same-sex-unions-and-marriage-being-drafted/>

Carroll, L. (2018, October 8). LGBT youth at higher risk for suicide attempts. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-health-lgbt-teen-suicide/lgbt-youth-at-higher-risk-for-suicide-attempts-idUSKCN1MI1SL>

Chechnya LGBT: Dozens 'detained in new gay purge'. (2019, January 14). *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-46871801>

Chikhladze, S., Kasianczuk, M., Orbelyan, S., & Sheremet, S. (2019). Two years of progress: MSM and trans community participation in HIV decision-making processes in Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan, North Macedonia, Tajikistan and Ukraine [Analytical report]. Tallinn, Estonia: Eurasian Coalition on Male Health (ECOM).

Easton, A. (2019, May 14). LGBT Virgin Mary triggers Polish activist's detention. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-48257706>

Egan, M. (2020). *Attitudes toward LGBTQ individuals in the New Jersey health sector* (Doctoral dissertation, Walden University). Retrieved from <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/8280>

ERA — LGBTI Equal Rights Association for Western Balkans and Turkey. (2016, May 16). *North Macedonia*. Retrieved from <https://www.lgbti-era.org/content/macedonia>

Fedorovich, L., & Yoursky, Y. (2020). Regional report on violations of the right to health of gay men, other MSM, and trans* people in the CEECA region in 2019. Tallinn, Estonia: Eurasian Coalition on Male Health (ECOM).

First experience. (1999, September). [In Russian]. *Forum Lambda*, 11–12, pp. 2–3. [= Первый опыт 1999]

First gay pride rally held in North Macedonia. (2019, June 29). *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/first-gay-pride-rally-held-in-north-macedonia/a-49413815>

Herek, G. M. (1988). Heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men: Correlates and gender differences. *The Journal of Sex Research*, 25(4), 451–477.

Herek, G. M. (Ed.). (1998). *Stigma and sexual orientation: Understanding prejudice against lesbians, gay men, and bisexuals*. Newbury Park, CA: SAGE.

Horbachyk, O. A. (2005). Checking the validity of the Bogardus scale for measuring ethnic tolerance in Ukraine. [In Ukrainian]. *Proceedings of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy"*. *Sociological Science*, 46, 18–22. Retrieved from http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7763/Horbachyk_Perevirka_validnosti_shkaly.pdf [= Горбачик 2005]

ILGA-Europe. (2012, May 25). *Mixed reactions to adoption of Moldova's anti-discrimination law*. Retrieved from <https://www.ilga-europe.org/resources/news/latest-news/mixed-reactions-adoption-moldovas-anti-discrimination-law>

ILGA-Europe. (2021). *Rainbow Europe 2021*. Retrieved from <https://www.ilga-europe.org/rainboweurope/2021>

John, T. (2019, July 28). A city's first pride march was meant to be a day of joy. The far right turned it into chaos. *CNN International*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2019/07/28/europe/bialystok-pride-lgbtq-far-right-intl/index.html>

Kon, I. (2011). *Moonlight at dawn: Faces and masks of same-sex love*. [In Ukrainian]. Lviv, Ukraine: Ukrainski Tekhnolohii (Ukrainian Technologies) Press. [= Кон 2011]

Lewis, D. C., Flores, A. R., Haider-Markel, D. P., Miller, P. R., Tadlock, B. L., & Taylor, J. K. (2017). Degrees of acceptance: Variation in public attitudes toward segments of the LGBT community. *Political Research Quarterly*, 70(4), 861–875. <https://doi.org/10.1177/1065912917717352>

Mendos, L. R. (Ed.). (2019). *State-sponsored homophobia* (13th ed.). Geneva, Switzerland: International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (ILGA). Retrieved from https://ilga.org/downloads/ILGA_State_Sponsored_Homophobia_2019.pdf

Moldovan police halt LGBT march after attacks by counterprotesters. (2017, May 21). *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/moldova-lgbt-march-evacuated-counterprotest-dodon/28500517.html>

Moskotina, R., Dmitruk, N., Trofymenko, O., Privalov, Yu., & Kasianczuk, M. (2017). Study on the attitudes of staff of key social services in five countries of Central and Eastern Europe and Central Asia towards LGBT people, conducted as part of ECOM's regional program "Right to Health" [Analytical report]. Tallinn, Estonia.

Ontario Human Rights Commission. (s.a.). *The Ontario Human Rights Code*. Retrieved from <http://www.ohrc.on.ca/en/ontario-human-rights-code>

Pact in Ukraine. (2017). *Civic Engagement Poll. Fieldwork: August — September 2017* [Report]. Retrieved from <http://dif.org.ua/uploads/pdf/17388921135a2ea86ba91ea7.14461295.pdf>

Pact in Ukraine. (2019). *USAID/ENGAGE National Civic Engagement Poll. Fieldwork: November 1 — December 4, 2018* [Summary report]. Retrieved from <https://dif.org.ua/uploads/pdf/4293005015cdac1ba6d0bc6.22197504.pdf>

Panina, N. (2003). As to the application of a social distance scale to studying ethnic tolerance in Ukraine. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 21–43. [= Паніна 2003]

Pew Research Center. (2017, May 10). *Religious belief and national belonging in Central and Eastern Europe* [Analytical report]. Retrieved from <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe>

Plans for Bosnia's first Pride parade prompt backlash. (2019, April 3). *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-47804465>

Poushter, J., & Kent, N. O. (2020, June 25). *The global divide on homosexuality persists — but increasing acceptance in many countries over past two decades* [Analytical report]. Washington, D.C.: Pew Research Center. Retrieved from https://www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2020/06/PG_2020.06.25_Global-Views-Homosexuality_FINAL.pdf

Russia LGBT activists detained during St Petersburg rally. (2018, 4 August). *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-45072583>

Russian LGBTIQ+ activist killed after being listed on 'gay-hunting' website. (2019, July 24). *SBS News*. Retrieved from <https://www.sbs.com.au/news/russian-lgbtiq-activist-killed-after-being-listed-on-gay-hunting-website>

Shestakovskiy, O., & Kasianczuk, M. (2018). *Study of internalized homonegativity (internal homophobia)* [Analytical report]. Tallinn, Estonia: Eurasian Coalition on Male Health (ECOM).

Shestakovskiy, O., Kasianczuk, M., & Trofymenko, O. (2021). The Revolution of Dignity and instrumentalisation of LGBT rights: How did attitudes towards LGBT people change in Ukraine after Euromaidan? *Sociology: Theory: Methods, Marketing*, 1, 127–150. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.01.127>

Shestakovskiy, O., Trofymenko, O., Kasianczuk, M., & Voznesenskiy, M. (2016). *Post-revolutionary Ukraine — tolerance or a right-wing bias?* [Research report]. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: "Donbas-SocProject" LGBT Centre.[= Шестаковський 2016]

Shvab, M., Trofymenko, O., & Kasianchuk, M. (2019). Study on the attitudes of staff of key social services in five countries of Central and Eastern Europe and Central Asia towards LGBT people, conducted as part of ECOM's regional program "Right to Health" [Analytical report]. Kyiv, Ukraine.

Small LGBT pride rally held in Tbilisi. (2019, July 8). *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/georgia-s-gay-pride-parade-cancelled-after-threats-received/30043630.html>

The Law of Ukraine № 785-VIII "On making amendments to the Labour Code of Ukraine regarding harmonisation of legislation in the area of preventing and combating discrimination with the law of the European Union". (2015). [In Ukrainian]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-19> [= Закон України 2015]

Tucker, E. W., & Potocky-Tripodi, M. (2006). Changing heterosexuals' attitudes toward homosexuals: A systematic review of the empirical literature. *Research on Social Work Practice*, 16(2), 176–190. <https://doi.org/10.1177/1049731505281385>

Twigg, K. (2019, June 28). North Macedonia holds its first Pride parade. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-48778985>

UN Women — Europe and Central Asia. (s.a.). *Ending violence against women*. Retrieved from <https://eca.unwomen.org/en/where-we-are/north-macedonia/ending-violence-against-women>

UNDP in Europe and Central Asia. (2017). *Being LGBTI in Eastern Europe: Serbia country report*. Retrieved from https://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/library/democratic_governance/being-lgbti-in-eastern-europe-albania-country-report.html

United Nations in Georgia. (2021, May 15). *Time to stand up for equal rights and fair treatment of LGBTIQ+ persons in Georgia* [Press release]. Retrieved from <https://georgia.un.org/en/126933-time-stand-equal-rights-and-fair-treatment-lgbtiq-persons-georgia>

Volkov, D. (2019, May 23). The attitude towards LGBT people [Press release]. [In Russian]. *Yuri Levada Analytical Center*. Retrieved from <https://www.levada.ru/2019/05/23/otnoshenie-k-lgbt-lyudyam> [= Волков 2019]

Zinchenkov, O., Kasianczuk, M., Kravchuk, A., Maimulakhin, A., Ostapenko, O., & Sheremet, S. (2011). *One step forward, two steps back: The condition of LGBT people in Ukraine in 2010–2011*. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: “Nash Svit” (“Our World”) Centre. [= Зінченко 2011]

Zinets, N. (2019, June 23). Ukraine hosts biggest ever gay pride parade. *Reuters*. Retrieved from <https://uk.reuters.com/article/uk-gay-pride-ukraine/ukraine-hosts-biggest-ever-gay-pride-parade-idUKKCNI0EOE0>

Received 22.02.2021

МАКСИМ КАСЯНЧУК, ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО, МАРІЯ ШВАБ, ВІТАЛІЙ ДЖУМА

Ставлення до ЛГБТ з боку працівників, що надають ключові публічні послуги: перше регіональне дослідження в країнах Центральної та Східної Європи й Центральної Азії

Сприйняття громадськістю (зокрема посткомуністичних країн) ЛГБТ-спільноти та пов'язаних із нею питань вивчається останніми роками доволі широко. Водночас інформації стосовно того, як ставляться до цих людей представники певних професій, поки небагато. Пропонована стаття покликана деякою мірою заповнити цю прогалину, подавши докладний опис та аналіз результатів емпіричного дослідження щодо ставлення до ЛГБТ з боку трьох професійних груп: медичних працівників, соціальних працівників та поліції. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що від якості та своєчасності послуг, надаваних цими працівниками, нерідко залежить фізичне й психічне здоров'я людини, а подекуди й життя. Згадане вище дослідження виконувалося у форматі двох крос-секційних опитувань, одне з яких проводилося 2017 року, інше — 2019-го. Загалом у двох хвилях опитування взяли участь близько 1500 осіб (медичних сестер, сімейних лікарів, працівників соціальних служб, патрульних поліцейських тощо) з п'яти країн Центральної та Східної Європи й Центральної Азії (Білорусі, Вірменії, Грузії, Киргизстану, Північної Македонії). Дослідницький інструментарій складався з розробленого авторами опитувальника (для кожної професійної групи було підготовлено окрему версію) та шкали соціальної дистанції Богардуса. Вибірка формувалася за допомогою методу “снігова грудка”, що передбачав використання особистих контактів респондентів або ж рекомендацій їхніх колег. Дані дослідження показали, що: а) ставлення представників вищезазначених професій до ЛГБТ-спільноти радше позитивне, найсприятливіше — серед соціальних працівників, найбільш насторожене — серед поліції; б) переважна більшість опитаних (за винятком поліцейських Киргизстану) вважають, що ЛГБТ мають бути наділені такими ж правами, як і решта громадян їхньої країни, однак право на укладення шлюбу між особами однієї статі підтримує лише третина респондентів, а на усиновлення дітей одно-

статевими парами — близько однієї п'ятої; в) жінки, мешканці Білорусі та Північної Македонії, нерелігійні респонденти, а також ті, що мають знайомих серед ЛГБТ, вирізняються більшою толерантністю до ЛГБТ-спільноти, ніж чоловіки, жителі Вірменії, Грузії та Киргизстану, респонденти, що належать до певної релігії, й ті, хто не має ЛГБТ-знайомих; г) за два роки відбулися помітні зміни у ставленні до ЛГБТ-спільноти в одних підвбірках (як-от різке зменшення частки тих, хто підтримує одностатевий шлюб, серед медичних працівників Вірменії), незначні (або й узагалі жодних) — в інших підвбірках або у вибірці загалом (зокрема, відсоток респондентів, які підтримують право одностатевих пар на усиновлення дітей, зріс не набагато). Незважаючи на те, що вибірки досліджуваних країн не є національно репрезентативними, отримані результати становлять певну емпіричну цінність, оскільки вони можуть бути враховані під час розроблення програм, спрямованих на прищеплення толерантності та поліпшення ставлення до ЛГБТ у цих країнах.

Ключові слова: країни Центральної та Східної Європи й Центральної Азії, ставлення до ЛГБТ-спільноти, медичні працівники, соціальні працівники, поліція, права людини, толерантність, шкала Богардуса, соціальна дистанція

МАКСИМ КАСЯНЧУК, ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО, МАРИЯ ШВАБ, ВИТАЛІЙ ДЖУМА

Отношение к ЛГБТ со стороны работников, предоставляющих ключевые публичные услуги: первое региональное исследование в странах Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии

Восприятие общественностью (в частности посткоммунистических стран) ЛГБТ-сообщества и связанных с ним вопросов изучается в последние годы довольно широко. В то же время информации о том, как относятся к этим людям представители определенных профессий, пока немного. Предлагаемая статья призвана в некоторой степени восполнить этот пробел, представив подробное описание и анализ результатов эмпирического исследования касательно отношения к ЛГБТ со стороны трех профессиональных групп: медицинских работников, социальных работников и полиции. Актуальность избранной темы обусловлена тем, что от качества и своевременности услуг, предоставляемых этими людьми, нередко зависит физическое и психическое здоровье человека, а иногда и жизнь. Вышеупомянутое исследование осуществлялось в формате двух кросс-секционных опросов, один из которых проводился в 2017 году, другой — в 2019-м. Всего в двух волнах исследования приняли участие около 1500 человек (медицинских сестер, семейных врачей, работников социальных служб, патрульных полицейских и т. п.) из пяти стран Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии (Армении, Беларуси, Грузии, Кыргызстана, Северной Македонии). Исследовательский инструмент состоял из разработанного авторами опросника (для каждой профессиональной группы была подготовлена отдельная версия) и шкалы социальной дистанции Богардуса. Выборка формировалась при помощи метода “снежный ком”, предусматривающего использование личных контактов респондентов или же рекомендаций их коллег. Данные исследования показали, что: а) отношение представителей вышеуказанных профессий к ЛГБТ-сообществу скорее положительное, наиболее благоприятное — среди социальных работников, наиболее настроенное — среди сотрудников полиции; б) подавляющее большинство опрошенных (за исключением полицейских Кыргызстана) считает, что ЛГБТ должны быть наделены такими же правами, как и другие граждане их страны, хотя право на заключение брака между лицами одного пола поддерживает только треть респондентов, а на усыновление детей однополыми парами — около одной пятой; в) женщины, жители Беларуси и Северной Македонии, нерелигиозные респонденты, а также имеющие знакомых среди ЛГБТ отличаются большей толерантностью, нежели мужчины, жители Армении, Грузии и Кыргызстана, респонденты, принадлежащие к определенной религии, а также те, у кого нет ЛГБТ-знакомых; г) за два года произошли заметные изменения в отношении к ЛГБТ-сообществу в одних по-

двыборках (к примеру, резкое уменьшение доли респондентов, поддерживающих однополый брак, среди медицинских работников Армении), незначительные (или вообще никаких) — в других подвыборках (в частности, процент тех, кто поддерживает право однополых пар на усыновление детей, возрос не намного). Несмотря на то, что выборки исследуемых стран не являются национально репрезентативными, полученные результаты представляют определенную эмпирическую ценность, поскольку они могут быть учтены при разработке программ, направленных на формирование толерантности в обществе и улучшение отношения к ЛГБТ в этих странах.

Ключевые слова: страны Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии, отношение к ЛГБТ-сообществу, медицинские работники, социальные работники, полиция, права человека, толерантность, шкала Богардуса, социальная дистанция

MAKSYM KASIANCZUK, OLESIA TROFYMENKO, MARIA SHVAB, VITALY DJUMA

The attitudes towards LGBT people among workers delivering key public services: The first regional study in Central and Eastern Europe and Central Asia

Public perceptions (particularly in post-communist societies) of the LGBT community and related issues have extensively been studied in recent years. Still, so far there is little information about how specific occupational groups view these people. The given research paper is intended to somewhat fill this gap by presenting a thorough description and analysis of findings from an empirical study focusing on the attitudes towards LGBT individuals among three occupational groups such as medical workers, social workers and the police. The relevance of the chosen topic is determined by the fact that a person's physical and mental health or even life may often depend on the quality and timeliness of services provided by these professionals. The above-mentioned study consisted of two cross-sectional surveys performed in 2017 and 2019. In total, approximately 1,500 persons (nurses, family practitioners, social care staff, patrol officers, etc.) from five countries of Central and Eastern Europe and Central Asia (Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan, North Macedonia) took part in the two rounds of this study. Research toolkit included a questionnaire (designed by the authors for each occupational group) and the Bogardus social distance scale. Respondents were recruited through snowball sampling, which involved using personal and professional contacts. The survey data indicated the following: (a) the overall attitude of the aforementioned occupational groups towards LGBT people is somewhat positive; in addition, social workers are the most favourably disposed to the LGBT community while the police take a cautious approach to LGBT issues; (b) the overwhelming majority of respondents (except for police officers in Kyrgyzstan) believe that LGBT people should enjoy the same rights as the other citizens of their country; nevertheless, only a third of those surveyed hold the opinion that same-sex marriages should be permitted by law and about one fifth express support for the right of same-sex couples to adopt children; (c) women, residents of Belarus and North Macedonia, religiously unaffiliated respondents and those having an LGBT acquaintance exhibit greater tolerance for LGBT individuals than men, residents of Armenia, Georgia and Kyrgyzstan, those belonging to a particular religion and respondents without LGBT acquaintances; (d) during the period under study, a noticeable change in the attitude towards LGBT persons occurred in some subsamples: among Armenian healthcare workers, for example, there was a steep fall in support for the right of LGBT couples to marry. However, little or no change was recorded in other subsamples or in the whole sample: a slight growth in the overall percentage of respondents favouring the idea of LGBT parenting is a case in point. Although the samples of the countries in question are not nationally representative, the research results have a certain empirical value because they can be taken into consideration while developing programmes aimed at fostering tolerance in society and improving attitudes to LGBT people.

Keywords: countries of Central and Eastern Europe and Central Asia, attitudes towards the LGBT community, healthcare workers, social workers, the police, human rights, tolerance, the Bogardus scale, social distance

РАЇСА ШУЛЬГА,

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

RAISA SHULGA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

rashulga@gmail.com

<https://orcid.org/0000-00015302-3669>

Доповнена реальність у реаліях функціонування мистецтва

Із феноменом доповненої реальності сьогодні можна зустрітися в різних сферах життя. Особливо це стало помітним у царині культури. Зокрема, наявність доповненої реальності постає значущим чинником у створенні та впровадженні у практику нових форм музейних експозицій. Завдяки досягненням ІТ-технологій з'являється можливість допомогти відвідувачеві зануритись в атмосферу часу, до якого належить той чи той твір, відчутти та пережити його ціннісне наповнення. Відтворений завдяки доповненій реальності історико-культурний контекст доби допомагає максимально наблизитись до втіленого у творі задуму художника. Таким чином людина набуває значущого художнього досвіду, виходить на новий змістовий щабель у спілкуванні з мистецтвом.

Власне поняття «доповнена реальність» увійшло в науковий обіг у 1990-х роках. Цьому передували революційні розробки в галузі комп'ютерних технологій. З початку 1960-х років технічні можливості створення віртуальної реальності й накладання її на картини дійсної реальності постійно вдосконалювалися. Результатом цієї операції стала доповнена реальність, або AR (Augmented reality). «Доповнена реальність — це середовище, яке в реальному часі доповнює фізичний світ, яким ми його бачимо, цифровими даними за допомоги будь-яких пристроїв — планшетів, смартфонів або іншого, та програмної частини» [AR — Дополненная реальность, s.a.].

Отже, доповнена реальність — це коли віртуальні об'єкти проєціюються на реальне середовище. Однак є підстави вважати, що в певному сенсі доповне-

на реальність як явище, навіть як свого роду технологія з'явилася в суспільній практиці задовго до комп'ютерної доби. Людство впродовж тисячоліть накопичило значний досвід і досягло в цій справі значних успіхів.

Зокрема, такі практики ще в давнину допомагали людській спільноті боротися із загрозами навколишньої реальності, долати страх смерті та безпорадність перед силами природи, мобілізуватися в боротьбі за виживання. Йдеться про магію, міф, релігію, ідеологію тощо.

Так, вбудованість міфологічної складової доповненої реальності в життя спільноти можна не тільки зрозуміти, а й відчутти, перебуваючи серед залишків античних міст — Помпеїв в Італії, Німа у Франції, як і, зрозуміло, ще давніших грецьких пам'яток на Криті, Делосі, Кікладах. Культові споруди, скульптури богів і героїв постають як зорганізовувальне начало суспільного простору, задаючи людині вектори світовідчуття і світоставлення.

Особливо варто підкреслити, що доповнена реальність є необхідною складовою життя, яка забезпечує психологічний захист особистості в процесі сприйняття життєвих реалій. Ці передумови зумовлюють доцільність розгляду цього поняття як такого, що позначає особливе явище, яке заслуговує на увагу дослідника.

Очевидно водночас, що доповнена реальність в інформаційних технологіях у своїх завданнях відрізняється від доповненої реальності, яка творилася в символічних практиках. У першому випадку вона є інструментом, який розширює технічну здатність людини в режимі реального часу взаємодіяти з навколишнім світом. У другому — доповнена реальність, творена магією, міфом, релігією, розгортається як глибинна складова соціокультурних відносин, яка могла розв'язувати й розв'язувала певні важливі проблеми онтологічного, соціального, психологічного порядку. Вона відповідала за створення бажаного віртуального світу. Доповнена реальність — це особливий механізм подолання загроз різного роду, що поставали перед людиною та спільнотою.

Тому можна говорити про два типи доповненої реальності. Один — технологічний — розширює здатність людини взаємодіяти з природною і соціальною даністю і, що важливо, в режимі реального часу. Другий тип доповненої реальності — буттєвісний — поглиблює відносини людини зі світом, з життям, з минулим, сьогоденням і змальовує контури майбутнього. У різні історичні часи за створення цього типу доповненої реальності, як уже зазначалося, відповідали магія, міф, релігія, а згодом і ідеологія.

Мистецтво посідає особливе місце у творенні доповненої реальності. Зрозуміло, що за кілька тисячоліть змінилися специфічні можливості мистецтва, та й саме мистецтво, а точніше художня і образотворча діяльність в конструюванні іншої реальності. Але той факт, що саме ця діяльність від самого початку виникла для створення доповненої реальності, залишається фактом. Поряд з іншим вона встановлювала межі добра і зла, тобто визначала ціннісний континуум культури, та окреслювала межі буття. Щоб спільнота вижила, її членам доводилося вірити в дійсність конструйованої реальності.

Крім того, йдеться про завдання розширення життєвого простору, навіть якщо це життя після смерті. Відомо, що потойбіччя для людства впродовж ба-

гатьох тисячоліть, сприймалося як більш реальне, а то й більш значуще, ніж фізично прожитий час.

Післяжиттєвий вимір можна розглядати як доповнену реальність, що надавала, ба й призначала смисли реальному життю, окреслювала його ціннісні параметри. Творення доповненої реальності як різновид символічної діяльності структурувало світ, даний людині, привносило в природний хаос алгоритми впорядкованості й передбачуваності.

Можна сказати, що в шерезі різновидів символічної діяльності мистецтво стоїть дещо осторонь. Зрозуміло, що йдеться про багаторівневу специфіку мистецтва — про його здатність нівелювати відстань між людиною і даним їй світом, допомагати опановувати його, даючи відчуття влади над буттям, долати життєві негаразди й т. ін.

Слід додати, що арсенал засобів, якими оперує художня діяльність, був також залучений до ціннісно-поведінкової регуляції, яку здійснювали в різні епохи інші форми суспільної свідомості. Мистецтво втілювало настанови, що їх транслювали домінувальні форми суспільної свідомості тої чи тої доби, в чуттєві образи, які викликали соціально значущі переживання та уявлення. Ці образи переконували в реальності картини світового порядку у презентовуваній доповненій реальності.

А проте дійсну роль мистецтва в суспільних практиках не надто легко визначити. Адже багато положень теоретичних обґрунтувань часто-густо спираються більшою мірою на добрі наміри та віру в «чарівну силу мистецтва». Зумовленість функціонування мистецтва історичними, соціокультурними факторами, можливості залучення до художнього продукту споживача, особливості сприйняття — все це враховували далеко не завжди.

Важливо також звернути увагу на ту обставину, що постає в теоретичному аналізі наявних практик. Тут незрідка виникає методологічна колізія, коли із введенням нової дефініції увага наукової спільноти фокусується більшою мірою на дискусії навколо самої дефініції, тобто на гносеологічному аспекті, а не на явищі як такому. І часто трапляється так, що власне явище залишається десь на периферії. Що ж стосується специфіки доповненої реальності в мистецтві, то спостерігається дещо інша ситуація. Явище це як таке давно привернуло увагу, але витлумачували його в різні часи в інших поняттях та визначеннях. Тому фіксацію доповненої реальності можна побачити в міркуваннях про притаманні мистецтву можливості образного втілення реальності, про способи художнього відображення світу та естетичний ідеал як найвищу мету мистецтва.

Процес репрезентації мистецтвом доповненої реальності зазнав такої ж трансформації, як і процес інституціалізації мистецтва в суспільстві. Мистецтво пройшло довгий шлях до набуття статусу самодостатньої сфери в суспільстві. Але при цьому й сервісну його функцію, яка від самого спочатку визначала місце мистецтва на ранніх стадіях становлення суспільства, не втрачено повністю й у видозмінених формах вона зберігається до наших днів.

Мистецтво як частина соціокультурного процесу

Як відомо, за своєю природою мистецтво є соціокультурним явищем, до того ж історично зумовленим. Це означає, що, як і всі інші види діяльності, воно було залучене у виконання завдань, які поставали перед спільнотою в певний історичний період. Історично зумовленим було і ставлення до мистецтва.

Є приклади, коли в мистецтві навіть вбачали загрозу громадському здоров'ю. Тут, першою чергою, необхідно згадати Платона, котрий обґрунтував необхідність жорсткого регулювання споживання певних видів мистецтв та його жанрів для різних верств давньогрецького суспільства. Давній мислитель стверджував, що мистецтво сприяє деградації частини сучасного йому суспільства, яке занурене у марнотратний спосіб життя. Адже саме мистецтво посідало значне місце в розвагах, які для вільнонароджених греків становили узвичаєне проведення часу. Платон, мабуть, першим привернув увагу до таких негативних аспектів залучення до мистецтва.

Вісім століть по тому Отці Церкви у Візантії, хоч як це дивно може здаватися, певною мірою були солідарні з Платоном. Так само, як давньогрецький мислитель, вони вкрай негативно ставилися до гедонізму, який був одним з істотних аспектів античного мистецтва. Вони також не сприймали властиве мистецтву прагнення відтворювати ідеальні тілесні форми. Ці сторони язичницького, як вважали у Візантії, мистецтва не вписувалися в догми християнства. Естетичний ідеал епохи втілював аскетизм у вигляді служіння та любові до Бога.

Треба враховувати, що релігія та ідеологія завжди були безкомпромісними щодо регулювання поведінки та суспільних настроїв, у відстоюванні своїх позицій від зовнішніх впливів і дуже наполегливими у просуванні їх у суспільну та індивідуальну свідомість. І часто це відбувалося в досить жорсткій формі аж до репресивних санкцій.

Своєю чергою, вже критики церкви та суворої ідеологічної цензури з боку влади, французькі просвітники «доручили» функції управління суспільством мистецтву. Однак передаючи функції з регулювання поведінки та мислення мистецтву як «м'якій силі», вони, не усвідомлюючи цього, «вбудовували» мистецтво в ті самі жорсткі соціальні конструкції, які забезпечували свого часу релігії та ідеології стабільність та недоторканність у суспільній свідомості. Таку саму недоторканність хотіли бачити щодо мистецтва й ідеологи нового часу.

Хоча в подальшому суспільна практика показала, що надії просвітників вплинути на формування соціально комфортного для всіх суспільства через вдосконалення моральних установок його членів не справдилися, а теоретичні обґрунтування поглядів не знайшли підтвердження, втім, ці сподівання і далі зберігалися впродовж ще більш ніж двох століть.

Ідея мистецтва як еманції ідеї досконалості, світла духовності, моральної чистоти не підлягає сумніву. Можна тільки дивуватися стійкості та довговіч-

ності теоретичних конструкцій, що утримували ці положення в суспільній свідомості й надихали представників гуманітарних наук у їхній вірі в перетворювальні можливості мистецтва.

Так відбувалося, мабуть, тому, що надто вже гарною була ідея — «прилучився до ціннісно виваженого, моральнісного твору — і став діяти в житті відповідно». Але якщо говорити серйозно, то аналіз причин цього наукового феномену вимагає окремого дослідження. Особливо з огляду на те, що події у просторі художнього життя на тлі значних змін в усіх царинах розвивалися досить бурхливо. У XX столітті художнє життя суспільства набуло цілком нових якісних форм. І далі з кожним наступним десятиліттям відрізнялося від попереднього способом художнього висловлювання. Кардинальні зміни відбулися в характері функціонування мистецтва в суспільстві, особливо у сфері долучення до мистецтва, його споживання. Але нові тенденції, що загалом і не дивно, далеко не одразу стали предметом осмислення в теоретичній думці. Її зусилля тривалий час спрямовувалися на критичні «розборки» з «неправильним» перебігом художнього життя. Реальність вперто не вкладалася в параметри панестетичних положень теорії.

Як наслідок за умов масовізації, яка визначала функціонування мистецтва у XX столітті, дуже мало уваги приділяли питанню — в чому суть запитуваності мистецтва для частини глядачів, яку можна позначити як «наївну». Тобто йдеться про ту аудиторію, яка за чисельністю в усі часи становила основну частину споживачів мистецтва і не була обтяжена роздумами про мету мистецтва та специфіку його сприйняття.

Відзначимо, буденна свідомість, що визначає горизонти осмислення наявного існування для більшості громадян, приписує їм керуватися життєво практичними інтересами. Ці ж інтереси є основними у визначенні ставлення до мистецтва з боку цієї категорії. Питання в тому, які позаестетичні інтереси, потреби приводять споживачів до художнього продукту? Аналіз, проведений у рамках соціологічного дослідження «Українського моніторингу», свідчить, що є кілька позицій, котрі респонденти визначають як значущі у зверненні до творів мистецтва та їх сприйнятті.

Не сумніваючись у щирості респондентів, слід, однак, враховувати, що на вибір деяких позицій вплинули як мінімум два чинники. По-перше, середньостатистична людина навряд чи переймається питаннями мети мистецтва та його ролі у власному житті. Тому, і це по-друге, споживач у виборі позицій, запропонованих у моніторингу, більшою мірою керувався настановами щодо ставлення до культури й мистецтва, отриманими в школі та сформованими впродовж століть у національній суспільній свідомості. Орієнтуючись на загальноприйняту значущість культурно-мистецьких цінностей, реципієнт часто обирає у своїх відповідях ті позиції, які уможливають відповідність бажаному для нього статусу культурної особистості, хоча це може не завжди відповідати його художнім уподобанням. Таке ставлення можна схарактеризувати як квазіестетичне.

Мистецьке сьогодення

Нинішній стан художнього життя, створення та споживання мистецького продукту визначаються наявністю двох провідних сегментів художнього виробництва — культурних індустрій та сучасного мистецтва. Існування культурних індустрій зумовлене, з одного боку, досягненнями технічного прогресу, які визначають масштаби виробництва художнього продукту, його тиражування і, фактично, зняття будь-яких обмежень в долученні до мистецтва всіх верств населення. З іншого боку, функціонування культурних індустрій зумовлене наявністю значного попиту на такого роду продукцію. Твори, які становлять цей масив, переважно не обтяжені смислובуттєвими рефлексіями і спрямовані на задоволення потреб у психологічній розрядці, емоційному насиченні. До них звертаються, прагнучи розважитися, відволіктися від буденної рутини тощо.

Продукція культурних індустрій не вимагає від споживача художньої компетенції, розвиненого естетичного смаку, знань з історії культури та мистецтва. На відміну від творів сучасного мистецтва. Адже саме ці чинники постають як визначальні у спілкуванні з витворами в цьому сегменті. В усякому разі на цьому наполягають фахівці — мистецтвознавці, галеристи, куратори художніх виставок.

Тож постає питання — як ці потужні мистецькі масиви відтворюють доповнену реальність? Щодо культурних індустрій можна впевнено стверджувати, що вони внесли якісні зміни у відтворення доповненої реальності в мистецтві. Саме визначення «культурна індустрія» передбачає, зокрема, фіксацію переходу художнього споживання на безпрецедентний за масштабами рівень. Такі масштаби уможливилися тому, що художнє виробництво, як то кажуть, стало на рейки масового тиражування [Адорно, 1977]. Поряд з культурними індустріями в науковому вжитку присутні визначення «креативні індустрії», а також «творчі індустрії».

Примітним аспектом культурних індустрій є те, що вони від самого початку містять економічну складову і стають об'єктом інтересу економістів, що для царини культури, на перший погляд, дещо незвично. Проте зараз економіка культури є окремим розділом економіки. Слід зазначити, що креативні індустрії також стають об'єктом уваги завдяки їхньому сильному економічному потенціалу. В останні десятиліття в багатьох західноєвропейських країнах на територіях занедбаних промислових об'єктів, виникли культурні кластери, які за економічними показниками перевершують деякі промислові галузі. Також успішно розв'язується проблема працевлаштування.

Отже, як за умов масовості й тиражування — що є головними характеристиками культурних індустрій — виконується завдання образної матеріалізації доповненої реальності? Першою чергою, виникає питання про її ціннісний дискурс. Дослідники, котрі обговорюють цю проблему, як нам видається, часто не виходять за рамки усталеного розрізнення культури як «високої», або ж «елітарної», «творчої», «ексклюзивної» і «низької», «масової», «примітивної».

Культурні індустрії

Спершу відзначимо, що вирізнення цих сегментів як однорядних може здатися не зовсім коректним. Однак існують різні концептуальні підходи до розуміння суті культурних індустрій. Крім того, дослідники відзначають семантичне перевантаження поняття «культурна індустрія» через його міждисциплінарний характер. У будь-якому разі, необхідно враховувати наявність двох фундаментальних аспектів, які визначають специфіку цього явища — це художньо-культурна складова і економічна. Культурні галузі є «діяльністю, яка ґрунтується на індивідуальній творчості, майстерності або таланті і несе потенціал для створення цінності та створення робочих місць за допомоги виробництва та експлуатації інтелектуальної власності» [Браун, 2003].

Економічна складова якраз і актуалізує увагу до неї як теоретиків, так і практиків — державних менеджерів, представників художніх цехів, економістів, менеджерів різного роду тощо. Тим паче, що досвід ряду країн показав ефективність культурних галузей у розв'язанні як соціальних проблем — створення робочих місць, відродження занедбаних промислових зон; так і економічних — створення культурного продукту, залучення потоку туристів, що в підсумку перетворюється на вагомий внесок у ВВП країни. Можна навести такі дані щодо ролі мистецтва у світі: «Культурні та творчі галузі генерують 2250 млрд дол. США доходів та 29,5 млн робочих місць. Це більше, ніж доходи галузі телекомунікаційних послуг (1570 млрд дол. США) та ВВП Індії (1 900 млрд дол. США). Найбільші доходи отримують телебачення (477 млрд дол. США), образотворче мистецтво (391 млрд дол. США) та преса (газети та журнали, 354 млрд дол. США). У сфері ККІ зайнято 1% активного населення світу, а найбільшими роботодавцями є образотворче мистецтво (6,73 млн), книговидавництво (3,67 млн) та музичне мистецтво (3,98 млн) [Економічна привабливість, 2019].

Експерти мають різні погляди щодо авторства і часу введення поняття «культурні індустрії» в науковий обіг. Зокрема, серед авторів називають Вальтера Беньяміна, а також представників Франкфуртської школи, котрі, як відомо, різко негативно оцінювали процеси комерціалізації та масовізації культури. Не претендуючи на авторство, своє бачення індустріалізації в культурі як об'єктивному процесі пропонує П. Бурдьє: «Розвиток реальної культурної індустрії і, зокрема, зв'язок, який налагоджується між щоденною пресою і літературою і який сприяє серійному створенню творів практично промисловими методами, такими, як, наприклад, фейлетон (або в інших сферах — мелодрама і водевіль), збігається з розширенням кола публіки в результаті поширення початкової освіти, яка відкрила доступ до символічного споживання (наприклад, читання романів) для нових класів і жінок» [Бурдьє, 1993].

Якщо хронологічні рамки введення поняття «культурна індустрія» в широкий науковий обіг не викликають багато суперечок — це середина ХХ століття, то датування зародження цих індустрій як явища викликає істотні розбіжності. Безперечно, причиною їх є різні підходи до визначення змістової складової індустрії в культурі.

Найбільш радикально підійшов до цього російський дослідник А.Й. Флієр. Він вважає, що стандартизація і масовізація є невіддільними аспектами індустріалізації як такої. Виходячи з цього, дослідник знаходить перші ознаки індустріалізації ще у верхньому палеоліті, «коли виробництво кам'яних інструментів почало набувати високооднорідного за технікою і за результатами характеру. На думку археологів, саме перехід до високо стандартизованого виробництва певних культурних артефактів став найважливішим фазовим стрибком в еволюції від життєдіяльності тварин в напрямі до людської культури» [Флієр, 2012].

Напевно, справді стався стрибок у виробництві кам'яних інструментів, але навряд чи варто поширювати це на художню сферу, тим паче, що твердження про наявність мистецтва як такого у верхньому палеоліті, а надто в нижньому та середньому, здаються більш ніж суперечливими. Ані скельні розписи, ані скульптурні композиції з кісток і каменю, ані інші тодішні артефакти, вочевидь, не можна віднести до творів мистецтва. Дослідники і досі ламають списи в суперечках — у чому полягає призначення доісторичних розписів у печерах.

Якщо говорити все ж таки про реальні факти проявів культурних індустрій, то виходячи з таких характеристик, як масовізація та стандартизація, культурні індустрії можна розглядати, скажімо, як похідні від народної культури. Саме в ній присутня масовість, адже майже вся спільнота бере участь в обрядових діях, і стандартизація, адже з покоління в покоління передається і повторюється єдиний контент, що в текстах, що у пластиці. Тому, за бажання, можна знайти ознаки індустріалізації в культурному виробництві різних історичних епох. Але все ж таки більш продуктивно спиратися на реальність, де поєднуються складові, здавалося б, непок'єднані. Йдеться про серійне створення творів із запозиченням індустріальних методів, але ґрунтоване на особистісній творчій діяльності.

Слід також зазначити, що в межах розгляду різних аспектів функціонування культурних індустрій в судженнях аналітиків спостерігається певна амбівалентність. З одного боку, є спроба об'єктивно розглянути всі аспекти, що визначають сучасний стан функціонування мистецтва — від виробництва художнього продукту до його споживання, з іншого боку, є оцінні судження, відправною точкою яких є місіонерний дискурс інтелектуалів, з їхньою вже згадуваною вище вірою в цілющу силу мистецтва як такого, що породжує і транслює смисли.

Сьогодні ситуація така, що певна частина експертного середовища ті твори, де смисли лежать начебто на поверхні, де шкала цінностей чітко вивірена і не потребує ніяких трактовок, просто кидаючи виклик будь-яким інтерпретаціям, — такі твори позбавляють права бути визначеними як художні цінності. Аналітику такого спрямування надихає іманентна віра в те, що мистецтво, орієнтоване на масового споживача, не здатне передавати смисли, які підносять людину над потоком буденності. «Масова культура являє собою нову систему управління і маніпулювання свідомістю, інтересами і потребами, споживчим попитом, ціннісними орієнтаціями, поведінковими стереотипами сучасної людини,

вона породжується, хочемо ми цього чи ні, об'єктивними процесами соціальної модернізації суспільства. Не варто ставитися до цього негативно. Як «ерзац продукт» більш вищих сфер культури, масова культура не виробляє власних значень і смислів, а лише імітує явища спеціалізованої культури». І далі: «Суть поняття, що позначає «культурну індустрію», можна меншою мірою віднести до таких високих функційних властивостей культури, як пізнання і світогляд, регулювання, накопичення і передання соціального досвіду тощо» [Культурные индустрии, 2018].

Ми звернулися до цієї статті (яка є фактично посібником для студентів щодо написання рефератів) як до показової в сенсі акумулювання й тиражування псевдонаукових положень. Зібрані з робіт різних років, ці положення ніяким чином не відображають нинішню ситуацію в художній царині. З характеристиками культурних індустрій, які викладені в цьому тексті, її укладач дещо погарячував. Особливо з погляду регулювання, накопичення та передання соціального досвіду, які буцімто не притаманні культурним індустріям. Це стосується і питань відсутності властивостей пізнання і світогляду в художніх продуктах, орієнтованих на масове споживання. Але це проблеми, які потрібно розглядати окремо. (Тут багато суперечливого і міфологізованого: наприклад, Моцарт, шанований віками класик, насправді писав розважальну музику для мешканців палаців, Шопен виконанням своєї музики прикрашав вечори в салонах французьких можновладців. Такі приклади можна множити і множити, адже до просвітників розглядати мистецтво як засіб розваг нікому не заборонялося. Крім того, масова культура генетично виростає з народної культури. Напевно, мало знайдеться ладних заперечувати наявність функції соціального пізнання в народній культурі, як і відмовляти їй в наявності ціннісно-нормативної складової світогляду.)

Очевидно, що для споживачів культурних індустрій художні, естетичні потреби та настанови не є визначальними у виборі твору. Ба більше, вони залишаються в найкращому разі на далекій периферії у ставленні до мистецтва. Такою ж невідрефлексованою залишається потреба в пошуку смислів у художній тканині твору. Понад те, необхідність інтелектуальних зусиль з прочитання художнього тексту, особливо якщо споживач зіткнеться з необхідністю його розшифрування, може виявитися чинником, здатним стати на заваді отриманню очікуваних позитивних емоцій від спілкування з ним.

Наявність двох масивів споживчих інтересів ініціює питання про змістову наповненість доповненої реальності, яка б відповідала певному досвіду спілкування з мистецтвом. Безперечно, змістова складова доповненої реальності як запитувана складова звернення до мистецтва і спілкування з ним залежить не стільки від рівня художньої компетентності, скільки від особистісно значущої ціннісної шкали, переважно життєво-практичного спрямування, за якою реципієнт визначає привабливість конкретного твору і мистецтва взагалі.

Для споживачів культурних індустрій, не обтяжених естетичними рефлексіями та художньою компетентністю, запитувана доповнена реальність перебуває у сфері життєвих інтересів та цінностей. Тут ідеться про орієнтацію на змістовий бік твору, на осягання його значень і цінностей, бажано вже знайо-

мих із життєвої практики. Варто також згадати й аспекти, запитувані всупереч життєвій практиці. Згадаємо про «духовну тугу», про яку йдеться в Еклезіасті. Воно з'являється, зокрема, як реакція на відсутність (з різних причин) у плині сьогодення можливості наблизитися до світу мрій, поривань, до уявлень про життєвий ідеал. Тобто йдеться про душевний неспокій, незадоволеність наявним буттям. Розраду у цих негараздах споживач може знайти в художньо конструйованій доповненій реальності.

Існування попиту на таку продукцію, як зазначалося, освічена еліта розглядає як відсутність естетичного смаку і небажання розвиватися духовно. Але нехтування потребами, інтересами переважної частини аудиторії аж ніяк не прикрашає інтелектуальну та творчу еліту. Насправді йдеться про представників величезного шару культури, який не тільки заслуговує на повагу, а й має бути досліджений, а таке ставлення до мистецтва має бути всебічно проаналізоване. Тільки після цього з'явиться можливість наблизитися до розуміння процесів, які нині відбуваються у сфері функціонування мистецтва за відсутності будь-яких обмежень у доступі до художньої продукції.

І культуролог, і соціолог не повинні проходити повз реальне змістове наповнення сучасного мистецького життя й, зокрема, ігнорувати той факт, що в ньому значне місце займають казкові сюжети в різних жанрових модифікаціях — фентезі, фантастика тощо. У кінематографі вони постають як блокбастери, де завдяки спецефектам та комп'ютерній графіці можна розгортати події у вигаданих світах, з героями з надлюдськими можливостями, дивувати картинами, ще не баченим на землі за своїм технологічним обладнанням середовищем.

Можна по-різному ставитися до любові до казок. Проте ця любов, як відомо, має тисячолітню історію. Казка, як і будь-який витвір мистецтва, ґрунтована на здатності ввести реципієнта в особливий чуттєвий стан, задати певний настрій, який виводить за межі буденності, звичної життєвої рутини, відкриває простір для уяви. В любові до казки повною мірою виявилася і далі виявляється потреба в переживанні бажаного, в тому числі бажаного виміру у своїх стосунках із реальністю. Тому не дивно, що сучасні модифікації казок настільки популярні. Адже привабливості доповненій реальності додає те, що в цих казках вона постає і як результат, і як втілення високих технологій. Тим самим, так би мовити, йде в ногу з часом.

Очевидно, що культурні індустрії сьогодні виробляють головний масив художньої продукції. Для того, щоб оцінити характер попиту на такі твори, їх важливість, змістову наповненість доповненої реальності, яка відтворюється і пропонується споживачеві, слід як мінімум намагатися зрозуміти цього споживача, а як максимум визнати за ним право вибору.

Як зазначалося, перешкодою на шляху до такого розуміння постає методологічна настанова — оцінювати будь який мистецький твір за критеріями, які визначають відповідність так званому «високому», «елітарному», «ексклюзивному» тощо мистецтву. Якщо такої відповідності не знаходять, твору автоматично присвоюють статус другосортного. Таким же чином розрізняють і споживчі художні уподобання.

А втім, реалії сучасного художнього життя полягають в тому, що твори, які становлять масив культурних індустрій, по-перше, спрямовані на споживача, який бачить в мистецтві можливість наповнити своє повсякденне життя яскравими враженнями, переживанням подій, які компенсують рутину буденності. По-друге, слід враховувати, що наразі цей масив є художнім мейнстримом, де, як зазвичай, присутні як досягнення, так і невдачі.

При цьому необхідно зауважити, що при створенні цього масиву продуктів культурних індустрій запит на майстерність і професіоналізм творців є такими самим, як і у високій культурі. Відомо, що чимало кінематографістів здобули світове визнання як творці блокбастерів, фентезі, бойовиків, аудиторія яких сягає десятків, ба й сотень мільйонів глядачів. Смерть акторів, які грали в культових фільмах і серіалах, на світових стрічках новин подають як топ-подію. На Олімп слави зійшло багато представників музичної індустрії. Ці та багато інших фактів доводять, що саме продукція культурних індустрій сьогодні є невіддільною складовою повсякденного життя переважної частини аудиторії. Додамо, що багато представників творчої, інтелектуальної еліти добре знайомі з цією продукцією і також уважно стежать за виходом наступного сезону «Гри престолів» — такого собі крутого фентезі, приправленого еротикою. У творах, які становлять масив культурних індустрій, пропонується світ почуттів і бажань, яким не знаходиться місця в реальному житті. Реципієнт отримує можливість реального переживання віртуальної реальності, де почуття задовольняються і бажання збуваються. Добре відомі слова: «Над вымыслом слезами обольюсь». Але ж сльози справжні.

Сучасне мистецтво: доповнена реальність як камінь спотикання

У цьому дослідженні ми звертали увагу, зокрема, на те, що присутні у суспільній свідомості, як і в теоретичних поглядах, уявлення щодо головного призначення мистецтва вдосконалювати світ і людину, не відповідають повною мірою реаліям його функціонування і споживання. Йшлося також про роль соціальних, економічних, технологічних та інших чинників, які впливають на функціонування художньої царини, різних її ланок.

Очевидно, що «сучасне мистецтво» як сукупність напрямів, котрі визначають процеси в художній діяльності впродовж останніх 60 років, унаочнило ситуацію, за якої мистецтво не є позачасовим явищем, ні за формою, ні за змістом. Ми далекі від того, щоб займатися апологетикою дуже суперечливих за способами художніх висловлювань об'єктів, що їх пропонують творці сучасного мистецтва. Шкала оцінювання цих творів, як неважко помітити, дуже строката — від тверджень про вершинні прояви, декларовані як проникнення в глибинні структури стосунків людини зі світом, що їх знаходять в нагромадженні химерних форм, кольорів та ліній теоретики мистецтва, мистецтвознавці, культурологи, інші фахівці, до зневажливого ставлення до таких творів, як до шарлатанства і обману публіки.

Наші тези щодо відриву теоретичних студій від практик функціонування мистецтва, від зумовленості цих практик чинниками не тільки естетичного, худож-

нього порядку, а й, більшою мірою, економічного, соціального, статусного можна добре проілюструвати якраз на прикладі сучасного мистецтва.

Нагадаємо, що «сучасне мистецтво» — це сукупність художніх течій, а також художніх практик, які сформувалися у другій половині XX століття. Звісно, цікаво знайомитись із працями фахівців, котрі вбачають сутнісну ознаку витворів сучасного мистецтва в тому, що «в кожній окремій реалізації він вже не є завершеною «в ілюстративному художньому образі» матеріалізацією почуттів або задуму, але є процесом безперервного творення художнього образу у свідомості глядача» [Смирна, Хаматов, 2016]. Тобто, як зазначають автори цитованої статті, відмінність сучасного мистецтва в тому, що замість застиглих художніх форм головним є процес творення.

Зрозуміло, що всі ці, скажімо так, революційні для художньої сфери процеси, пересічному споживачеві не надто зрозумілі, а тим паче не надто прийнятні. В усякому разі не за часів їхньої появи. Разом із тим, сучасне мистецтво за декілька десятиліть впевнено утвердилося в художньому просторі багатьох країн світу. Музеї, центри, галереї сучасного мистецтва стали не тільки частиною культурного життя міста, а й туристичною принадою. Варто зазначити також і привабливість творів сучасного мистецтва як способу вкладання грошей для поціновувачів, колекціонерів, бізнесменів, великих корпорацій тощо. Відомості щодо обороту на ринку мистецтва підтверджують зростання попиту на ці твори. Дані за останні 20 років свідчать, що обсяг продажу сучасного мистецтва збільшився на 2100% — з 92 млн доларів у 2000-му до 2 млрд доларів у 2019 році. За вартісними показниками твори сучасного мистецтва з 2000 по 2020 рік принесли 22,7 млрд доларів [Рынок современного искусства, 2020].

Звісно, комерційна привабливість — важливий показник утвердження цього сегмента мистецтва і на ринку мистецтва, і в сучасному культурно-художньому просторі. Але не менш важливо визначити зумовленість інтеракції нових течій до цього простору, з'ясувати чинники, що сприяли їх легітимації як явища мистецтва в суспільній свідомості.

Появу новітніх течій пов'язують передусім з іменами Джексона Полока, Марка Ротко, Вілема де Кунінга, Енді Воргола, Йозефа Бойса, Демієна Герста та інших художників, переважно представників західноєвропейських країн. Підтримка і сприяння розвитку актуального мистецтва в цих країнах йшли за двома напрямками. Перший — підтримка з боку владних еліт, які керувалися наміром демократизувати процес створення і сприйняття мистецтва. Крім того, дослідники вказують, що інституціоналізація сучасного мистецтва була цілком контрольованим процесом, що відбувався в межах завдань, спрямованих на досягнення певних цілей культурної політики. Тут можна вказати і на заохочування певних форм культурного споживання, і на спрямування творчої енергії в бажане річище. Фінансування з боку державних та суспільних інституцій, а також приватних ініціатив через надання грантів представникам сучасних художніх практик, давало підстави прямо або опосередковано закликати до виконання конкретних завдань — зокрема висвітлення таких нагальних для західної

спільноти тем, як проблеми меншин та мігрантів, расизм, толерантність тощо [Воропай, 2009].

Щодо другого моменту, треба зважати на те, що зарубіжні аналітики також вказували на контрольованість і навіть керованість з боку ЗМІ процесів, які розгорталися навколо культурної легітимації сучасного мистецтва.

Англійська дослідниця Френсис Сондерс вказує також на те, що просування сучасного мистецтва в публічний простір, відбувалося як спецоперація ЦРУ. З огляду на те, що йдеться про роботу ЦРУ, автор не оперує конкретними фактами; вона зазначає, що «впродовж багатьох десятиліть в художніх колах ходили чутки, що ЦРУ використовувало американське сучасне мистецтво — в тому числі твори таких художників, як Джексон Поллок, Роберт Мазервел, Вілем де Кунінг і Марк Ротто — як зброю у холодній війні. Тепер це стало підтвердженням фактом» [Сондерс, 1995].

Отже, як бачимо, стрімке входження сучасного мистецтва в художній простір країн Заходу вможливилось завдяки підтримці дуже поважних інституцій. І в кожному регіоні, в кожній країні ця підтримка мала свої особливості.

Другим напрямком, який сприяв впровадженню і, головне, прийняттю пропонуваного творіння, було ставлення аудиторії. Хоча це прийняття мало досить пасивний характер. Для того, щоб розуміти обставини входження в життєвий простір обивателя і прийняття з його боку творів, які маніфестують відмову митців від традицій класичного та реалістичного мистецтва, треба згадати про значення мистецтва, його роль у суспільстві в західноєвропейському культурному просторі. Вони значно відрізнялися від тих, що сформувалися в вітчизняній культурній свідомості. Зокрема, навряд чи з високих трибун країн Заходу митцям заявляли, що вони щось завинили народові. І в пересічної людини зі шкільних років не культивували установку на сприйняття мистецтва як сакральної сфери, де відбувається художня матеріалізація вищих істин.

Обґрунтування цих положень знаходимо у відомій праці Бурдьє «Розрізнення: Соціальна критика судження». Розглядаючи умови, за яких формуються художні смаки та естетичні уподобання особи, Бурдьє не згадує про участь в цьому процесі культурної політики з боку держави. Соціолог доводить, що їх формування відбувається під впливом умов соціалізації та становища особи в суспільстві. Становлення естетичних потреб, художній розвиток та освіта відбуваються під впливом родини, залежать від її матеріального становища та соціального середовища. Йдеться також про наявність у суспільстві умов, способів освоєння та привласнення культури тощо. Взагалі не йдеться про якусь цілеспрямовану діяльність владних інституцій із формування у громадян художніх смаків, естетичних уподобань, ціннісних установок у ставленні до мистецтва.

Отже, західний масовий споживач, у своїй більшості, за умов відсутності заданих чинними владними інституціями уявлень про загальноприйнятні, історично усталені, ідеологічно затверджені, незаперечні зразки «правильного» мистецтва, виявився, так би мовити, чистим аркушем в часи експансії сучасного мистецтва в суспільний і культурний простір.

З огляду на це, а також на інституції, які опікувалися просуванням цього мистецтва, не дивно, що прийняття нових художніх форм і практик пройшло для західних споживачів доволі безболісно. Вони приймали на віру стверджувану згори цінність новітніх мистецьких витворів, яку до того ж широко пропагували у ЗМІ.

Зрозуміло, що для вітчизняного споживача ситуація була зовсім інакшою. Він якраз мав прищеплені зі шкільних років уявлення про мистецтво, які спиралися на історично усталені погляди й формувалися за активної участі державної культурної політики. До того ж важливо розуміти, що ці уявлення дотичні до сфери належного і впроваджувалися у масову свідомість як культурно-ціннісні установки, які демонстрували свою концептуальну непохитність. Звідси всі труднощі входження сучасного мистецтва у вітчизняний культурний простір.

Але часи змінилися. Попри добре відомі з радянського минулого перипетії з неприйняттям нових художніх висловлювань, які не вкладалися в матриці соцреалізму, від кінця 1980-х і з початком 1990-х років нові течії вже не наражалися на перешкоди з боку владних інституцій. Тож вони почали утверджуватися в художньому житті вже незалежної України, й сьогодні можна говорити вже і про наявність вітчизняних інституціалізаційних форм, таких як музеї сучасного мистецтва, центри, галереї, фестивалі. Функціює Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України. Твори українських митців представлені на арт-майданчиках світового значення — міжнародних бієнале, вони беруть участь у проєктах відомих музеїв багатьох країн.

Проте нас більшою мірою цікавить, якими можливостями, якими засобами володіє сучасне мистецтво для задоволення потреби споживача в доповненій реальності. І якщо йдеться про вітчизняного споживача, то в дослідженні цього процесу обов'язково треба враховувати цілу низку обставин. І першою чергою — змістовність культурного капіталу, який він, споживач, успадковує у процесі соціалізації. Треба розуміти також, що цей процес має значний інерційний потенціал, тому необхідно враховувати, що засади, на яких будуються сучасні художні практики, не надто співзвучні ціннісно-змістовому наповненню цього культурного капіталу.

У всякому разі такі ознаки сучасного мистецтва, як незавершеність художнього образу, як процес його творення у свідомості глядача, можуть виявитися певною перешкодою для сприйняття змісту пропонованого твору. Спілкування з творами постмодерністської та постпостмодерністської доби опосередковане певною умовою — необхідно мати певне уявлення про засади їх творення, а ще краще — розумітися на історії живопису та знати шлях, який пройшли митці до утвердження права на власне творче бачення. На цьому, зокрема, наполягають теоретики, мистецтвознавці, пропагандисти сучасного мистецтва.

Тобто споживач має знати і прийняти, що сьогодні митець керується принципом «усе дозволено». За умов відсутності будь-яких меж, таке мистецтво здатне обійняти і ввести в тканину твору будь-яке життєве явище. Тож у спілкуванні із сучасним мистецтвом треба фактично відмовитись від наявного ху-

дожнього досвіду, так само, як і від намагань оцінювати такі твори за звичними мистецькими критеріями.

Зусилля такого плану навряд чи будуть радо сприймати пересічні споживачі. Схильність до таких зусиль може проявляти та частина аудиторії, яка в стосунках з мистецтвом керується саме естетичними, художніми настановами. Пріоритетним у цьому разі є бажання збагатити спілкування з мистецтвом знаннями про нові можливості творчої діяльності та переживання своєї причетності до цієї сфери. В таких випадках власний досвід сприймається як простір для експериментів.

Якщо говорити про можливості сучасного мистецтва збагачувати уявлення споживача про способи емоційного дотику до доповненої реальності, то треба говорити про акціонізм. Особливість акціонізму та близьких до нього практик — хепенінгу, перформансу, евенту, мистецтва дії, мистецтва демонстрації тощо — полягає в тому, що результат творіння вбачають у самому його процесі. Глядач має змогу стати учасником цього процесу, а отже, перейнятися цим, пережити смислові меседжі, які генерує у творчій акції митець. Питання тільки в тому, наскільки ці меседжі дотичні до бажаного для реципієнта ціннісного наповнення свого духовного простору. Утім, в усякому разі певний досвід переживання адресованих йому послань він отримує.

Якщо ж говорити не про гіпотетичну здатність сучасного мистецтва сприяти реалізації потреб в переживанні бажаного, а безпосередньо про споживача, то з певних причин сучасне мистецтво, найімовірніше, не сприймається в такому ракурсі. По-перше, тому що, як зазначалося, способи художнього висловлювання в сучасному мистецтві не дотичні до сформованих у пересічного споживача уявлень про мистецькі форми, а часто навіть неприйнятні в межах його досвіду. Тому процес сприйняття виходить з комфортного емоційного стану очікувань бажаного, а реципієнт стикається з необхідністю визначатися з власним ставленням до презентованих практик. Тобто певною мірою реципієнт опиняється в зоні емоційного дискомфорту. Адже часто-густо перед ним постає вибір — зізнатися собі (та навколишнім), що не розуміє і не сприймає представлених форм і дійств, або ж постати в ролі поціновувача культурних новацій, тим самим намагаючись приєднатися до спільноти знавців та експертів.

Серед причин того, чому важко очікувати реалізації можливостей сучасного мистецтва задовольняти потреби в психологічному комфорті та отриманні небуденних яскравих вражень, є, поряд з іншим, особливості інституціалізаційних форм подання художньої продукції новітнього спрямування. Слід зазначити, що музейні заклади, де такі витвори експонують, більшою мірою позиціонуються як принадні туристичні об'єкти. Це світова практика. Зрозуміло, що жорсткий графік відвідин, запланованих у програмі туристичної поїздки, зумовлює дуже побіжне ознайомлення з експозицією. Такий спосіб, постає радше не як спілкування з творами мистецтва, а як знайомство з експонатами. Тому емоційної пам'яті від спілкування з твором не залишається. У найкращому разі згадуються кілька фактів з історії створення твору, наведені гідом.

Сучасне мистецтво в усіх його проявах за своїми сутнісними ознаками, за специфікою художніх висловлювань, ніяким чином не спрямоване на визнання потреб реципієнта. Провідна риса, яка об'єднує силу силенну течій в цьому напрямі, — безальтернативне домінування митця у визначенні меж мистецтва в кожному акті. І хоча О. Петрова вважає, що безоцінного сприйняття не буває, тут можна говорити про радше беземоційне сприйняття. Глядач уникає якихось оцінок із двох причин. Пропоновані йому твори або ж художні акції часто незрозумілі й навіть неприйнятні для нього; вони радше суперечать його уявленням про мистецтво. Попри те, сучасне мистецтво так чи інакше присутнє в культурному житті. Експертна думка часто виступає його adeptом, наголошуючи нові можливості сучасного мистецтва в осмисленні стосунків людини зі світом.

Тому, з огляду на думку знавців, глядач не зважається висловити своє ставлення до незрозумілих йому витворів, але й перейнятися задумом автора він не в змозі. Тому маємо в публічному просторі демонстративно безоцінне ставлення, як певну стратегію поведінки — аби в очах оточення не піддати сумніву свою культурну компетенцію негативним ставленням до новацій, а на особистісному рівні — спектр емоційних реакцій може коливатися від неприйняття — до подиву щодо об'єктів, які пропонують визнавати мистецькими витворами.

Загалом наші роздуми щодо можливостей сучасного мистецтва, а радше фактичної відсутності можливостей поставати як простір художнього втілення доповненої реальності, можна проілюструвати і відсутністю з боку споживача очікувань стосовно цього. В моніторингу «Українське суспільство» починаючи з 1992 року ставили запитання: «Чим Ви займалися у вільний від роботи час принаймні раз упродовж 7 днів», і пропонували кілька позицій на вибір. На жаль, не було окремої позиції щодо спілкування з образотворчим мистецтвом. Натомість була така: «Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок». За роки, що минули, ми не бачимо якоїсь відчутної динаміки у відвіданні цих закладів — 3,4% у 1994 і 3,8% — у 2018 році. Найнижчий показник — 2,2% — фіксувався у 2002 році, а найвищий — 4,7% — у 2016-му [Українське суспільство, 1992–2019].

Отже, є підстави стверджувати, що мистецтво, попри фундаментальні зміни, які відбулися в усіх його ланках, — від створення творів до можливостей їх трансляції та масштабів долучення до них аудиторії — функціонує в сучасному суспільстві на тих самих засадах, що і впродовж своєї історії. Тобто, як і завжди, існує масив творів, адресований художньо освіченій частині аудиторії, розуміється, зокрема, на творчих технологіях. Другий, значний за обсягом масив адресований, фактично, всім споживачам мистецтва — і тим, для кого естетичні та художні уподобання не є пріоритетними, і тим, хто розуміється на художній досконалості та естетичній довершеності. Остання категорія також готова у своїй більшості сприймати твори, які не претендують на мистецькі досягнення, але можуть задовольнити потреби позаестетичного та позахудожнього плану. Про них вже неодноразово йшлося.

Щодо доповненої реальності, її ціннісного наповнення, то у цих двох, звісно, умовних категорій споживачів різний характер «бажаного». Якщо для катего-

рії «наївних» споживачів твори поцінуються тим вище, чим повніше подана в них реальність постає як необхідна ланка для відчуття повноти буття. При цьому ілюзорність цього відчуття не стає предметом рефлексії. Натомість, для «освітеної» категорії споживачів така ілюзорність досить очевидна. Але навіть за наявності розуміння її художнього походження, для більшості таких споживачів теж важливо долучитися до переживання подій та вражень, які виводять за межі буденності, збуджують уяву, відтворюють картини інших світів.

Таким чином, щоб оцінити можливості мистецтва відтворювати доповнену реальність треба, по-перше, переосмислити цілу низку теоретичних положень щодо призначення мистецтва, його ролі в житті суспільства та людини, визначити, до якої площини належного чи сутнього ці положення спрямовані. По-друге, для того, щоб аргументовано оперувати твердженнями про вплив мистецтва, про його можливості ціннісно орієнтувати реципієнта, треба враховувати складність цього процесу, наявність різних чинників, які зумовлюють його перебіг і відповідно результативність. По-третє, — і це, мабуть, головне — необхідно визначитися у зв'язці мистецтво – сприймаюча людина, що є важливішим — мистецтво в досить абстрактному умоглядному розумінні чи реципієнт з його реальними потребами, бажаннями, преференціями, уподобаннями. В аналізі треба враховувати, що ці чинники у своєму ціннісному наповненні можуть не збігатися з положеннями теорії, побудованої на засадах належнісного ставлення до мистецтва та його сприйняття. І все ж таки «наївний» споживач в усі часи, можливо за деякими поодинокими винятками, становив основну аудиторію мистецтва. Тому є всі підстави приділяти йому дослідницьку увагу, ставлячись до нього як до рівноправного учасника культурного процесу. Тим паче, що часи, коли ще існували якісь можливості контролювати процес долучення до мистецтва, минули, і треба виходити із сучасних реалій споживання мистецтва.

Джерела

- AR — Дополненная реальность, s.a. Отримано з: <https://habr.com/ru/post/419437/>
- Аристофан (2016). Лисистрата и другие пьесы. Москва: Риполклассик. Отримано з: <https://www.yakaboo.ua/ua/lisistrata-i-drugie-p-esy.html>
- Браун, Дж. (2003). Презентация на семинаре «Культурные индустрии. Выявление культурных ресурсов территории» (14–18 июля 2003 года). Петрозаводск. Отримано з: <http://www.cpolicy.ru/analytics/64.html>
- Бурдьє, П. (1993). Рынок символической продукции. Вопросы социологии, 1/2. Отримано з: <http://bourdieu.name/content/burde-rynok-simvolicheskoy-produkcii>
- Бурдьє, П. (2003). Исторический генезис чистой эстетики. НЛО, 60.
- Виппер, В.Б. (2004). Введение в историческое изучение искусства. Москва: АСТ-пресс-книга.
- Волкова, П. (2013). Иероним Босх. Корабль дураков. Отримано з: <https://www.youtube.com/watch?v=xUbAfWVc5o>
- Ворона, В.М., Шульга, М.О. (ред.) (2019). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, 7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Воропай, Л. (2009). Бета-версия автопоззиса. Художественный журнал, 71–72. Отримано з: <http://moscowartmagazine.com/issue/21/article/3144>

- Гуревич, А.Я. (2012). Категории средневековой культуры. Отримано з: <http://www.a124.ru/wp-content/uploads/2012/07/>
- Даниленко, О.І., Янкелевич, М.С. (2011). Отношение к искусству как проявление ценностных ориентаций личности. Отримано з: <https://cyberleninka.ru/article/n/otnoshenie-k-iskusstvu-kak-proyavlenie-tsennostnyh-ori>
- Економічна привабливість Української культури. Аналітична доповідь (2019). Отримано з: http://www.ier.com.ua/files/publications/Special_research/2019_UCF_report_full
- Клех, И. (2009). Миграции. Москва: Новое литературное обозрение.
- Литичевский, Г. (2019). Воздержание от суждения. Художественный журнал, 110. Отримано з: http://moscowartmagazine.com/issue/94/article/2079_919
- Массовая и элитарная культуры. Обществознание (2017). Отримано з: <https://sites.google.com/site/obsestvoznaniesch88omsk/home/ucebn/kulturologia/massovaa-i-elitarnaa-kultury>
- Петрова, О. (2005). Сучасне українське мистецтво: новий початок. Отримано з: https://zn.ua/ukr/ART/suchasne_ukrayinske_mistetstvo_noviy_pochatok
- Рынок современного искусства 2000–2020. Отчет Artprice. Часть 1. ARTinvestment.RU (2020). Отримано з: https://artinvest-ment.ru/invest/analytics/20201016_ArtpriceCont.html
- Смирна, Л., Хаматов, В. (2016). Современное, современное и новейшее искусство: попытка осмысления понятий. Отримано з: <https://artukraine.com.ua/a/modernoe-sovremennoe-i-noveyshee-iskusstvo-popytka-osmysleniya-ponyatiy/#.X38ik-1S8bo>
- Сондерс, Ф. С. (1995). The Independent. В: В. Можегов, Абстрактное искусство как спецпроект ЦРУ. Отримано з: <https://vz.ru/opinions/2020/10/4/1062986.html>
- Сондерс, Ф.С. (2013). ЦРУ и мир искусств. Культурный фронт холодной войны. Москва: КучковоПоле. Отримано з: <https://www.labirint.ru/books/401160/>
- Толстой, Л.Н. (2019). Исповедь. Отримано з: http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0440.shtml
- Флиер, А.Я. (2012). Культурные индустрии в истории современности: типы и технологии. Отримано з: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/3/Flier_cultural-industries
- Этнографическая аналогия и пещерное искусство (2014). Отримано з: <https://arheologija.ru/etnograficheskaya-analogiya-i-peshherno-iskusstvo>

Отримано 16.06.2021

References

- AR — Augmented reality (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <https://habr.com/ru/post/419437/> [=AR — Дополненная реальность s.a.]
- Aristophanes (2016). Lysistrata and other plays. [In Russian]. Moscow: Ripolklassik. Retrieved from: <https://www.yakaboo.ua/ua/lisistrata-i-drugie-p-esy.html> [=Аристофан 2016]
- Bourdieu, P. (1993). The market for symbolic products. Voprosy sotsiologii, 1/2. [In Russian]. Retrieved from: <http://bourdieu.name/content/burde-rynok-simvolicheskoy-produkcii> [=Бурдьё 1993]
- Bourdieu, P. (2003). The historical genesis of pure aesthetics. NLO, 60. [=Бурдьё 2003]
- Brown, J. (2003). Presentation at the seminar «Cultural Industries. Revealing the cultural resources of the territory» (July 14–18, 2003). [In Russian]. Petrozavodsk. Retrieved from: <http://www.cpolicy.ru/analytics/64.html> [=Браун 2003]
- Contemporary Art Market 2000–2020. Artprice report. Part 1 ARTinvestment.RU (2020). [In Russian]. Retrieved from: https://artinvest-ment.ru/invest/analytics/20201016_ArtpriceCont.html [=Рынок 2020]
- Danilenko, O.I., Yankelevich, M.S. (2011). Attitude to art as a manifestation of the value orientations of the individual. [In Russian]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/otnoshenie-k-iskusstvu-kak-proyavlenie-tsennostnyh-ori> [=Даниленко, Янкелевич 2011]

Economic attractiveness of Ukrainian culture. Analytical report (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://www.ier.com.ua/files/publications/Special_research/2019_UCF_report_full [=Економічна привабливість 2019]

Ethnographic analogy and cave art (2014). [In Russian]. Retrieved from: <https://arheologija.ru/etnograficheskaya-analogiya-i-peshhernoe-iskusstvo> [=Этнографическая аналогия 2014]

Flier, A.Ya. (2012). Cultural industries in history and modernity: types and technologies. [In Russian]. Retrieved from: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/3/Flier_cultural-industries [=Флиер 2012]

Gurevich, A.Ya. (2012). Categories of medieval culture. [In Russian]. Retrieved from: <http://www.a124.ru/wp-content/uploads/2012/07/> [=Гуревич 2012]

Klech, I. (2009). Migration. [In Russian]. Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie. [=Гуревич 2012]

Litychevskiy, H. (2019). Refraining from judgment. Art magazine, 110. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://moscowartmagazine.com/issue/94/article/2079_919 [=Літичевський 2019]

Mass and elite culture. Social Sciences (2017). [In Russian]. Retrieved from: <https://sites.google.com/site/obsestvoznaniyech88omsk/home/ucebn/kulturologia/massovaa-i-elitarna-kultury> [=Массовая и элитарная культуры 2017]

Petrova, O. (2005). Contemporary Ukrainian art: a new beginning. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://zn.ua/ukr/ART/suchasne_ukrayinske_mistetstvo_noviy_pochatok [=Петрова 2005]

Saunders, F.C. (1995). The Independent. [In Russian]. In: V. Mozhegov, Abstract art as a special project of the CIA. Retrieved from: <https://vz.ru/opinions/2020/10/4/1062986.html> [=Сондерс 1995]

Saunders, F.S. (2013). The CIA and the world of the arts. The Cultural Front of the Cold War. [In Russian]. Moscow: Kuchkovo Pole. Retrieved from: <https://www.labirint.ru/books/401160/> [=Сондерс 2013]

Smirna, L., Khamatov, V. (2016). Modern, contemporary and contemporary art: an attempt to comprehend concepts. [In Russian]. Retrieved from: <https://artukraine.com.ua/a/modernoe-sovremennoe-i-noveyshee-iskusstvo-popytka-osmysleniya-ponyatiy/#.X38ik-1S8bo> [=Смирна, Хаматов 2016]

Tolstoi, L.N. (2019). Confession. [In Russian]. Retrieved from: http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0440.shtml [=Толстой 2019]

Volkova, P. (2013). Hieronymus Bosch. Ship of Fools. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=xUbAfWVc5o> [=Волкова 2013]

Vorona, V.M., Shulga, M.O. (Eds.) (2019). Ukrainian society: monitoring of social change, 7 (21). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Ворона, Шульга 2019]

Voropay, L. (2009). Beta version of autopoeetry. [In Russian]. Art Journal, 71–72. Retrieved from: <http://moscowartmagazine.com/issue/21/article/3144> [=Воропай 2009]

Wipper, W.B. (2004). An introduction to the historical study of art. [In Russian]. Moscow: AST press-kniga. [=Виппер 2004]

Received 16.06.2021

РАЇСА ШУЛЬГА

Доповнена реальність у реаліях функціонування мистецтва

У статті розглядаються питання, пов'язані з можливостями мистецтва в пророкуванні доповненої реальності. Поняття доповненої реальності фіксує досягнення інформаційних технологій візуально доповнювати фізичний світ віртуальними об'єктами. Це поняття увійшло в науковий обіг наприкінці ХХ століття. Проте, як свідчить історична практика, доповнена реальність як явище існувала в усі епохи людського існування. Потребу в доповненій реальності, спричинену прагненням розширити межі наявного світу через переживання бажаного, завжди реалізовувало мистецтво. Автор визначає, якою мірою мистецтво може збагачувати життєвий простір людини доповненою реальністю.

У дослідженні виявлено суперечності між теоретичними побудовами щодо призначення мистецтва і реаліями його функціонування. Увагу зацентовано на необхідності переосмислення розуміння моделі функціонування мистецтва як універсального, позаісторичного явища. Автор також доводить, що в культурсоціологічних розвідках впливу та сприйняття мистецтва необхідно відмовитись від маніпулювання загальним поняттям «мистецтво». Пропонується максимально операціоналізувати розуміння його дієвості через конкретизацію особливостей видів і жанрів. Пропонується також подолати інерцію ціннісного поділу мистецтва на «високе» як вартісне і «низьке» як меншовартісне. Такий підхід відкриває шлях до розуміння реального значення потреб позаестетичного та позахудожнього характеру, якими керується переважна частина аудиторії в усі часи у своєму зверненні до мистецтва. Дослідження в цій площині розкриває потенціал мистецтва в задоволенні життєво значущих потреб людини — у психологічній відпрузі, емоційній насиченості, релаксі, розраді. Розглядається сутність відмінностей у споживанні художнього продукту «освічених» і «наївних» споживачів. Визначаються можливості відтворення доповненої реальності в найбільших сегментах поточного художнього життя — культурних індустріях і сучасному мистецтві.

Ключові слова: мистецтво, доповнена реальність, аудиторія мистецтва, художнє споживання, культурні індустрії, сучасне мистецтво

РАИСА ШУЛЬГА

Дополненная реальность в реалиях функционирования искусства

Рассматриваются вопросы, связанные с возможностями искусства в отношении продуцирования дополненной реальности. Понятие дополненной реальности фиксирует достижения информационных технологий в смысле визуального дополнения физического мира виртуальными объектами. Оно вошло в научный оборот в конце XX века. Однако, как свидетельствует историческая практика, дополненная реальность как явление присутствовала во все эпохи человеческого существования. Потребность в дополненной реальности, обусловленная стремлением расширить границы существующего мира через переживание желаемого, эффективно реализовывало искусство. Автор определяет, в какой степени искусство может обогащать жизненное пространство человека дополненной реальностью.

В исследовании выявлены противоречия между теоретическими построениями в отношении назначения искусства и реалиями его функционирования. Также акцентируется внимание на необходимости переосмысления понимания модели функционирования искусства как универсального, внеисторического явления. Автор доказывает, что в культурсоциологических исследованиях влияния и восприятия искусства необходимо отказаться от манипулирования общим понятием «искусство», максимально операціоналізувавши понимание его как феномена через конкретизацію особливостей функціонування його видів і жанрів. Пропонується також подолати інерцію ціннісного розділення мистецтва на «високе» — значиме і «низьке» — второсортне. Такий підхід відкриває шлях до розуміння реального значення потребностей внеэстетического и внехудожественного характера, которыми руководствуется в своем обращении к искусству большая часть аудитории во все времена. Исследования в этой плоскости раскрывают потенциал искусства в удовлетворении жизненно значимых потребностей человека — в психологической разрядке, эмоциональном насыщении, релаксе, развлечении. Рассматривается сущность отличий потребления художественного продукта «просвещенными» и «наивными» потребителями. Определяются возможности воссоздания дополненной реальности в наиболее значимых сегментах художественной жизни — культурных индустриях, в современном искусстве.

Ключевые слова: искусство, дополненная реальность, аудитория искусства, художественное потребление, культурные индустрии, современное искусство

RAISA SHULGA

Augmented reality in the realm of art functioning

The article analyses the issues related to the capacities of art to act as an augmented reality. The AR concept includes the achievements of the IT to augment the physical world with virtual objects.

It was included into scientific vocabulary at the end of the XX century. However, as the historical practice proves, the augmented reality as a phenomenon has been present at all the stages of human existence. The need for augmented reality, which was caused by the desire to expand the boundaries of the existing world through the experience of the desired, effectively realized art is determined by the extent to which art can enrich a person's living space with augmented reality.

The study reveals contradictions in theoretical approaches to the purpose of art and the realities of its functioning. Emphasis is placed on the need to rethink the understanding of the model of the functioning of art as a universal, non-historical phenomenon. It is proved that cultural and social research of the art influence and comprehension, it is important to abandon manipulations around the general concept of art.

It is proposed to maximally operationalize the understanding of its effectiveness by specifying the features of the functioning of species and genres. It is also proposed to overcome the inertia of the value division of art into «high», i.e. valuable one and «low», i.e. the art of low value. This approach opens the way to understanding the real meaning of the needs, non-aesthetic and non-artistic nature, which guide most of the audience at all times, in their appeal to art. Research in this area reveals the potential of art in meeting the vital needs of man — psychological relaxation, emotional saturation, relaxation, entertainment. The essence of differences in consumption of an art product of «educated» and «naive» consumers is considered. Possibilities of reproducing augmented reality in the largest segments of current artistic life — cultural industries and contemporary art — are determined.

Keywords: art, augmented reality, art audience, art consumption, cultural industries, contemporary art

Круглий стіл «Методологічні аспекти вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів»

Попри значну кількість соціологічних досліджень ставлення українців до державної влади, підґрунтя цього явища впродовж соціальних трансформацій не дістало системного й достатньо глибокого аналізу. В Інституті соціології НАН України з метою з'ясування теоретико-методологічних та прикладних аспектів вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів започатковано науково-дослідницьку роботу «Чинники ставлення громадян до державної влади: соціологічний аналіз», що продовжує попередні дослідження Інституту.

15 червня 2021 року відбувся віртуальний круглий стіл, на якому відповідальні виконавці зазначеної науково-дослідницької роботи та запрошені колеги з Інституту соціології НАНУ презентували поточні результати власних досліджень, поділилися досвідом, теоретичними міркуваннями та емпіричними напрацюваннями. Оприлюднюємо виступи учасників цього круглого столу для ширшого загалу.

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК (модератор),

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK (moderator),

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ставлення громадян до державної влади

Насамперед слід розуміти, що ставлення до державних інститутів, як і до влади загалом, відрізняється від електоральних намірів та електоральної поведінки. Електоральні наміри часто визначаються не лише ідеологічними чи геополітичними детермінантами, а й раціональними міркуваннями щодо під-

Цитування: Круглий стіл «Методологічні аспекти вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів» (2021). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3, 167–186.

тримки переможця, оскільки вибір обмежується наявними у запропонованому списку кандидатами. Натомість ставлення до різних органів влади пов'язане з проблемою диференціації їх у сприйнятті з боку населення. Зрозуміло, що, скажімо, виконавчі гілки влади (президент та уряд) досить близькі під кутом зору громадської думки. Крім того, нам бракує знань про те, наскільки пов'язані між собою ставлення до різних гілок державної влади і чи визначає ставлення громадян до діяльності президента (котрий в інституційному вимірі досі є центральним у сприйнятті державної влади загалом) сприйняття решти гілок влади. Однак важливо з'ясувати, наскільки пов'язані між собою ставлення до різних органів державної влади та які відмінності тут можна простежити. Іншим завданням є порівняння ставлення до різних гілок влади в рамках одного опитування, що дає змогу проаналізувати кореляцію між оцінками діяльності різних гілок влади та виявити конфігурації впливових чинників та зіставити їх.

Для вивчення громадської думки щодо політичних інститутів у соціальних науках використовують такі концепти, як легітимність, політична підтримка та політична культура. Поняття легітимності влади застосовують тоді, коли йдеться про політичну систему чи політичний лад загалом у контексті досягнення політичної стабільності. У цьому значенні цей концепт зазвичай описує визнання громадянами політичного режиму як законного та прийнятності чи неприйнятності для них дотримання його вимог та приписів. У прикладному плані аналіз результатів останніх досліджень вказує на слабку спроможність емпірично виміряти легітимність політичного порядку. Близький до легітимності концепт політичної підтримки дає змогу розрізнити специфічну та дифузну підтримку. Дифузна підтримка не залежить від конкретних дій влади і є фундаментальною, переважно афективно зумовленою підтримкою ідей і найбільш важливих принципів політичного устрою. Натомість специфічна орієнтована на результат і становить свідому підтримку влади і способів її дій. Концепти легітимності та політичної підтримки є важливими у дослідженні широкого спектра функціонування політичної системи, однак є надто громіздкими та не відображають вичерпно мінливість масових настанов та сприйняття різних гілок державної влади.

Більш дієвою виявилася концепція політичної культури, яку Г. Алмонд та С. Верба визначали як специфічні форми *орієнтацій-атитюдів* громадян стосовно політичної системи та її частин, як і атитюдів громадян стосовно своєї ролі у цій системі. За класичними визначеннями, атитюди фіксують уявлення про певний предмет чи ситуацію. Ці уявлення описують об'єкт чи ситуацію як бажані чи небажані, позитивні чи негативні. Виходячи з цього, поняття «ставлення» (*attitude, treatment*), яке Г. Алмонд та С. Верба використовували в емпіричній частині свого дослідження, нам видається більш доцільним для вимірювання ціннісно-культурного підґрунтя настанов і водночас відображення оцінки ефективності та продуктивності державної влади. Атитюди формуються соціально, поєднуючи минулий досвід та індивідуальні когнітивні процеси, які доповнюють та можуть змінювати ставлення до певних об'єктів чи ситуацій.

Використовуючи поняття «ставлення до державної влади», слід застосовувати ті показники, які відображають атитюди, а саме оцінки респондентами владних інститутів загалом, діяльності їхніх представників та різні аспекти, пов'язані з актуальними проблемами функціонування влади у певному суспільстві. Показник вимірювання довіри є подібним до оцінки діяльності, однак він здебільшого відбиває передусім очікування громадян щодо рішень та дій цих інститутів у майбутньому, а не тільки в минулому. На відміну від довіри, оцінка діяльності зосереджується здебільшого на раціональних висновках, натомість довіра може крім раціональних оцінок ґрунтуватися і на ірраціональних мотивах.

Однак коли йдеться про інститути державної влади, з якими безпосередньо взаємодіє обмежена кількість громадян, поряд із показниками, які вимірюють атитюди, цілком правомірно використовувати показники довіри. Власне, у дослідженнях громадської думки щодо різних гілок влади поняття «довіра» та «ставлення» часто стають взаємозамінними.

Соціологічна інтерпретація детермінантів ставлення громадян до державної влади полягає у виокремленні соціальних груп, які по-різному легітимують владні органи. Досліджуючи політичні установки щодо державних інститутів, слід простежити співвідношення соціальних трансформацій та ставлення громадян до влади, показати, як із плином соціальних трансформацій змінювалася конфігурація чинників ставлення громадян до державної влади.

Упродовж соціальних трансформацій в українському суспільстві актуалізувалися різні структурні запити та інтереси. Для одних груп ставлення до державної влади визначається раціональною оцінкою її діяльності, передусім у царині розв'язання різних соціальних проблем. Для інших вирішальною буде ідеологічна ангажованість. У цьому ключі йдеться також про соціальні поділи та розмежування, як-от етнокультурну політику, геополітичні орієнтації тощо. Власне, ідеологічна, етнокультурна або геополітична ангажованість є ключовою у ставленні до умовно «своїх» та «чужих» у владі. Разом із тим, у суспільстві існує вагома частка людей, які не мають чітких політико-ідеологічних преференцій і виразних геополітичних та етнокультурних орієнтацій. Ці люди оцінюють діяльність державної влади виходячи з різних, часто популістських міркувань, на кшталт повного оновлення політичного класу задля боротьби із зuboжінням чи корупцією.

ОЛЕГ КОЗЛОВСЬКИЙ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Досвід вивчення чинників ставлення громадян до державної влади в Україні

Багаторічні дослідження О. Вишняка, присвячені електоральним преференціям та електоральній поведінці українців, дали йому змогу обґрунтувати

теорію «ідеологічного та економічного» голосування, коли ідеологічно ідентифіковані виборці голосують згідно зі своїми ідеологічними ідентифікаціями, натомість неідентифіковані — залежно від свого соціально-економічного самопочуття. Оскільки ідеологічно неідентифіковані становлять близько половини виборців, актуальної значущості набули висновки багаторічних досліджень щодо цієї категорії електорату: 1) ідеологічно неідентифіковані виборці підтримують провладні партії та кандидатів, якщо вони досягли певних успіхів у соціально-економічній політиці; 2) ідеологічно неідентифіковані виборці підтримують провладні партії та кандидатів, навіть якщо вони не досягли успіхів у соціально-економічній політиці, однак здатні переконати виборців у ще більшій неспроможності опозиції в цій царині; 3) ідеологічно неідентифіковані виборці підтримують ті опозиційні сили, представники яких у певних регіонах чи сферах діяльності зуміли досягти успіхів; 4) ідеологічно неідентифіковані виборці у разі відсутності успіхів як провладних сил, так і опозиції віддають перевагу тим партіям чи кандидатам, які найгучніше, найпослідовніше та найефективніше критикують своїх опонентів.

Таким чином, якщо екстраполювати цю теорію електоральної поведінки українців на загальне ставлення до державної влади у міжелекторальний період, то можна припустити, що неідентифіковані можуть керуватися різними чинниками, конфігурація яких стає актуальною залежно від соціально-політичної та соціально-економічної ситуації.

Вплив ідеологічних детермінантів у ставленні до державної влади найбільш яскраво фіксувався у 1990-х роках, коли різке економічне зубожіння та несправедлива, з погляду населення, приватизація промисловості та землі призвели до популярності лівих ідей та їх носіїв, зокрема Компартії України. За радянських часів Компартія була символом сили, що створювала умови для технології виживання. Тобто Компартія асоціювалася з відносно впорядкованими та надійними умовами життєдіяльності, які існували до започаткування соціальних трансформацій. Однак вже тоді виявилось, що частина людей, які сповідують ліві погляди, цілком лояльно ставилися до влади, що втілювала ринкові перетворення.

В Україні з історичних причин визначальними у ставленні до державної влади, особливо її виконавчої та законодавчої гілок, стали регіональні та етномовні чинники. Зокрема, на теренах Заходу та Центру України переважають носії української мови з відповідною орієнтацією на українізацію суспільного життя. Тут простежується більша лояльність до ринкової моделі економіки та західного вектора розвитку суспільства. Натомість на Півдні та Сході країни переважають російськомовні громадяни, які меншою мірою сприймають українізацію, ринкову економіку та лояльніше ставляться до зв'язків з Росією. Упродовж багатьох років дослідження фіксували дві чіткі групові ідентичності — проєвропейську та проросійську (євразійську). Саме ці структурні поділи відігравали ключову роль у ставленні до державної влади, коли її діяльність оцінювали з огляду на те, представники якого — проросійського чи проєвропейського — табору перебувають при владі. Наприклад, судження про розподіл повноважень між президентом і парламентом залежали від того, хто на момент опитування

перебуває при владі, а хто — в опозиції. В регіональному розподілі «провладна» частина електорату виступала за збільшення повноважень президента, а «опозиційна» — за збільшення повноважень парламенту. З виграшем опозиційного кандидата регіональний розподіл суджень набував протилежного вигляду. Саме з огляду на перебування на посаді «свого» чи «чужого» президента актуалізуються й політичні детермінанти.

Водночас ставлення до інших гілок влади подеколи залежить від економічного тла. Зокрема, популярність урядів зростає після суттєвого підвищення зарплат. Однак якщо порівняти динаміку середньої зарплати в Україні та динаміку ставлення до державної влади, то значимого зв'язку між ними практично не помічено. Зокрема, у роки зростання середньої зарплати підтримка чинної влади необоротно знижувалася.

Низка показників, використовуваних для оцінки громадянами різних сфер суспільного життя, є радше відображенням соціально-психологічного сприйняття дійсності, а не об'єктивною оцінкою перетворень у цих царинах. Наприклад, показники оцінки економічної ситуації в Україні майже не відображають реального зростання чи зниження економіки чи підвищення або зниження добробуту. Подібним чином задоволеність рівнем демократії в Україні мало пов'язана із ситуацією з правами людини чи народовладдям. Зокрема, динаміка середніх балів оцінки економічної ситуації та задоволеності демократією в Україні у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України здебільшого пов'язана з варіюванням соціального оптимізму, викликаного черговими надіями на новообрану владу. Так само оцінка політичної ситуації чи оцінка життєвої ситуації часто не збігається з реальними подіями переходу соціальної напруженості у протестні дії, а погіршується з часом перебування певного політика чи певної політичної сили при владі. Особливі соціально-психологічні стани суспільства лише опосередковано пояснюють зрушення у ставленні до політичних інститутів, оскільки йдеться радше про емоційну задоволеність чи незадоволеність соціально-політичними умовами життєдіяльності.

Натомість для соціологічного аналізу детермінантів ставлення до державної влади слід використовувати ті показники, які чітко фіксують соціальну стратифікацію і можуть принаймні умовно виокремити групову диференціацію за ставленнями у різних соціальних вимірах. Це вможливується за умов повторних або моніторингових обстежень ставлення громадян до різних державних органів, які дадуть змогу коректно та правомірно виявити впливи різних конфігурацій чинників впродовж соціальних трансформацій. Адже регулярне обстеження вибіркоким методом за стандартною процедурою та з усталеною системою показників уможливує вивчення змін на груповому та соцієтальному рівнях. Тут важливим є не тільки наявність показників ставлення до різних гілок влади, а й незмінність показників, які відображають різні детермінанти і стають предикторами у застосуванні статистичних методів.

АНДРІЙ ГОРБАЧИК,

кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Врахування індивідуальних тенденцій зсуву у відповідях респондентів у рамках вивчення політичних ставлень

Досить часто дослідник вивчає методом опитування політичні ставлення, зокрема ставлення до тих чи тих політичних інститутів, подій, політичних акторів тощо. Дослідник формулює серію запитань із проханням до респондента визначити своє ставлення до певних соціальних акторів, яких можна за змістом (семантично) поставити в один ряд і з якими респондент має або принаймні потенційно може мати справу (стикатися, взаємодіяти тощо). При цьому може йтися про ставлення різного роду — про підтримку, довіру, задоволеність, оцінку ефективності діяльності тощо. Як приклад можна згадати опитувальник щорічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ, до якого включено блок запитань про довіру до низки акторів та інститутів, зокрема політичних. Для відповіді респондентові пропонують шкалу за зразком Лайкертової з п'яти пунктів із варіантами відповіді від «зовсім не довіряю» до «цілком довіряю». Під час аналізу розглядають довіру до певних акторів або будують відповідні індекси, як правило, в межах моделі латентної змінної методом факторного аналізу.

При цьому дослідник явно або неявно спирається на думку, що всі респонденти однаково інтерпретують всі пункти запропонованої шкали і в цьому сенсі шкала є абсолютною, незалежною від респондента. Насправді ж, в межах такого блоку запитань шкала довіри до кожного актора вимірює пріоритети у довірі респондентів, відносну силу довіри до певних акторів, з якими респондент має справу. Респондент фіксує те, що викликає у нього більшу довіру — близькі люди або уряд, уряд або політичні партії, політичні партії або президент тощо. Це не є абсолютний вимір довіри, але це є відносний вимір в контексті запропонованої множини агентів.

Припустімо, два респонденти оцінюють довіру до уряду на 3 бали (за шкалою від 1 до 5), але перший оцінює довіру до всіх інших агентів на менш ніж 3, а другий — на більш ніж 3. Зрозуміло, що для першого уряд є об'єктом найвищої довіри, тоді як для другого навпаки – об'єктом найнижчої довіри. Іншими словами, дослідник при аналізі зібраних даних має справу з індивідуальним стилем відповідей кожного респондента, індивідуальними особливостями відчуття довіри, що формує індивідуальну тенденцію зсуву у відповідях. Будь-який зсув є загрозою валідності вимірювання, є потенційним джерелом систематичних помилок. А отже, задля валідності вимірювання є необхідність коригувати відповіді безпосередньо для кожного респондента з метою врахування так сфор-

мульованої відносності шкали та видалення, по суті, «фальшивого» (*spurious*) компонента індивідуального зсуву у шкалі.

Про схожу тенденцію індивідуального зсуву, але в разі вимірювання цінностей у своїй так званій портретній методиці пише Ш. Шварц¹. Зсув є наслідком індивідуального розуміння та, відповідно, використання кожним респондентом запропонованої дослідником шкали. Для видалення цього індивідуального зсуву Ш. Шварц пропонує центрувати відповіді кожного респондента навколо середнього для цього респондента значення відповідей на всі запитання блоку (у випадку вимірювання цінностей за портретною методикою Ш. Шварца йдеться про блок з 21 запитання). Це певною мірою ускладнює інтерпретацію індивідуальних значень, але перетворює шкалу на справді відносну. Після такого центрування для кожного респондента значення рівня оцінки важливості певної цінності є мірою його оцінки важливості в зіставленні з рівнем важливості всіх запропонованих цінностей. Таке перетворення дає змогу врахувати індивідуальний стиль у відповідях та нівелювати загрозу валідності вимірювання. Ш. Шварц рекомендує обов'язково виконувати таку корекцію змінних, оскільки використання в аналізі безпосередніх (невідкоригованих) відповідей респондента може мати наслідком помилки у висновках.

Я використовую подібну процедуру коригування, аналізуючи блоки запитань про ставлення, зокрема політичні, в емпіричних даних масових опитувань. Використання такого прийому центрування навколо середнього в аналізі блоків запитань щодо ставлень та оцінок в даних моніторингу Інституту соціології НАНУ дає змогу врахувати індивідуальний стиль відповіді респондента, нівелювати тенденцію індивідуального зсуву у відповідях. При цьому кореляція між оцінками або між ставленнями стає меншою, оскільки елімінується «фальшивий» компонент індивідуального стилю відповідей. Результатом є, зокрема, більш чітка інтерпретація факторних структур в рамках аналізу відповідей на блоки запитань щодо довіри, задоволеності, оцінки ефективності діяльності в даних моніторингового опитування.

Ш. Шварц рекомендує використовувати відкориговані змінні при аналізі кореляцій, в рівняннях регресії, в дисперсійному аналізі. Потрібно лише пам'ятати та враховувати, що така процедура коригування створює лінійну залежність між усіма змінними аналізованого блоку запитань. Тому доцільно використовувати, зокрема в рівняннях регресії, не всі змінні блоку, а лише ті, що мають стосунок до змістовного завдання аналізу. Зокрема, для уникнення колінеарності принаймні одна зі змінних блоку має бути вилучена з множини незалежних змінних рівняння регресії.

Таке коригування змінних елімінує зумовлені індивідуальною або груповою культурою зсуви в даних, покращує валідність вимірювання та сприяє отриманню більш коректних висновків з аналізу даних.

1 Schwartz, S. H. (2007). Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. In R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, & G. Eva (Eds.). *Measuring attitudes cross-nationally: Lessons from the European Social Survey* (p. 169–203). Sage Publications, Inc.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Чинники довіри до державних інститутів як об'єкт теоретичної типологізації

Довіра до державних інститутів поряд з іншими ресурсами останньої визначає її діяльнісні можливості в суспільстві, зокрема можливості щодо здійснення реформ. Водночас довіра громадськості до влади може стати запорукою злагоди в суспільстві та соціальної згуртованості його внаслідок послаблення соціального відчуження та напруження. За цих умов неабиякого практичного значення в Україні набуває діагностика міри та чинників соціальної довіри до влади як передумови консолідації загалу довкола модернізаційного реформаторського проекту.

П. Штомпка визначає культуру довіри як всезагальну довіру, цебто своєрідний клімат або атмосферу довіри, що охоплює всю спільноту, трактується в її межах як обов'язкове правило поведінки й має неабияке значення для її розвитку¹. Тобто культура довіри — це соціально усталена довіра (довірливість), набута впродовж певного сприятливого історичного періоду розвитку суспільства, а надалі відтворювана від покоління до покоління в перебігу соціалізації людей, що повсякденно впливає на поточний стан довіри в суспільстві. Як антипод культури довіри, натомість, визначено культуру недовіри або цинізму — узагальнену підозрілість стосовно людей та інститутів, що змушує вас постійно стежити за ними і контролювати їхні дії через страх перед обманом з їхнього боку, загрозу нехтування вашими правами, недоброзичливості, змови, прихованих згубних дій. З огляду на таке тлумачення культури довіри/недовіри Штомпка визначає три категорії чинників її формування, відтворення та зміни: 1) історична спадщина; 2) структурні джерела; 3) суб'єктивні чинники. Ці три категорії чинників — історичні, структурні та суб'єктивні — утворюють механізм формування, відтворення та зміни культури довіри у вигляді своєрідного «ланцюга» причинності: історична спадщина (змінні культурного тла) — структурні джерела (незалежні змінні) — суб'єктивні чинники (опосередковані змінні) — культура довіри (залежні змінні). На тлі історичної спадщини, тобто успадкованої від минулого культури довіри/недовіри постають структурні джерела, структурний контекст або конфігурація певних поточних структурних умов, які сприймаються індивідами, а відтак стають підґрунтям для «кристалізації» суб'єктивних чинників, що безпосередньо зумовлюють виникнення довіри/недовіри. Неодноразове відтворення описаного «ланцюга» процесів усталює довіру/недовіру, тобто призводить до появи культурного ефекту — власне культури довіри/недовіри, яка далі може стати початковим історичним тлом для нових циклів відтворення усталеної або формування оновленої культури

1 Штомпка, П. (2005). *Социология. Анализ современного общества*; пер. с польск. С.М. Черновой (сс. 334–337). Москва: Логос.

довіри/недовіри. Поточні структурні умови можуть сприяти відтворенню або оновленню культури довіри.

Зокрема, у пострадянських країнах увагу науковців привернула синтетична концептуальна та гіпотетична модель зумовлювання політичної довіри, що її розробили В. Мішлер і Р. Роуз на підґрунті поєднання культурологічних та інституційних теорій¹. Культурологічними тут вважаються теорії політичної культури, політичної соціалізації та соціального капіталу. Характерною рисою цих теорій є зосередженість їхніх розробників на соціокультурній зумовленості довіри. Іншими словами, передумова взаємної довіри вбачається у спільному моральному підґрунті: чим вимогливіші етичні норми спільноти і чим суворіші обмеження, які поширюються на тих, хто бажає до неї вступити, тим вища міра солідарності та взаємної довіри між її членами. Це також стосується і політичної довіри, що є виявом політичної солідарності соціального загалу із чинною владою.

Інституційною теорією тут є передусім теорія раціонального вибору, яка пов'язує довіру до політичних інститутів (зокрема, державних) здебільшого із тим, наскільки останні відповідають раціональним очікуванням громадян стосовно ефективності та справедливості. Тобто інституційна довіра виникає за умов максимально ефективної та справедливої влаштованості та дієвості інститутів. Останні мають забезпечити ефективне функціонування суспільства, його економіки та політичної системи згідно з масовими раціональними уявленнями про критерії соціальної ефективності та справедливості. Назагал ідеться про успішність інститутів у виконанні властивих їм функцій та усвідомлення цієї успішності широкими верствами громадян як запоруки довіри. Загалом можна говорити про успіх будь-якого соціального суб'єкта (спільноти, організації, інституції, країни, ідеології тощо) як чинник довіри до нього. Наприклад, очевидні безперечні зовнішні та внутрішні успіхи СРСР після Другої світової війни стали чинниками довіри до нього як самих радянських громадян, так і громадян інших країн. Натомість стагнація розвитку СРСР в останні десятиліття його існування стала чинником зростання зовнішньої та внутрішньої недовіри до інституційного устрою цієї країни, а також до політичної ідеології, втіленої в останньому.

Загалом культурологічні підходи наголошують зумовлювання політичної довіри/недовіри особливостями національної культури суспільства, втіленими у її традиціях, нормах і цінностях, а також особливостями індивідуального досвіду ранньої соціалізації та міжособистісною довірою, сформованою в перебігу останньої. Натомість інституційні підходи наголошують зумовлювання політичної довіри/недовіри успішністю/неуспішністю державних інститутів суспільства в задоволенні економічних, політичних та інших потреб останнього, а також індивідуальними оцінками цих інститутів з огляду на особистий досвід та уподобання у зрілому віці. Водночас у межах культурологічних теорій полі-

1 Mishler, W., Rose, R. (2001). What are the origins of political trust?: Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative Political Studies*, 34 (1), 30–62.

тичну довіру трактовано як передумову (фактично чинник), а в межах інституційних теорій — як наслідок успішної діяльності державних інститутів.

З огляду на наявне теоретичне підґрунтя зумовлювання політичної довіри типологію чинників соціальної довіри до державних інститутів можна подати схематично (табл.).

Таблиця

Типологія чинників соціальної довіри до державних інститутів

Соціальний масштаб	Чинники політичної довіри	
	Екзогенні (зовнішні)	Ендогенні (внутрішні)
Соціальний макрорівень	Національна культура Традиції, норми, цінності, символи та зразки поведінки домінуювальної культури суспільства	Діяльність влади Дієвість впливу державних інститутів суспільства на його економічний, політичний та соціальний розвиток
Соціальний мікрорівень	Індивідуальна соціалізація Особливості соціалізації особистості у ранньому віці, залежні від її статі, освіти, місця проживання, статків сім'ї; межі міжособистісної довіри; релігійність	Індивідуальні оцінки Емоційні та раціональні оцінки особистістю чинних державних інститутів, залежні від її цінностей, уподобань, життєвого досвіду, соціального становища та адаптованості

Критеріями типологізації в такому разі є: 1) характер локалізації (зовнішня/внутрішня) чинників політичної довіри стосовно політики як відносин із приводу влади — екзогенність/ендогенність; 2) соціальний масштаб прояву та концептуального аналізу чинників політичної довіри — макрорівень/мікрорівень. Тобто перший із вказаних критеріїв типологізації відбиває поділ концептуальних тлумачень зумовлювання політичної довіри на культурологічну та інституційну теоретичні традиції, а другий критерій — подвоює поділ зазначених трактовок залежно від концептуальних меж трактованого предмета. Завдяки цим теоретично обґрунтованим критеріям типологізації розглянута типологія може забезпечити перехід від теоретичних уявлень про явище соціальної довіри до його операціонального визначення через виокремлення системи емпіричних показників.

ОЛЬГА БУРОВА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Показник довіри до влади як інструмент вивчення
політичних установок громадян України

Актуальність вивчення проблеми довіри полягає в тому, що низький рівень довіри населення до органів державного управління, низький авторитет владних структур у суспільстві тягне за собою різке зниження їхнього реального соціального статусу і, як наслідок, втрату керованості суспільних процесів.

Довіра формується в результаті тривалого процесу, основу якого становлять щирість, сумлінність і чесність представника влади. Крім цього, обов'язково необхідне знання, оскільки ставлення до кого- або чого-небудь формується тільки на підставі знання, тобто будь-яким способом отриманої й потім впорядкованої інформації. А весь процес формування довіри будується на комунікаціях, в результаті яких поетапно формується знання, складається певне ставлення і нарешті виникає довіра.

У соціології довіру вважають підґрунтям всіх соціальних інститутів. Під кутом зору соціології, «довіра» — це складна соціальна взаємодія, яка включає різні компоненти: нормативні уявлення одне про одного (партнерів, конкурентів, владу тощо). Сюди входять визнання символічного статусу того чи іншого соціального інституту, зацікавленість у реалізації запитів різних груп або всього населення в цілому та уявлення про шанси або ймовірності здійснення таких надій та планів, а також різні стратегії управління соціальними силами, які належать цим інститутам (солідарність, визнання авторитету, покора, демонстративна лояльність, віра в можливість знайти захист тощо). Інституційна довіра передбачає різні підстави віри в те, що дійові особи (актори, виконавці інституційних ролей) будуть поводитись відповідно до запропонованих норм цієї інституції.

На формування довіри впливають актуальні потреби та інтереси громадян до об'єкта довіри, значущість якостей та властивостей об'єкта довіри (в нашому контексті це уряд, міська влада тощо). Виникнення і динаміка довіри залежить від складності та мінливості об'єкта, з яким взаємодіє або має намір взаємодіяти людина. Також на встановлення відносин і рівень довіри впливають такі чинники, як стать, вік, належність до соціального класу, територіальна належність і культура, освіта тощо.

У соціології вирізняють два види довіри: 1) довіру до системи, тобто спроможності органів управління знижувати потенційні ризики конфліктів і 2) довіру до індивідів як показник їхньої надійності.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України за 2020 рік можна спостерігати такий розподіл показників довіри до влади. Максимально негативний показник зафіксовано у ставленні до політичних партій (–58,8)¹. У цьому разі доречно відзначити, що низький рівень довіри до політичних партій відзначається і в інших країнах. У 2005 році Інститут соціології НАН України брав участь в Європейському соціальному дослідженні, і за результатами цього дослідження Україна показала рівень довіри у 3,6 бала (за 10-бальною шкалою), що відповідало 10 місцю серед 24 країн Європи – учасниць дослідження². Повертаючись до результатів соціологічного моніторингу 2020 року, можна

1 Парашевін, М.А. (2020). Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2020 років. В: *Українське суспільство моніторинг соціальних змін* (вип. 7 (21), сс. 441–546). Київ: Інститут соціології НАН України.

2 Головаха, Є., Горбачик, А. (2014). *Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження»: 2005–2007–2009–2011–2013 роки*. Київ: Інститут соціології НАН України.

відзначити баланс довіри до Верховної Ради (–54%), Уряду (–52%) та місцевих органів влади (–23,7%). Виходячи з цих балансів, рівень довіри до місцевих органів влади є більшим, ніж до центральних виконавчого та законодавчого органів. Це лише підтверджує гіпотезу, що на рівень довіри впливають актуальні потреби та інтереси громадян щодо об'єкта влади. Звичайно, що для людини перш за все важливо те, що на цей момент її оточує: порядок біля домівки, робота транспорту, чисті вулиці, комфорт у місці проживання тощо. Тут варто звернути увагу на ступінь довіри до місцевої влади в зіставленні з центральною. Згідно зі звітом «Моніторингу місцевих виборів 2020» соціологічної групи «Рейтинг», на запитання «Кому Ви довіряєте більше, центральній чи місцевій владі?» 35% респондентів відповіли, що місцевій, а 17% — що центральній¹. І це ще раз підтверджує сказане вище.

Варта уваги також категорія респондентів, що визначилися як ті, кому важко дати конкретну відповідь на поставлене запитання. Слід сказати, що це не просто прояв незнання, це, найімовірніше, відторгнення, інфантильність стосовно соціального життя, позиціювання себе поза цією системою. Таких людей згідно з моніторингом 2020 року, виявлено майже третину, а в деяких випадках – аж до половини. Стосовно цього доречно навести такі дані: із твердженням: «проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять», погодилися 73,8% опитаних, і тільки 16,7% були з цим не згодні.

Тож, вочевидь, політичні орієнтації громадян будуть достатньою мірою уґрунтовані на чиннику довіри, тому що це особливе джерело сили державної влади й водночас показник її ефективності. Влада, яка не має підтримки з боку населення, якій люди не довіряють, є нежиттєздатною. Тому наразі до найважливіших завдань, що стоять перед органами влади в нашій країні, належить здобуття довіри населення та підвищення свого авторитету в суспільстві.

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Довіра громадян до уряду України та їхня оцінка діяльності прем'єр-міністра: відмінності детермінант

Дуже часто ставлення до державного інституту і ставлення до його очільника ототожнюються у громадській думці. І справді, коли формування такого органу влади відбувається за ініціативи однієї політичної сили, то діяльність як органу в цілому, так і його керівника відображається у громадській думці як єдине ціле. І вже з огляду на зіставлення інтересів та поглядів різних соціальних груп зі змістом впроваджуваної цим державним органом політики формується спільне ставлення. Однак бувають випадки, коли формування такого державно-

1 Соціологічна група «Рейтинг» (2020). *Моніторинг місцевих виборів 2020: Україна* (19–22 вересня). Отримано з: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/monitoring_mestnyh_vyborov_2020_ukraina_19-22_sentyabrya.html

го органу влади, як уряд, проходить через узгодження з боку парламентської коаліції. Парламентська коаліція охоплює різні політичні партії, за які голосували громадяни. Тому різні урядовці, як і сам прем'єр-міністр, можуть представляти різні політичні сили, що і відбивається на ставленні населення до них. Адже у цьому випадку в масовій свідомості сприйняття діяльності уряду розглядається не тільки загалом, а й шляхом зіставлення політики різних урядовців із властивими їм ціннісно-ідеологічними та етнокультурними преференціями.

Власне, я хотів би проілюструвати таке диференційоване ставлення на прикладі першого «помаранчевого» уряду та його керівниці — Ю. Тимошенко. Адже одразу після Помаранчевої революції та обрання на посаду президента України В. Ющенка було сформовано коаліційний уряд, який проіснував з 4 лютого по 8 вересня 2005 року. Цей уряд (незважаючи на те, що його називають перший уряд Ю. Тимошенко) був сформований здебільшого з представників президентського блоку «Наша Україна» та кількох представників Соціалістичної партії України. Натомість жодного представника Блоку Юлії Тимошенко, крім неї самої, у цьому уряді не було (якщо не враховувати голову СБУ О. Турчинова).

Оскільки опитування проводилося у березні 2005 року, через місяць після формування уряду, ми маємо унікальну можливість порівняти детермінанти ставлення до нового уряду та оцінки діяльності його очільниці — Ю. Тимошенко. Звичайно, це порівняння не можна вважати методично бездоганим, оскільки у випадку ставлення до уряду в інструментарії опитування було застосовано показник довіри за 5-бальною шкалою, а у випадку ставлення до прем'єр-міністра — за 10-бальною шкалою. Однак навіть ці методичні нюанси не можуть бути причинами таких різючих відмінностей у детермінантах ставлення (див. табл.).

Змінна, яка відображає політично неідентифікованих респондентів, не відображена в аналізі, оскільки є референтною категорією.

Порівняння впливу економічних, структурних та ідеологічних детермінантів вказує на те, що уряд та його очільницю громадяни сприймали крізь призму відмінностей, які є наслідком соціальної стратифікації в українському суспільстві. Тогочасному урядові довіряли переважно заможні та україномовні респонденти, які були позитивно налаштовані на євроатлантичну інтеграцію України та сповідували праві політичні погляди. Натомість позитивні оцінки діяльності прем'єр-міністра України давали російськомовні та незаможні респонденти, які проживали у Східному та Південному регіонах, негативно ставилися до євроатлантичних перспектив України, позитивно сприймали ідею приєднання України до союзу Росії та Білорусі та не сповідували правої ідеології.

Очевидно, ідеологічна, етнокультурна або геополітична заангажованості стали ключовими у ставленні українського населення до умовно «своїх» або «чужих» у владі. Перший «помаранчевий» уряд переважно асоціювався з В. Ющенком, натомість його керівниця, Ю. Тимошенко, для прихильників «біло-синього» табору після поразки свого кандидата на президентських виборах 2004 року здавалася на той час «ментально» ближчою, ніж В. Ющенко, і навіть можливим кандидатом для реваншу.

Таблиця

Чинники довіри до уряду та оцінки діяльності Ю. Тимошенко
на посаді прем'єр-міністра України (множинні лінійні регресії, 2005)

Предиктори	Довіра до уряду (1–5)	Оцінка діяльності Ю. Тимошенко на посаді прем'єр-міністра (1–10)
	β	β
Матеріальний рівень життя сім'ї (0–10)	0,066**	–0,050*
Регіональна поляризація (1 = Захід/Центр; 0 = Південь/Схід)	0,050	–0,225***
Мова спілкування у сім'ї (1 — тільки російська; 2 — і українська, і російська (залежно від обставин); 3 — тільки українська)	0,198***	–0,196***
Російській мові слід надати статус офіційної (1/0)	–0,053	0,010
<i>Геополітичні орієнтації</i>		
Ідея приєднання України до союзу Росії і Білорусі (1/0)	–0,077**	0,071**
Вступ України в Європейський Союз (1/0)	0,126***	–0,181***
Вступ України в НАТО (1/0)	0,041*	–0,047*
<i>Політична ідентифікація (найближча ідеологія)</i>		
Ліві (1 — комуністична, соціалістична; 0 — решта)	0,057*	0,001
Центристи (1 — соціал-демократична, зелена, ліберальна; 0 — решта)	0,004	–0,040
Праві (1 — християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична; 0 — решта)	0,097***	–0,071**
<i>F</i>	38,367	75,624
<i>R</i> ²	0,179	0,301

Примітка. У таблиці наведено стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Популізм як необхідна якість взаємовідносин
населення і сучасної влади

У наш час у політичному лексиконі почали активно вживати термін «популізм» і похідні від нього слова. На жаль, незрідка смисл у нього люди вкладають

абсолютно довільно або за аналогією із раніше десь почутим, але часто він не відповідає ані значенню терміна, ані, тим паче, змісту наукової категорії, зокрема категорії «популіст». Зазначені слова, терміни, категорії походять від латинського «*populus*» — народ, населення, і слово «популіст» можна перекладати як «представник народу», «народник» і в цьому контексті розуміти як «захисник інтересів народу» тощо.

Утім, хаотичне вживання цих слів у політиці й особливо у ЗМІ цілком зрозуміле, адже близька ситуація існує і в науці, у рамках якої існує чимало відмінних між собою визначень «популізму». Серед них можна виокремити вельми умовно дві основні групи. У рамках визначень групи А популізм переважно розуміють як рухи непролетарських трудящих класів, спрямовані на зміну чинного суспільства. Так, у книзі «Политика: Толковый словарь: Русско-английский» (Москва, 2001), підготовлений групою науковців факультету політології і міжнародної політики Ворикського університету (Велика Британія), наведено два близькі визначення популізму. У рамках першого він визначається суто як рух у США, що виник на хвилі незадоволення фермерів і був пов'язаний з функціонуванням Популістської партії в США наприкінці XIX століття. У рамках другого визначення популізм розуміють у «ширшому сенсі» — як «підтримку інтересів простих людей», включно із «захистом “традицій” маленькою людиною від змін, що їх нав'язують їй могутні противники». Важливо наголосити: у цьому визначенні фіксується, що поняття популізму «завжди мало дещо зневажливий відтінок (уперше відзначений в Оксфордському словнику англійської мови 1893 року)». Можна сказати, по-перше, у такому зневажливому розумінні популізму виявляється негативне ставлення до «простих людей», «маленької людини», до «простолюду» з боку «господарів життя», а в ширшому плані — «верхів» до «низів», до «народу». По-друге, поняття «популізм», «популіст» та ін. політизуються і перетворюються на засіб політичної боротьби.

У рамках другої групи визначень — групи Б — популізм розуміють в основному, хоча й у різних варіантах і формах, як засіб організації, мобілізації, маніпулювання, управління масами (населенням) і встановлення над ними контролю з боку певного суб'єкта. У цьому плані вельми цікавим видається визначення популізму, запропоноване в Сучасному словнику із суспільних наук (Москва, 2005), де популізм розуміють як ґрунтований на принципах інспірованого лідерства і політичної демагогії, у тому сенсі, що таке лідерство створюється, конструюється — шляхом навіювання, підбурювання, інспірування тощо, при цьому навіювання може бути прихованим, розрахованим не тільки на свідомість, а й на несвідоме без жодного на те достовірного обґрунтування, без жодної своєї теоретичної та емпіричної бази. Власне, відзначається і пояснюється один із механізмів взаємовідносин населення і влади, або конкретніше — ставлення населення до влади і влади до населення, що мають популістський характер. Крім того, у найзагальнішому вигляді фіксуються суб'єкти популістських взаємовідносин: населення — влада, народ — державні інститути тощо.

Слід зазначити, що популізм, особливо той, що розуміється в рамках визначень групи Б, виникає й активно функціонує в сучасному і капіталістичному

суспільстві й визначається в політичному плані всезагальними, рівними і вільними виборами. Переможець на них, тобто суб'єкт, що здобув більшість голосів виборців, формує й зорганізовує владу в державі, її владні інститути. Тому в країні неминуче і з необхідністю розгортається політична боротьба за виборця, за позитивне і сприятливе ставлення до претендентів на обрані посади з боку населення. У цій боротьбі між різними суб'єктами ключовим елементом стає їх підтримка з боку населення (народу). У ній використовуються численні й різні популістські механізми впливу на населення (один із них стисло розглянуто вище), вони можуть перетинатися між собою щодо окремих їхніх елементів, сполучатися, збігатися тощо. Значущість (ефективність) того чи того механізму залежить від багатьох різноманітних умов, наприклад від рівня розвитку й культури суб'єктів взаємодії тощо.

Можна сказати, що ці механізми недостатньо досліджені, знання про них хаотичні та несистематизовані, без зв'язку присутні в різних науках (соціології, психології тощо) і в різних галузях знання, що належать до міжнародних відносин, військової сфери, економіки тощо. Незрідка через відсутність комунікації в одних науках відкривається щось «нове», тоді як в інших науках це вже давно відоме «старе». Так, наприклад, популістський засіб (метод) впливу на населення, котрий можна умовно назвати «підлещування до населення», «підкупом мас», «заграванням з народом», «вербуванням голосів» (пригадаймо поїздки Єльцина в громадському транспорті), що було описано та пояснено ще Марксом на підставі поведінки Луї Бонапарта, який пригощав солдат цигарками, шампанським, холодною дичиною, ковбасою з часником і т. ін. Лідери-популісти, підкуповуючи і підлещуючись до населення, публічно стверджують, що вони — вийшли з «народу», що вони — «представники народу», «захисники його інтересів» тощо, а сам «народ» — найвищий суддя. Багато в чому така поведінка породжує у певних груп населення «віру, надію і любов» до лідера-популіста. Слід зазначити, що Бонапарт вдавався й до іншого популістського методу — створення і популяризації своєї харизми, здобутої за рахунок свого імені та ореолу навколо нього завдяки його великому дядькові. Харизматичний лідер-популіст може використовувати також інший популістський метод — метод страху, залякування населення із паралельним поданням себе йому в якості «спасителя». У цій ситуації населення починає не тільки вірити йому, сподіватися на нього і любити, а й наділяти його сакральністю, поєднаною з вірою у диво.

До інших методів впливу популістів на населення можна віднести усунення політичної ідентичності, театру, обіцянок-обману, популяризації простих рішень тощо. Із запропонованої точки зору, будь-який політичний суб'єкт, що бере участь у будь-якому виборчому процесі, і політик загалом з необхідністю стає популістом, проте ступінь і якість популізму в них можуть бути різними.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Ресентимент як емоційний чинник та політична установка населення в інституційній трансформації в Україні

Роль масових психологічних переживань у формуванні політичних установок та значення соціальних емоцій у соціальних та інституційних трансформаціях є доволі важливою. І це, принаймні у непрямий спосіб, відображено у багатьох сучасних соціальних дослідженнях. Достатньо зосередитись на емоційно-моральному вимірі розгортання масового протестного руху в Україні у 2013–2014 роках. Про це свідчить і сама вже усталена назва «Революція Гідності», і ті численні соціологічні дослідження, які фіксують такі мотиваційні драйвери цього руху, як невдоволення, гнів, жага відновлення справедливості, усвідомлення людської гідності, прагнення до її ствердження та ін., що увиразнюють важливе значення емоційно-психологічного та етичного компонентів у розгортанні та легітимації цього руху.

Натомість вибори 2019 року, згортання модернізаційної динаміки Євромайдану, регресійні процеси та навіть певна дискредитація ідеалів та здобутків постмайданного періоду починаючи із 2020-го виказують вплив інших аспектів соціальних емоцій та переживань, також пов'язаних із невдоволенням, образою, розлюченням і навіть прагненням помсти, що набувають регресивного, ба навіть реакційного значення. Хвиля піднесення популістських партій та політиків, що в цей період прокотилася світом — від США до України, зростання політичного впливу правих і лівих радикалів — усе це також має своїм емоційно-психологічним підґрунтям соціальні емоції невдоволення, образи, розлючення, які резонують із відповідними політичними пропозиціями сучасної цифрової «епохи гніву».

Отже, в сучасному суспільно-політичному процесі, характерному і для України, маємо принаймні подвійного змісту прояви соціально-психологічного невдоволення. З одного боку, невдоволення — один із чинників формування відчуття справедливості в історичній демократичній традиції, що бере початок від А. Сміта та шотландської моральної філософії, тобто соціально-психологічний імпульс до соціальних змін, вдосконалення суспільних норм та інституційних регуляцій, врешті-решт — активності щодо «ремонті пошкодженої сфери цивільності», як висловився би Дж. Александер. А з іншого боку, невдоволення реакційного соціального спрямування, яке у соціально-філософській традиції, починаючи з Ф. Ніцше, позначають як «ресентимент». Та оскільки суспільні емоції є багатовимірним, але й цілісним явищем, то невдоволення може набувати різного звучання й суспільного значення, трансформуючись, наприклад, від праведного революційного гніву у мстиву реакційну лють суспільного ресентименту. Аби краще зрозуміти ризики цієї діалектики суспільних емоцій, розгляньмо детальніше саму концепцію та розуміння ресентименту як емоційного чинника та політичної установки.

Ресентимент (*ressentiment*) — франкомовний термін і одне з центральних понять, яке чи не вперше в модерний соціогуманітарний вжиток увів Ф. Ніцше у своїй праці «До генеалогії моралі». У французькій мові це поняття є доволі багатозначним і означає заздрість, ненависть, лють та мстивість. У своєрідній інтерпретації Ф. Ніцше ресентимент — це прояв рабської моралі, почуття, які виникають у слабких людей (рабів) через усвідомлення власної меншовартості щодо людей вищого соціального становища. Іншою важливою ознакою та проявом цього почуття Ф. Ніцше вважав болісне усвідомлення власної нездатності змінити минуле та самого факту його незворотності. Так формується своєрідне «після-відчуття» (в термінології М. Шелера), яке перетворюється на пролонговану та приховану негативно заряджену емоцію. Водночас ресентимент як своєрідна люмпен-свідомість — це не просто занурення у заздрість та ненависть, а радше формування певної викривленої ціннісної системи, коли почуття власної меншовартості сублімуються через агресію стосовно «ворога».

В аксіологічній системі німецького філософа М. Шелера ресентимент як латентна психічна установка позиціюється як спрямування до негативних та «нижчих» цінностей. Важливим у своїх соціологічних імплікаціях є також зауваження М. Шелера про демократію як політичний режим, який формально вможливорює «максимально сильний заряд ресентименту». Адже широкий вибір ціннісних порівнянь можливий у суспільстві, де формально і публічно визнане юридичне рівноправ'я межує з величезними фактичними відмінностями у владі, майновому стані, рівні освіти тощо¹.

Головними методологічними імплікаціями концепту ресентименту в межах соціологічних досліджень політичних установок населення та інституційних змін в Україні є такі:

1. Ресентимент може бути використаний як концептуальний фрейм для інтерпретації електоральних установок більшості виборців (так званого «боло-та») у парламентських та президентських виборах 2019 року в Україні.

2. Концепт ресентименту корисний для аналізу контентів публічного та медійного дискурсів, які формують та каналізують у відповідне політичне річище емоції соціальної заздрості, ненависті, люті та мстивості або формують образи політичних та соціальних ворогів (таких як, наприклад, олігархи) та ставлення до інститутів.

3. Концепт ресентименту є корисним методологічним фреймом для аналізу різних проявів *анти-політики* (реакційної, спрямованої на минуле, маніпулятивної, утопічної).

4. Соціологічні дослідження концепту ресентименту передбачають емпіричну операціоналізацію емоційних складових цього явища, а також дослідження значення та впливу емоційних і травматично-психологічних чинників у соціє-тальній та ціннісній трансформації в Україні.

1 Шелер, М. (1999). *Ресентимент в структуре моралей* (с. 21). Санкт-Петербург: Наука.

НАТАЛІЯ ОТРЕШКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Коронавірус як соціальна проблема та перевірка демократичних інституцій суспільства

COVID-19 чинить безпрецедентний вплив на суспільства — як розвинені, так і країн третього світу. Ця проблема стала справді глобальною і впливає сьогодні і на політику, і на світову економіку. Досить поглянути на останні новини, щоб переконатися в наявності широкого спектра медичних, економічних і соціальних проблем, які безпосередньо чи опосередковано викликані вірусом або загострилися через пандемію. Багато мільйонів людей втратили роботу, оскільки чимало виробничих секторів були змушені призупинити свою діяльність. Збільшилася нерівність. Ксенофобія, дискримінація і стигматизація посилюються дезінформацією і недостовірними новинами в засобах масової інформації, особливо в соціальних мережах, а також політизацією заходів у царині охорони здоров'я, що мають бути спрямовані на боротьбу з вірусом, а використовуються з метою поширення геополітичного впливу. Виникають нові різновиди нерівності: щодо доступу до ліків, кисню, доступу до вакцин. У розвинених країнах уже вакцинують дітей та підлітків, тоді як у певних країнах ще не пройшла вакцинація медиків та осіб, що постійно із загрозою для власного життя, виконують свої громадські обов'язки.

Заходи, що їх було вжито урядами різних країн для запобігання поширенню COVID-19, породжують соціальні проблеми, й це болісно впливає на рівень життя всіх верств населення. Зростання безробіття, зниження рівня доступності освіти, зменшення довіри до державних інституцій — всі ці соціальні явища призводять до того, що носії владних повноважень всіх країн світу шукають відповіді на нові виклики.

Під час пандемії було відзначено вагомий внесок мігрантів у життя суспільства. У європейських країнах мігранти відіграють важливу роль у життєво важливих сферах економіки, таких як сільське господарство, робота по дому і догляд за хворими, охорона здоров'я, виробництво продуктів харчування і транспорт. З іншого боку, багато мігрантів втратили роботу через заходи, що відбувалися в процесі оперативного реагування на COVID-19. Це й запроваджені обмеження на поїздки, і чимало нових візових вимог, і карантин, і обмеження пересування всередині країн, ба й повна його заборона тощо. Деякі обмеження на поїздки, можливо, не будуть і згодом скасовані, й існують ризики ще більших порушень прав людини, пов'язані із заходами реагування на COVID-19.

У цей час, коли пандемія змінює багато явищ у соціальному просторі, формує нові процеси (наприклад, дистанційна праця стає не винятком, а радше нормою для сучасного ринку праці), дослідникам слід звернути увагу на те, як змінюється ставлення до інституцій демократії в суспільствах. Зараз лідери, здатні максимально підвищити рівень довіри, звести до мінімуму страхи та знизити рівень тривоги в суспільстві, відіграють найважливішу роль у під-

вищенні ефективності боротьби з новими загрозами в періоди нестабільності та криз. Це стосується як політичних лідерів та лідерів, що діють у приватному секторі, так і лідерів громадських рухів. Для того, щоб зупинити певні деструкційні процеси у суспільстві, протидіяти фейковим новинам та рухові опонентів масової вакцинації, важливо використовувати соціальні мережі для поширення наукових фактів, залучання впливових громадських діячів до зважених дискусій, просування етичної журналістики та науково-популярного контенту. Також вкрай важливо захищати вразливі групи населення, котрі в цій ситуації більше потерпають від наслідків нової хвороби не лише за медичними показниками, а й унаслідок руйнування багатьох інституцій, що раніше виконували функцію їх соціального захисту.

Для сучасного глобального суспільства вкрай важливим є не лише економічне долання наслідків пандемії, а й захист демократичних цінностей, що були посунуті в ситуації соціальної катастрофи та нерозуміння того, як із нею можна впоратися. Зараз, коли масова вакцинація населення стає можливою, необхідно повернутися до розгляду проблем біженців, мігрантів, долання бідності та підвищення якості освіти в суспільстві. Усі соціальні проблеми, що існували й до пандемії, зараз, безперечно, загострюються. Тому в подальшому обов'язково даватиметься взнаки запит від суспільства на політиків нової генерації, здатних налагодити діалог з громадянським суспільством і якнайшвидше подолати наслідки пандемії.

Отримано 20.06.2021

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

DOI 10.15407/sociology2021.03.187

УДК 323:316.37

ОЛЕКСІЙ ПОЛТОРАКОВ,

кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ (03035, Київ, Солом'янська площа, 1)

OLEKSII POLTORAKOV,

Candidate of Sciences in Political Science, Senior Research Fellow, National Academy of Internal Affairs (1, Solomiyanska Sq., Kyiv, 03035)

poltorakov@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2418-0969>

ІРИНА ЩИГОЛЬ,

кандидатка соціологічних наук; фахівчиня I категорії лабораторії прикладних досліджень кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, Київ, вул. Володимирська, 60)

IRYNA SHCHYNOL,

Candidate of Sciences in Sociology, Specialist of I category at the Laboratory of Applied Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033).

irynashi@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-5503-2235>

Українські радянські агенти змін: соціально-історичний контекст трансформації капіталів

Суспільствознавчий дискурс легітимності: між правознавством, політологією та соціологією

Одним із ключових чинників інституційної стабільності та суспільного розвитку практично будь-якої сучасної (модерної) національної держави є формування та функціонування відповідного «поля влади» (П. Бурдьє) у його належному співвіднесенні з іншими суспільними «полями». Державна влада має бути

Цитування: Полтораков, О., Щиголь, І. (2021). Українські радянські агенти змін: соціально-історичний контекст трансформації капіталів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 187–202. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.187>

легітимною передусім у своїх широких соціально-правових сенсах (див.: [Виттенберг, 2020]), зокрема в колективній/суспільній свідомості народу/нації та в ціннісних настановах (див.: [Рябчук, 2018]) політико-правової культури.

Суб'єктами (засновниками та носіями) і акторами (провідниками та трансформаторами) суспільної «віри у легітимність» відповідної державної влади поряд із владно-політичними інститутами самої держави (включно з «партією влади») є також профільні суспільні групи недержавного характеру (зазвичай формальні/формалізовані, але також і неформальні). Ці групи, відповідно, діють у профільних для них соціальних «полях» та спираються у своїй діяльності на власних лідерів — як персоналізованих виразників характерних для цих груп наборів цінностей, носіїв належного «символічного капіталу» (морального авторитету та суспільної поваги), навіть якщо він має критичний (пор.: [Гудков, 2011]) характер.

Мета цієї розвідки — соціологічна реконструкція [Лахман, 2016] трансформації символічного капіталу українських дисидентів (див.: [Захаров, 2003]) у соціальний у межах соціально-правової площини в УРСР та в незалежній Україні. Необхідно одразу зазначити, що проблематика зворотної конвертації — соціально-адміністративного капіталу у фінансово-економічний — достатньо характерна саме для так званої радянської еліти (комсомольсько-партійної номенклатури [Восленский, 2005]) 1980–1990-х років і потребує окремого вивчення (див.: [Полтораков, 2012а; Полтораков, 2012b]).

Легітимність/легітимація радянської влади: соціально-політичний контекст дослідження

Легітимність радянського типу відносно швидко набула «онтологічного» характеру (в термінах Ж.-Л. Кермона, за яким «легітимність полягає у відповідності політичної влади тим цінностям, на яких ґрунтовано режим» [Кермон, 1993: с. 138–139]), тобто передбачає відповідність принципів влади «об'єктивному порядку речей», як його тлумачила та нав'язувала більшості громадян влада. Таким чином, легітимність радянської влади виводилася з-під контролю радянського суспільства та перетворювалася на трансцендентний (недоступний раціональному пізнанню) феномен, який «не потребує визнання з боку суспільства та здатний взагалі без нього обійтись» [Бляхер, 2006: с. 54]. Крім того, як зазначав В. Заславський, особливістю ситуації з легітимністю радянської влади була відсутність напруженості у відносинах між класами в СРСР [Zaslavsky, 1979].

Це, своєю чергою, сприяло тому, що сама радянська влада поступово та неухильно перетворювалася на тотальну й абсолютну, а її вожді (починаючи передусім з В. Леніна (див.: [Шалаева, 2013; Эннкер, 2011]), а також, у певному сенсі, Й. Сталіна (див.: [Plamper, 2012; Pisch, 2016]) та Л. Брежнєва) штучно ідеалізувалися та поступово — в концептуально ідеологізованому фокусі «культу особи» — ледь не сакралізувалися. Зворотним боком цієї проблеми була віктимізація та певна демонізація не лише принципових ідеологічних опонентів радянської влади чи знищуваних партійно-політичних конкурентів («опозиціонерів», таких як Л. Троцький, та ін.), а й недостатньо лояльних представників суспільних (культурних, наукових тощо) еліт.

Принциповому ідеологічному впливові також піддавалася загальна історико-політична картина як підстава для суспільної свідомості, насамперед — визначення ролі та місця значущих державно-історичних подій та осіб (в історії України це Переяславська рада, такі персоналії, як І. Мазепа чи С. Бандера, та ін.), а також вигідних чи принаймні зручних для влади тлумачень та інтерпретацій ідейно-філософських поглядів культурно-історичних осіб (в історії України передусім Т. Шевченка та І. Франка).

Характерною внутрішньою особливістю процесів легітимації радянської влади в СРСР були тенденції поступової («повзучої») інституціалізації та формалізації цього явища. Наслідком такого процесу було те, що місце перших нон-конформістськи налаштованих агентів змін («палких революціонерів» і т. ін.) у процесі «негативного відбору» (квінтесенцією якого були масштабні репресії) поступово заступали партфункціонери (див.: [Восленский, 2005]) та відтіснили їх на периферію суспільного життя.

Знаний французький суспільствознавець П. Бурдьє у наробку «Поле літератури» [Bourdieu, 1991] аргументував, що відповідне «поле літератури» завжди займає підпорядковану позицію щодо «поля влади», всередині якого воно перебуває. Показовим у цьому сенсі є створення Спілки письменників СРСР на І Всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934). Владно-легітимаційним лейтмотивом цього заходу вбачаються характерні слова з виступу секретаря ЦК КПРС Андрія Жданова: «Наша радянська література сильна тим, що служить новій справі — справі соціалістичного будівництва», одну зі складових якої було артикульовано в термінах «ідейного перероблення та виховання трудящих в дусі соціалізму» [Жданов, 1934]. Створення та функціонування замкнених на радянську державу та її владу інституцій, таких як Спілка письменників, Спілка художників і т.ін., сприяло загальному підвищенню ступеня інституціалізації системи політико-ідеологічного тиску на радянське суспільство саме в напрямку підтримання належного ступеня легітимності влади. Це втілювалося передусім у вимогах/необхідності загального декларативного прояву та періодичного (в особливих випадках — регулярного) демонстрування хоча б мінімально необхідної міри лояльності (принаймні зовнішньої) і замкнених на це процесів та механізмів багаторівневої ідеологічної індоктринації (через системи «піонерії», «комсомолу» і т. ін.) тощо. Ще чіткішим та яскравішим інституційним прикладом може слугувати створення влітку 1967 року 5-го Управління КДБ, яке відповідало саме «за боротьбу з ідеологічними диверсіями», до яких було віднесено також «націоналізм» (сфера відповідальності 2-го відділення цього Управління) (див.: [Петров 2007]).

Одночасно з інституціалізацією суспільних інструментальних механізмів легітимації радянської влади відбувалася також їх поступова формалізація. Так, антрополог О. Юрчак у книзі «Це було назавжди, поки не скінчилося» [Юрчак, 2014] відзначав, що на початку 1980-х років приблизно 90 відсотків випускників середніх шкіл були комсомольцями. Загалом у 1982 році ВЛКСМ мало найбільшу за всю свою історію чисельність, яка сягала 42 млн членів, а її український сегмент (ЛКСМУ) своєї найбільшої чисельності сягнув 1986 року, нараховуючи 6742 тис. членів (див.: [ЛКСМУ, 1987: с. 13]).

Агенти змін по-українськи: концептуальна рамка соціологічного дослідження

У контексті суспільно-політичних та замкнених на них соціально-правових трансформацій, подібних до тих, що призвели до принципової делегітимації радянської влади та припинення існування СРСР як відповідної «радянської держави», засадничо значущими колективними акторами, чия діяльність мала, зокрема, достатньо вагоме соціально-правове навантаження, були відповідні агенти змін. Останні в широкій суспільній думці — і замкнених на неї думці науково-аналітичній — традиційно асоційовані передусім із дисидентським рухом (пор.: [Богораз, 1993; Кара-Мурза, 2002]). Цей рух, будучи достатньо широким за обсягом та строкатим за формою, передусім являв собою принципову альтернативу (як організаційно, передусім у сенсі централізації/децентралізації, так і ціннісно) панівній партійно-ідеологічній структурі, жорстко державоцентричній та орієнтованій насамперед саме на легітимізацію радянської влади. (Вважається, що відповідний термін — «дисидент» — для позначення інакомислячих в СРСР ввів у науково-аналітичний обіг американський радянолог П. Редавей; див.: [Reddaway, 2020]).

Концептуально корельоване із явищем дисидентства поняття «агенти змін» відносно давно і достатньо міцно увійшло в суспільствознавчий науковий дискурс з руки П. Бурдьє [Bourdieu, 1979]. Його ідею опанували та розвинули інші західні суспільствознавці, зокрема П. Штомпка [Штомпка, 1996] та Д. Вільямс [Вільямс, 2021]. В Україні проблематику агентів змін активно досліджують такі соціологи, як О. Злобіна [Злобіна, 2004; Злобіна, 2020], А. Петренко-Лисак [Петренко-Лисак, 2020], Л. Бевзенко [Бевзенко, 2018а; Бевзенко 2018b], С. Солодько [Солодько, 2020] та ін. Утім, концепт «агенти змін» як аналітичний конструкт для суто історико-суспільствознавчих досліджень явища дисидентства, зокрема українського, а надто в його суспільно-правових аспектах, досі майже не використовували. Разом із тим вже з'явилися спроби розглядати дисидентський рух як одну з форм накопичення «символічного (морального) капіталу» [Verdery, 1996].

За умов стабільного соціуму публічна артикуляція суспільного запиту на агентів змін є відносно невеликою [Бевзенко, 2018а; Бевзенко, 2018b], адже певне розуміння необхідності суспільних змін (ціннісного характеру) є відчутним радше на мікросоціальному, соціально-психологічному та суто індивідуальному рівнях. (Як давно відзначав Ю. Габермас, легітимізаційну кризу можна передбачити тоді, коли систематично виявляються очікування, які не можуть бути задоволені за допомоги вже наявних цінностей [Хабермас, 1976].) Тематично (проблемно) артикульований та ціннісно (морально) обґрунтований запит на суспільні зміни виводить особистість на новий рівень — агент змін намагається змінити систему ціннісно, зробити менш щільною «соціальну тканину» (у термінах Л. Бевзенко), «відкрити очі» суспільному оточенню на те, що відбувається поряд з ними й може очікувати на них самих чи їхніх рідних та близьких.

«Трансформацію капіталів», як і «габітус» [Bourdieu, 1979], зазвичай вивчають у річищі повсякденних практик суспільства як «внутрішніх» складових

суто соціальної біографії людини (переважно пересічної, або середньостатистичної), де «зовнішня» суспільно-політична складова проблематики зазвичай залишається поза фокусом відповідної предметної уваги дослідника. Крім того, на периферії наукових досліджень — соціологічних, з одного боку, та політологічних — з іншого, — дотепер залишаються такі специфічні соціальні групи та/або рухи, як дисиденти (Л. Лук'яненко, В. Чорновіл та ін.) та/або шістдесятники (В. Симоненко, А. Горська та ін.) (див.: [Секо, 2010]). Звідси впливає суто соціологічна проблема вивчення українського дисидентства не стільки в його загально-історичному сенсі, скільки як когорти українського суспільства, в профільних активностях якої чільне місце займали ті чи ті соціально-правові аспекти загальних морально-ціннісних проблем тогочасних суспільних реалій, дуже непростих у своїх соціально-політичних обставинах та вкрай неоднозначних у своїх політико-правових сенсах, — з'ясування того, що мало вплив як на тогочасне суспільство, так і на сьогодення.

Для певних — більш-менш «свідомих» сегментів — тогочасного радянського суспільства, дисиденти були щонайменше об'єктом уваги (особливо на тлі сірої дійсності т. зв. доби застою [Юрчак, 2014]) та поваги (на відміну від представників партноменклатури або торгашів/спекулянтів і т. ін.) [Rogacheva, 2020], а також і певною референтною групою в термінах морально-етичного авторитету та пропонованого/пропагованого ними ціннісного запиту «жити не по лжи» (О. Солженіцин). Так, українського дисидента І. Світличного у таборах Пермської області називали «табірною совістю» [Світлична, 1998].

Характерно, що багато дисидентів (принаймні, українських) виступали та публікувалися достатньо відкрито, зокрема використовуючи не стільки псевдоніми/криптоніми, скільки власні імена [Мельникова, 2014], — і це чітко працювало як на розширення їхньої загальної відомості та певної популярності, так і на особисту моральну перевагу над принципово анонімною карально-репресивною машиною радянської держави (передусім КДБ). Так, російські дослідники-суспільствознавці Л. Гудков та О. Левінсон, соціологічно аналізуючи образ академіка-дисидента А. Сахарова в суспільній думці [Белодед, 1991], чітко аргументували, що «злісне цькування, шельмування академіка та наклеп на нього різко вирізняли його ім'я в шерезі всіх інших, надаючи йому особливого статусу та значущості» [Гудков, 2011].

Використання зазначених вище суспільствознавчих теорій та соціологічних розвідок дає змогу аналітично відстежувати, зокрема, те, як зароблений/накопичений радянськими дисидентами «символічний капітал» став значущою суспільною передумовою соціально-правових трансформацій — на шляху від УРСР як радянської республіки до сучасної незалежної України.

Під соціально-політичними агентами змін, як уже опосередковано було визначено вище, слід розуміти передусім той український сегмент загальнодержавного дисидентства, який дістав ідеологічно забарвлену назву «український (буржуазний) націоналізм» (див.: [Бурдин, 1955; Шульженко, 1963]). Його уособленням є як окремі особистості на кшталт Л. Лук'яненка або В. Чорновола, так і відповідні соціальні групи/об'єднання (див.: [Касьянов, 1995] та ін.) на кшталт Української Гельсінської спілки [Мисечко, 2013] або цілі рухи («шістдесятники»),

чия діяльність була тим опосередковано політизованим чинником, який вивів українців на площі та вулиці міст в другій половині 1980-х і на початку 1990-х на підтримку ідеї незалежності України.

Агенти змін: ціннісний вимір українського дисидентства

Якщо взяти за точку відліку період української історії 1950-х років, то можна говорити, що за часів «хрущовської відлиги» в Україні боротьба за незалежність перейшла з військово-кримінальної (на початку 1950-х було офіційно оголошено про успішне завершення кампанії з «боротьби з бандитизмом та озброєним націоналістичним підпіллям на Західній Україні» [Сохань, 2001] до соціально-правової та мистецько-культурної площин [Абраменко, 2010]. Поряд із рухом «шістдесятників» та створенням Гельсінської спілки це й розквіт українського кінематографа і т. ін. Соціокультурні аспекти резонансно артикулював знаний радянський дисидент Андрій Синявський (який також використовував псевдонім Абрам Терц): «І оскільки політика та соціальний устрій суспільства — це не моя спеціальність, то можна сказати у вигляді жарту, що у мене з радянською владою вийшли в основному естетичні розбіжності» (цит. за: [Полтораков, 2020: с. 15]).

Незважаючи на те, що з утвердженням Л. Брежнєва при владі та початком «періоду застою» боротьба з дисидентами відбувалася в масштабах усього СРСР (так, у 1989 році самі радянські представники влади публічно визнали використання в СРСР психіатрії в немедичних цілях [Сафронова, 1992: с. 47; Блох, 1977]), в Україні та багатьох інших радянських республіках (за винятком РРФСР) її проводили особливо жорстко: від заборон на реалізацію у професії (таким діячам, як І. Світличний, І. Герета, І. Дзюба, Л. Танюк, М. Брайчевський та ін.) до ув'язнень та заслань, ба навіть, в окремих випадках, жорстокого побиття чи вбивства (так вчинили щодо В. Симоненка, А. Горської, В. Івасюка та ін.). Крім того, в УРСР представники інтелігенції ще наприкінці 1950-х років почали замислюватися над тим, що проголошені незалежність та суверенність союзних республік є лише декларативними, а насправді під виглядом «братського союзу радянських республік» існує утворення імперського характеру з адміністративним центром у Москві та радянськими республіками як колоніями. Незважаючи на різне соціальне походження (від селянства до інтелігенції), українське дисидентство у процесі свого становлення напрацьовувало свій спільний габітус (соціальні практики), тяжіючи одне до одного. Про це писав у спогадах Є. Сверстюк: «... на початку шістдесятих почало витворюватись силове поле притягання» (цит. за: [Тарнашинська, 2019]). У цьому полі формувалося ядро майбутньої національної української еліти, відносно цілісного носія морального авторитету та колективного об'єкта суспільної поваги.

Одним із початків відліку переходу від фізичної боротьби (у формі збройного протистояння) до боротьби «моральної» (у формах передусім гуманітарно-правозахисної та національно-культурної діяльності) за незалежність України можна вважати створення в Україні груп, які щонайменше теоретично розглядали легальні (конституційно-правові) засади щодо виходу України з

СРСР. Найпершою та найвідомішою з них була «Українська робітничо-селянська спілка» (УРСС) (див.: [Грачевська, 2003; Ведмідь, 2004]) на чолі з Л. Лук'яненком. Незважаючи на дуже короткий час свого існування (1959 — січень 1961 року), УРСС стала взірцем для інших правничих та національних організацій в Україні. Після викриття цієї групи через донос у КДБ та закритого судового процесу у слідчій в'язниці КДБ м. Львів («Справа юристів») її учасників засудили до чималих термінів ув'язнення (від 10 до 15 років, які вони відбували у концтаборах Мордовії), а головному ідейному засновникові УРСС Л. Лук'яненку — 21 травня 1961 року було присуджено смертну кару (див.: [Лук'яненко, 2011]), яку, втім, після подання касаційної скарги через 72 доби Верховний Суд СРСР замінив на 15 років позбавлення волі.

Хрущовська відлига, на яку покладали певні надії націоналістично спрямовані українці, була в Україні не тільки (а може й не стільки) імітацією «гри в демократію». («У багатьох із нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевоощого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску...», — як вже у грудні 1963 року рефлексував Є. Сверстюк на вечорі пам'яті В. Симоненка в Київському медінституті.) Соціокультурні процеси, пов'язані з відлигою 1960-х років, принаймні опосередковано ставали також засобом для виявлення незадоволених і застосування до них важелів впливу з боку поля влади з намаганням придушити будь-який спротив повзучій русифікації та денационалізації України. Якщо російські «шістдесятники» могли хоча б у легкій формі критикувати радянську владу, отримуючи за це мінімальне покарання чи навіть заохочення для виявлення інших незадоволених людей [Гулько, 2010], то виявлення незадоволення в Україні було рівнозначним соціальної смерті, адже негативні наслідки варіювали від створення серйозних проблем на роботі (аж до звільнення і подальшого «вовчого білета» щодо відповідних посад чи професійних занять) до прямих кримінальних переслідувань. Разом із тим внутрішня — базована саме на цінностях та переконаннях і до того ж підкріплена аргументованою апеляцією до декларованих СРСР/УРСР конституційно-правових норм — готовність українського дисидентства до такої жертвовності була значущим чинником його моральної авторитетності та поваги, принаймні в очах «мовчазної більшості», тих, хто співчував їм та підтримував їх.

Слід також враховувати, що 1960-ті роки — це ті часи, коли ще в живій пам'яті українців були спогади і про голодомори, і про звірства часів Другої світової війни (зокрема з боку Червоної (радянської) армії), а також відлуння «боротьби з бандитизмом та озброєним націоналістичним підпіллям на Західній Україні» [Кокурин, 2008]. Тому певна лібералізація радянського режиму в центрі/метрополії (у Москві та європейській частині РРСФР) мала обмежений характер щодо такої достатньо проблемної периферії/колонії, як УРСР (проблематику культурно-політичного розвитку якої сприймали та тлумачили передусім під кутом зору сумнозвісного «українського буржуазного націоналізму», під який достатньо легко було підвести майже будь-яку «крамолу», що так чи інакше ставила під сумнів легітимність радянської влади), і аж ніяк не стосувалася колоніально проблемного «національного питання». (У цьому контексті принципово важливо згадати також сьогодишню максиму, згідно з якою сучасний

«російський лібералізм закінчується на українському питанні», зокрема щодо сьогодишнього статусу півострова Крим.) Тому тих українців-«шістдесятників», які намагалися порушувати загальні питання дотримання прав і свобод людини в СРСР та своє колективне право на національно-культурний розвиток та самореалізацію, особливо жорстко переслідували, зокрема влаштовуючи як закриті, так і відкриті судові процеси.

Так, 1965 року відбувся відкритий судовий процес у Львові, який знаменував собою початок першої хвилі достатньо масштабних арештів і переслідувань українських дисидентів (від самого Львова до Одеси та Феодосії), головною метою котрого було залякування непокірних, які залишалися на свободі. Але цей та інші судові процеси спричинилися до протилежних результатів, аніж ті, на які сподівалися організатори: дисидентський рух (опозиція) та етнонаціонально («націоналістично») зорієнтовані протести лише посилилися. Примітно, що цей «Львівський процес» став одним із поворотних моментів у становленні молодого журналіста В'ячеслава Чорновола як майбутнього провідника дисидентського руху в Україні та одного з авторів сучасної Конституції України.

Навіть після вислання з України найбільш впливових дисидентів у колонії та спецпоселення український дисидентський рух не припинився й, понад те, поширився, знаходячи офіційні причини для створення відносно легальних (!) груп, орієнтованих на проблематику дотримання прав та свобод людини (таких, як Українська Гельсінська спілка).

У той час як в РСФСР дисидентство певним чином згасало (див.: [Богораз, 1993: с. 145]), відсуваючись із фокусу суспільної уваги, то в УРСР воно виходило на новий соціальний рівень, ставало вже соціальним фактом (Е. Дюркгайм), нарощувало свій символічний капітал, стаючи моральним авторитетом для українців. Так, уже 1963 року зовні офіційна конференція з проблем української культури та мови в Київському університеті, зібравши більш як тисячу учасників, перетворилася на відкриту демонстрацію проти русифікації.

У відповідь на кожен арешт з'являлося кілька нових дисидентів, явище дисидентства охоплювало всі регіони України. Радянська влада вирішила повторити свій успіх 1930-х років з русифікацією: український правопис намагалися дедалі більше зблизити з російським (примітною є редакція українського правопису 1959 року — в тісному зв'язку зі змінами в російському правописі 1954 року), українську мову свідомо позиціювали як відсталу, «селянську», а українські школи потроху закривали. Навчання у вищих навчальних закладах вели переважно російською мовою. Таке гуманітарно-політичне знецінення українського як такого мало на меті руйнацію українського «національного коду», перетворення пересічних громадян на «радянських людей» — «манкуртів» — на засадах утвердження верховенства російськості (в усіх її проявах) в УРСР.

На початку масової боротьби з українськими дисидентами їх засуджували за політичними статтями — передусім сумнозвісною ст.62 Кримінального кодексу УРСР «Антирадянська агітація і пропаганда» (що набула чинності ще 1 січня 1961 року), — намагаючись соціально-політично дискредитувати дисидентів в очах українського суспільства як зрадників цінностей та ідеалів «радянської батьківщини». Коли ці спроби виявилися малоефективними, радянська влада

звернулася до дискредитації дисидентів у соціально-правовій площині в очах населення — звинувачення їх за кримінальними статтями, включно з розбоям та зґвалтуванням (які традиційно в українській культурі були одними з найтяжчих суспільних злочинів). Так, 1977 року Олексу Тихого звинуватили в «антирадянській агітації і пропаганді» (ст. 62 ч. 2 КК УРСР) і, оскільки йому було підкинута гвинтівку, ще й у «незаконному зберіганні зброї» (ст. 222 ч. 1 КК УРСР). І знову тут спричинився зворотний ефект — засуджені за кримінальними статтями дисиденти не знецінювалися в очах суспільства, а навпаки, здобували ще більший авторитет, зміцнюючи свій символічний капітал.

Побиття міліціонерами В. Симоненка, загибель В. Стуса та В. Марченка в карцерах таборів, смерть за нез'ясованих обставин В. Івасюка, загадкове вбивство А. Горської, а надто відрахування студентів за українські національно свідомі («націоналістичні») позиції — ці та інші подібні суспільно-значущі події нарощували символічний капітал українського дисидентства, який врешті-решт наприкінці 1980-х років трансформувався спочатку в капітал соціально-політичний, а потім — і в політико-правовий. На заклики таких агентів змін — В. Чорновола, Л. Лук'яненка та інших моральних авторитетів люди дедалі частіше й активніше виходили по всій Україні на масові публічні заходи, щоб відстояти право на незалежність і національне самовизначення. Саме під таким суспільним тиском у жовтні 1989 року Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про мови в Українській РСР».

Після набуття незалежності України у 1991 році такі діячі, як В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, Р. Іванчук, стали депутатами Верховної Ради України, а також творцями пострадянського законодавства, а передусім — сучасної Конституції України (1996), за якою ми живемо й зараз.

Висновки

Значущою особливістю саме українського виміру дисидентського руху, що розглядається у відповідному соціально-правовому полі в категоріях агентів змін, є те, що він починався із розгляду загальної проблематики легітимності радянської влади, насамперед у фокусі пошуку легітимних (законних, конституційно-правових) засад і необхідних конституційно-процесуальних шляхів (механізмів) виходу України з СРСР та набуття незалежності. Іншим ключовим соціально-правовим виміром діяльності українських дисидентів стала правозахисна проблематика, зокрема у форматі Української Гельсінської спілки (від листопаду 1976 року) на підтримку Гельсінського підсумкового акту (1975 року) як принципово значущого міжнародного гуманітарно-правового документа.

У процесі свого становлення та розвитку (впродовж 1960–1970-х років) дисидентський рух сам став чинником делегітимації радянської влади, насамперед з огляду на порушення нею декларованих норм Конституції та принципових соціальних прав і політичних свобод.

Своєю чергою, моральний авторитет та ґрунтований на цьому «соціально-правовий капітал» суттєво посприяли тому, що в процесах набуття сучасною Україною незалежності (кінець 1980-х — початок 1990-х років) колишні дисиденти виявилися тим суспільно-політичним «ядром», яке стало ініціатором

та розробником таких принципово значущих політико-правових документів, як Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року) та Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року), а також базованих на них Конституції та законів України. І сучасна суспільна повага та довіра до цих документів зумовлюються, зокрема, тим, що їхніми ідейними натхненниками та безпосередніми авторами були саме моральні авторитети, що виступили головними агентами змін політико-правового поля України в напрямку його демократизації.

Джерела

Абраменко, Л. (2010). Висновки цензора щодо історичних творів як доказ причетності до «українського буржуазного націоналізму» на початку 1950-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2 (35), 429–436.

Бевзенко, Л. (2018а). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика (ч. 1). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 47–73.

Бевзенко, Л. (2018b). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика (ч. 2). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–104.

Белодед, А. (ред.) (1991). *Человек и легенда. Образ А.Д. Сахарова в общественном мнении*. S.l.

Блох, С., Реддауэй, П. (1977). *Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия*. London: V. Gollancz.

Бляхер, Л., Огурцова, Т. (2006). Приключения легитимности власти в России, или Воссоздание презумпции виновности. *Полис*, 3, 53–67.

Богораз, Л., Даниэль, А. (1993). В поисках несуществующей науки. Диссидентство как историческая проблема. *Проблемы восточной Европы*, 37–38, 144–145.

Бурдин, Л., Хамазюк, И., Прудько, В., Кулешов, И. (сост.) (1955). *Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности (учебный материал)*. Москва: Высшая школа КГБ при СМ СССР.

Ведмідь, Л. (2004). Програми положення Української робітничо-селянської спілки: історичний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: Збірник. До 170-річного ювілею*, 1, 71–77.

Виттенберг, Е. (2020). *Социальная ответственность власти*. Москва: РГГУ.

Восленский, М. (2005). *Номенклатура*. Москва: Захаров.

Вільямс, Д. (2021). *Лідер як агент змін у роздробленому світі*. Отримано з: <https://uculeadershipe.com.ua/knowledgebase/lider-yak-agent-zmin-u-rozdroblenom-u-sviti-din-vilyams-harvard-kennedy-school>

Грачевська, Т. (2003). «На нашому боці правда...»: Програма УРСС — перша декларація українського опозиційного руху доби «відлиги». *Бористен*, 1 (139), 16–18.

Гудков, Л., Левинсон, А. (2011). Образ Сахарова в общественном мнении: 20 лет спустя. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*, 1 (107), 87–101.

Гулько, Б., Корчной, В., Попов, В., Фельштинский, Ю. (2010). *КГБ играет в шахматы*. Москва: Книговек.

Жданов, А. (1934). Советская литература — самая идейная, самая передовая литература в мире. *Правда*, август 20.

Захаров, Б. (2003). *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо.

Злобіна, О. (2004). *Особистість як суб'єкт соціальних змін*. Київ: ІС НАНУ.

Злобіна, О. (2020). Суб'єктність та агентність у соціальних змінах. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 133–135.

Кара-Мурза, С. (2002). *Евреи, Диссиденты, Еврокоммунисты*. Москва.

- Касьянов, Г. (1995). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр.* Київ: Либідь.
- Кермонн, Ж.-Л., Шабо, Ж.-Л. (1993). Легитимность. *Полис*, 5, 136–142.
- Кокурин, А., Владимирцев, И. (сост.) (2008). *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сборник документов.* Москва.
- Лахман, Р. (2016). *Что такое историческая социология?* Москва: Дело.
- ЛКСМ України в цифрах и фактах. Довідник (1987). Київ: Молодь.
- Лук'яненко, Л. (2011). *Сповідь у камері смертника.* Київ.
- Мельникова, Е. (2014). Культурная коммуникация диссидентов в Советской Украине. *Культура и образование*, 2.
- Мисечко, А., Захарія, С. (2013). Українська Гельсінська спілка — засіб боротьби за права людини в Україні. *Історичний архів. Наукові студії: ЧДУ ім. Петра Могили*, 10, 67–69.
- Петренко-Лисак, А. (2020). Мобільні агенти «епохи плинних змін». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 135–138.
- Петров, Н. (2007). Специальные структуры КГБ по борьбе с инакомыслием в СССР. 1954–1989 гг. В: *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб* (т. 3, сс. 306–317). Москва.
- Полтораков, А. (2012a). Морфология украинской власти: поколенческая динамика. *PolitBook*, 44–58.
- Полтораков, А. (2012b). Поколение власти: политико-исторические трансформации на примере независимой Украины. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, 1.
- Полтораков, О. (2020). Соціальне насильство: варіативи соціологічної типологізації. *Габітус*, 11, 13–17.
- Рябчук, М. (2018). «Європейці» мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України*, 3–4, 93–123.
- Сафронова, Н. (1992). Психиатрия и гражданское общество: беседа с Питером Рэддзуем. *Независимый психиатрический журнал*, 1–2, 46–49.
- Світлична, Н., Світлична, Л. (упоряд.) (1998). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного.* Київ: Час.
- Секо, Я. (2010). Історичний дискурс українських шістдесятників. *Україна — Європа — Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 5 (1), 126–133.
- Солодько, С. (2020). Журналісти як агенти змін: «про» і «contra». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 151–153.
- Сохань, П., Потічний, П., Боряк, С., Дашкевич, Я., Лозицький, В., Пиріг, Р., Пшенніков, О., Ріпецький, М., Шаповал, Ю. (2001). Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Видавництво «Літопис УПА»; Державний комітет архівів України; ЦДАГО України. Київ–Торонто. Нова серія. Том 3.
- Тарнашинська, Л. (2019). «Пекучий моральний максималізм». *Дзеркало тижня* (вересень 15).
- Хабермас, Ю. (2010). *Проблема легитимации позднего капитализма.* Москва.
- Шалаева, Н. (2013). Проблема культа личности В. И. Ленина (историографический анализ). *Власть*, 5, 104–108.
- Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений.* Москва: Аспект Пресс.
- Шульженко, Б., Хамазюк, И., Данько, В. (1963). *Украинские буржуазные националисты.* Москва: КГБ.
- Эннкер, Б. (2011). *Формирование культа Ленина в Советском Союзе.* Москва: РОССПЭН. [История сталинизма].

- Юрчак, А. (2014). *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*. Москва: НЛО [Неприкосновенный запас. Библиотека журнала].
- Bourdieu, P. (1979). *Le Sens pratique*. Paris: Minuit.
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York, London, Sydney.
- Pisch, A. (2016). *The personality cult of Stalin in Soviet posters, 1929—1953*. S.l.: ANU Press.
- Plamper, J. (2012). *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*. S.l.: Yale University Press. [Yale-Hoover Series on Authoritarian Regimes]
- Reddaway, P. (2020). *The Dissidents*. S.l.: Brookings Institution Press.
- Rogacheva, M. (2020). *Soviet Scientists Remember: Oral Histories of the Cold War Generation*. S.l.: Lexington Books.
- Verdery, K. (1996). *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zaslavsky, V. (1979). The Problem of Legitimizing in Soviet Society. In: *Conflict and Control. Challenge to Legitimacy of Modern Governments* (pp. 159–203). London.

Отримано 11.07.2021

References

- Abramenko, L. (2010). The censor's findings on historical works as evidence of involvement in «Ukrainian bourgeois nationalism» in the early 1950s. [In Ukrainian]. *From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (35), 429–436. [=Абраменко 2010]
- Bevzenko, L. (2018a). Integrative concept of social tension — methodology, conceptual scheme, pragmatics. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 47–73. [=Бевзенко 2018a]
- Bevzenko, L. (2018b). Integrative concept of social tension — methodology, conceptual scheme, pragmatics. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 73–104. [=Бевзенко 2018b]
- Bieloded, A. (Ed.) (1991). *Man and legend. The image of A.D. Sakharov in public opinion*. [In Russian]. S.l. [=Белодед 1991]
- Bliakher, L., Ogurtsova, T. (2006). Adventures of the legitimacy of power in Russia, or The restoration of the presumption of guilt. [In Russian]. *Polis*, 3, 53–67. [=Бляхер 2006]
- Blokh, S., Reddaway, P. (1977). *Diagnosis: Dissent: How Soviet Psychiatrists Treat Political Dissent*. [In Russian]. London: V. Gollancz. [=Блох 1977]
- Bogoraz, L., Daniel, A. (1993). In search of non-existent science. Dissidence as a Historical Problem. [In Russian]. *Problems of Eastern Europe*, 37–38, 144–145. [=Боропаз 1993]
- Bourdieu, P. (1979). *Le Sens pratique*. Paris: Minuit.
- Burdin, L., Khamaziuk, I., Prud'ko, V., Kuleshov, I. (Eds.) (1955). *Subversive activities of Ukrainian bourgeois nationalists against the USSR and the fight against it by state security agencies (manual)*. [In Russian]. Moscow: Higher School of the KGB under the Council of Ministers of the USSR. [=Бурдин 1955]
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York, London, Sydney.
- Ennker, B. (2011). *Formation of the cult of Lenin in the Soviet Union*. [In Russian]. Moscow: ROSSPEN. [History of Stalinism]. [=Эннкер 2011]
- Gudkov, L., Levinson, A. (2011). The public image of Sakharov: 20 years later. [In Russian]. *Public Opinion Bulletin. Data Analysis. Discussions*, 1 (107), 87–101. [=Гудков 2011]
- Gulko, B., Korchnoi, V., Popov, V., Felshtinskii, Yu. (2010). *The KGB plays chess*. [In Russian]. Moscow: Knigoviek. [=Гулько 2010]
- Habermas, J. (2010). *The problem of legitimizing late capitalism*. [In Russian]. Moscow. [=Хабермас 2010]
- Hrachev's'ka, T. (2003). «The truth is on our side...»: The USSR program is the first declaration of the Ukrainian opposition movement of the «thaw» era. [In Ukrainian]. *Borysten*, 1 (139), 16–18. [=Грачевська 2003]
- Kara-Murza, S. (2002). *Jews, Dissidents, Eurocommunists*. [In Russian]. Moscow. [=Капа-Мурза 2002]

- Kasianov, H. (1995). *Disagree: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960-80's*. [In Ukrainian]. Kyiv: Lybid'. [=Касьянов 1995]
- Kokurin, A., Vladimirtsev, I. (Eds.) (2008). *People's Commissariat of Internal Affairs – Ministry of Internal Affairs of the USSR in the fight against banditry and the armed nationalist underground in Western Ukraine, Western Belarus and the Baltic States (1939–1956): a collection of documents*. [In Russian]. Moscow. [=Кокурин 2008]
- Lakhman, R. (2016). *What is Historical Sociology?* [In Russian]. Moscow: Dielo. [=Лахман 2016]
- Leninist Communist Youth Union of the Ukraine in figures and facts. *Handbook* (1987). [In Russian]. Kyiv: Molod'. [=ЛКСМ України 1987]
- Lukianenko, L. (2011). *Confession in a death cell*. [In Ukrainian]. Kyiv. [=Лук'яненко 2011]
- Meľnikova, Ye. (2014). Cultural communication of dissidents in the Soviet Ukraine. [In Russian]. *Culture and Education*, 2. [=Мельникова 2014]
- Mysechko, A., Zakharia, S. (2013). The Ukrainian Helsinki Union is a means of fighting for human rights in Ukraine. [In Ukrainian]. *Historical archive. Scientific studies: Petro Mohyla BSCU*, 10, 67–69. [=Мисечко 2013]
- Petrenko-Lysak, A. (2020). Mobile agents of the «era of ongoing change». [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 135–138. [=Петренко-Лисак 2020]
- Petrov, N. (2007). Special structures of the KGB to combat dissent in the USSR. 1954–1989. [In Russian]. *Articles of the Society for the Study of the History of Russian Special Services* (vol. 3, pp. 306–317). Moscow. [=Петров 2007]
- Pisch, A. (2016). *The personality cult of Stalin in Soviet posters, 1929–1953*. S.I.: ANU Press.
- Plamper, J. (2012). *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*. S.I.: Yale University Press. [Yale-Hoover Series on Authoritarian Regimes]
- Poltorakov, A. (2012a). Morphology of Ukrainian government: generational dynamics. [In Russian]. *PolitBook*, 44–58. [=Полтораков 2012a]
- Poltorakov, A. (2012b). Generation of power: political and historical transformations on the example of independent Ukraine. [In Russian]. *Forum of Contemporary Eastern European History and Culture*, 1. [=Полтораков 2012b]
- Poltorakov, O. (2020). Social violence: options for sociological typology. [In Ukrainian]. *Habitus*, 11, 13–17. [=Полтораков 2020]
- Quermonne, J.-L., Chabot, J.-L. (1993). Legitimacy. [In Russian]. *Polis*, 5, 136–142. [=Кермонн 1993]
- Reddaway, P. (2020). *The Dissidents*. S.I.: Brookings Institution Press.
- Riabchuk, M. (2018). «Europeans» involuntarily? On the value dimension of Ukrainian national identity. [In Ukrainian]. *Scientific notes of the IF Kuras Institute for Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3–4, 93–123. [=Рябчук 2018]
- Rogacheva, M. (2020). *Soviet Scientists Remember: Oral Histories of the Cold War Generation*. S.I.: Lexington Books.
- Safronova, N. (1992). Psychiatry and Civil Society: A Conversation with Peter Raddway. [In Russian]. *Independent Psychiatric Journal*, 1–2, 46–49. [=Сафронова 1992]
- Seko, Ya. (2010). Historical discourse of the Ukrainian sixties (dissidents). [In Ukrainian]. *Ukraine — Europe — World. International collection of scientific works. Series: History, international relations*, 5 (1), 126–133. [=Секо 2010]
- Shalaeva, N. (2013). The problem of the personality cult of V.I. Lenin (historiographic analysis). [In Russian]. *The Power*, 5, 104–108. [=Шалаева 2013]
- Shulzhenko, B., Khamaziuk, I., Dan'ko, V. (1963). *Ukrainian bourgeois nationalists*. [In Russian]. Moscow: KGB. [=Шульженко 1963]
- Solod'ko, S. (2020). Journalists as agents of changes: «pro» and «contra». [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 151–153. [=Солодзько 2020]
- Sokhan, P., Potichny, P., Boriak, S., Dashkevych, Y., Lozytsky, V., Pyrih, R., Pshennikov, O., Ripsky, M., Shapoval, Y. (2001). *Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. The struggle against the UPA and the nationalist underground: directive documents of the Central Committee of the Com-*

munist Party of Ukraine. [In Ukrainian]. NAS of Ukraine; M. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies; Vydavnytstvo 'Litopys UPA', State Committee of Archives of Ukraine; TsDAGO of Ukraine.. Kyiv; Toronto: New Edition. V.3. [=Сохань 2001]

Svitlychna, N., Svitlychna, L. (Eds.) (1998). *Good-eyed. Memories of Ivan Svitlychny*. [In Ukrainian]. Kyiv: Chas. [=Світлична 1998]

Sztompka, P. (1996). *Sociology of social change*. [In Russian]. Moscow: Aspekt Press. [=Штомпка 1996]

Tarnashyn'ska, L. (2019). «Burning moral maximalism». [In Ukrainian]. *Mirror Weekly*, September 15. [=Тарнашинська 2019]

Vedmid', L. (2004). Programmability of the Ukrainian Worker-Peasant Union: Historical Analysis. [In Ukrainian]. *Science journal of the National Pedagogical University named after M. Dragomanov. Series 6: Historical Sciences: Zbirnik. Until 170th birthday*, 1, 71–77. [=Ведмідь 2004]

Verdery, K. (1996). *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: NJ: Princeton University Press.

Vittenberg, Ye. (2020). *Social responsibility of the authorities*. [In Russian]. Moscow: RGGU. [=Виттенберг 2020]

Voslenskiy, M. (2005). *Nomenclature*. [In Russian]. Moscow: Zakharov. [=Восленский 2005]

Williams, D. (2021). *A leader as an agent of change in a fragmented world*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://uculeadership.com.ua/knowledgebase/lider-yak-agent-zmin-u-rozdroble-nomu-sviti-din-vilyams-harvard-kennedy-school>. [=Вільямс 2021]

Yurchak, A. (2014). *It was forever until it was over. The last Soviet generation*. [In Russian]. Moscow: NLO. [Emergency ration. Journal Library.] [=Юрчак 2014]

Zakharov, B. (2003). *Draw the history of the dissident movement in Ukraine (1956 — 1987)*. [In Ukrainian]. Kharkiv: Folio. [=Захаров 2003]

Zaslavsky, V. (1979). The problem of Legitimizing in Soviet Society. In: *Conflict and Control. Challenge to Legitimacy of Modern Governments* (pp. 159–203). London.

Zhdanov, A. (1934). Soviet literature is the most ideological, the most advanced literature in the world. [In Russian]. *Pravda*, August 20. [=Жданов 1934]

Zlobina, O. (2004). *Personality as a subject of social change*. [In Ukrainian]. Kyiv: IS NANU. [=Злобіна 2004]

Zlobina, O. (2020). Subjectivity and agency in social change. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 133–135. [=Злобіна 2020]

Received 11.07.2021

ОЛЕКСІЙ ПОЛТОРАКОВ, ІРИНА ЩИГОЛЬ

Українські радянські агенти змін: соціально-історичний контекст трансформації капіталів

У контексті суспільно-політичних та замкнених на них соціально-правових трансформацій принципово значущими колективними акторами, чия діяльність мала достатньо вагоме соціально-правове навантаження, були відповідні агенти змін.

Мета цієї розвідки: соціологічна реконструкція трансформації символічного капіталу українських дисидентів у межах соціально-правової площини в УРСР та в незалежній Україні.

Значущою особливістю саме українського виміру дисидентського руху, що розглядається з відповідному соціально-правовому полі в категоріях агентів змін, є те, що він починався з розгляду загальної проблематики легітимності радянської влади, передусім у фокусі пошуку легітимних засад і необхідних конституційно-процесуальних механізмів виходу України з СРСР та набуття незалежності. Іншим ключовим соціально-правовим виміром діяльності українських дисидентів стала правозахисна проблематика (Українська Гельсінська спілка та ін.).

Таким чином, у процесі свого становлення та розвитку (1960–1970-ті) дисидентський рух сам став чинником делегітимації радянської влади передусім у термінах порушення декларованих норм Конституції та принципових соціальних прав і політичних свобод. Своєю чергою, моральний авторитет та базований на цьому соціально-правовий капітал суттєво сприяли тому, що у процесах набуття сучасною Україною незалежності (кінець 1980-х — початок 1990-х років) колишні дисиденти стали тим суспільно-політичним ядром, яке виступило ініціатором і розробником принципово значущих політико-правових документів, таких як Декларація про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України, а також базованих на них Конституції та законів України.

Ключові слова: дисиденти; агенти змін; символічний капітал

АЛЕКСЕЙ ПОЛТОРАКОВ, ИРИНА ЩИГОЛЬ

Украинские советские агенты изменений: социально-исторический контекст трансформации капиталов

В контексте общественно-политических и замыкающихся на них социально-правовых трансформаций принципиально значимыми коллективными акторами, чья деятельность имела достаточно ощутимый социально-правовой вес, были соответствующие агенты изменений.

В статье поставлена цель социологически реконструировать трансформацию символического капитала украинских диссидентов в социальный в рамках социально-правового контекста в УССР и в независимой Украине.

Знаковой особенностью украинского измерения диссидентского движения является то, что оно начиналось с рассмотрения общей проблематики легитимности советской власти, прежде всего в фокусе поиска легитимных предпосылок и необходимых конституционно-процессуальных механизмов выхода Украины из состава СССР и обретения независимости. Другим ключевым социально-правовым измерением деятельности украинских диссидентов была правозащитная проблематика (Украинская Хельсинская группа и др.).

Показано, что в процессе своего становления и развития (1960–1970-е) диссидентское движение само стало причиной делегитимации советской власти в терминах нарушения декларируемых норм Конституции и принципиальных социальных прав и политических свобод. Таким образом, моральный авторитет и основанный на нем социально-правовой капитал существенно повлияли на то, что в процессе обретения Украиной независимости (конец 1980-х — начало 1990-х) бывшие диссиденты стали общественно-политическим ядром, которое выступило инициатором и разработчиком принципиально важных политико-правовых документов, например, Декларации о государственном суверенитете Украины и Акта провозглашения независимости Украины, а также Конституции и законов Украины.

Ключевые слова: диссиденты; агенты изменений; символический капитал

OLEKSII POLTORAKOV, IRYNA SHCHYHOL

Ukrainian Soviet agents of change: the socio-historical context of capital transformation

In the context of socio-political transformations fundamentally significant collective actors, whose activities were, incl. quite significant social and legal burden, there were corresponding so-called agents of changes.

The article sets the goal of sociologically reconstructing the transformation of the symbolic capital of Ukrainian dissidents into social capital within the framework of the social and legal context in the USSR and in independent Ukraine.

A significant feature of the Ukrainian dimension of the dissident movement, which is considered in the corresponding socio-legal field in the categories of agents of changes, is, first of all, that it began with an examination of the general problems of the legitimacy of Soviet power, first of all in the focus of the search for legitimate prerequisites and necessary constitutional and procedural mechanisms for Ukraine's secession from the USSR and its independence. Another key socio-legal dimension of the activities of Ukrainian dissidents was human rights issues.

Thus, in the process of its formation and development, the dissident movement itself became the reason for the delegitimation of the Soviet regime, primarily in terms of its violation of the declared norms of the Constitution and fundamental social rights and political freedoms. In turn, moral authority and the social and legal capital based on it significantly influenced the fact that in the process of Ukraine's independence, former dissidents became the socio-political nucleus that initiated and developed fundamentally significant political and legal documents, such as the Declaration on State Sovereignty of Ukraine and the act of proclaiming the independence of Ukraine, as well as the Constitution and laws of Ukraine based on them.

Keywords: *dissidents; agents of change; symbolic capital*

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Пам'яті Роналда Інглгарта



Рональд Інглгарт (1934–2021) — видатний американський соціолог. Здобувши освіту в Північно-Західному і Чиказькому університетах, викладав як професор політичних наук у Мічиганському університеті, а також як запрошений професор в університетах Женеви, Кіото, Лейдена, Берліна та Рима. З 1985 року Інглгарт обіймав посаду програмного директора Центру політичних досліджень Інституту соціальних досліджень Мічиганського університету. З 1988-го стає координатором міжнародного дослідницького проекту «Всесвітнє дослідження цінностей» (World Values Survey).

Коло наукових інтересів ученого охоплювало ціннісні зміни у глобальній перспективі; культурні, економічні та політичні трансформації в сучасних суспільствах; питання бюрократії, демократії та політичної участі; чинники, тенденції та наслідки модернізації та постмодернізації.

Р. Інглгарт є автором оригінальної теорії міжгенераційних ціннісних змін (theory of intergenerational value change), ґрунтованої на двох гіпотезах: (1) про ціннісну значущість того, чого вам бракує в житті, звідки найбільшу суб'єктивну цінність має те, що є дефіцитом, і (2) про соціалізаційний лаг — розбіжність у часі між змінами стану соціально-економічного середовища і змінами ціннісних пріоритетів людей, тобто ціннісні орієнтації людей не змінюються одночасно з економічними змінами, а продовжують впродовж певного терміну відображати попередні соціально-економічні умови, в яких здійснювалася соціалізація вже сформованого покоління.

На підставі моделі ієрархії потреб А. Маслоу Інглгарт виокремлює два типи цінностей: «матеріалістичні» (цінності виживання) і «постматеріалістичні»

(цінності самореалізації). Матеріалістичні цінності панують у бідних суспільствах, серед малозабезпечених і малоосвічених верств населення. Такі суспільства і верстви населення вирізняються низьким рівнем суб'єктивного добробуту, міжособистісної довіри, толерантності, підтримки гендерного рівноправ'я, екологічних ініціатив і водночас високим рівнем недовіри і до всього чужого, і до науки й техніки, а також відчутною схильністю до авторитарного правління. Натомість у багатих суспільствах, серед забезпечених і добре освічених людей переважають постматеріалістичні цінності. Ці суспільства і верстви населення демонструють протилежні преференції та є більш схильними до демократичного правління. На підставі емпіричних даних Інґлґарт доводить, що покоління, які проходять соціалізацію в умовах екзистенційної (фізичної та економічної) безпеки, коли фізичне та економічне виживання практично є гарантованим, стають більш схильними до постматеріалістичних цінностей (автономії, самореалізації, якості життя, дбайливого ставлення до навколишнього природного та антропогенного середовища тощо).

Р. Інґлґарт вважає, що починаючи з останньої третини минулого століття у світі відбувається зсув від матеріалістичних цінностей модерну до постматеріалістичних цінностей постмодерну. Цей зсув зумовлює низка соціетальних процесів — від інституційних змін, таких як глобалізація, демократизація, поширення нових соціальних рухів, до змін у царині гендерних ролей та сексуальної моралі, а також сфері впливу традиційних релігій, владних структур та авторитетів. При цьому слід зважати на те, що наголос на постматеріалістичних цінностях людям властивий за умов стабільного задоволення їхніх матеріальних потреб. Отже, найбільше поширення постматеріалістичних цінностей спостерігається в благополучних і екзистенційно безпечних суспільствах — скандинавських країнах, Нідерландах, Данії, Бельгії, Великій Британії, Німеччині, США тощо. Водночас, на думку Інґлґарта, економічні, політичні, військові кризи, інфляція, безробіття можуть викликати певний «відкат» постматеріалістичного зсуву.

Загалом, підкреслює Інґлґарт, система цінностей є культурним підґрунтям легітимації і політичного, і економічного ладу, тож ціннісні зміни викликають значні соціальні наслідки. Сьогодні розвинені суспільства світу перебувають у процесі так званої постмодернізації, який відбувається за двома напрямками: по-перше, у базових системах цінностей уявляється зрушення від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей; по-друге, ієрархічна бюрократична організація, яка становить підмурів'я інституційної системи таких суспільств, поступово втрачає свою функційну ефективність, дедалі менше відповідаючи новим цінностям постмодерну. Це означає, що цінності модерну поступаються місцем новим цінностям постмодерну, новій культурі й не можуть слугувати засадами нової інституційної системи, народжуваної у процесі постмодернізації.

На думку Інґлґарта, дані емпіричних досліджень спростовують тезу про вторинність культури та первинність економічного розвитку щодо становлення демократії. Важливість економічного розвитку зовсім не усуває значущості для демократії культури суспільства (таких характеристик, як рівень освіти, міжособистісна довіра, толерантність і цінності постмодерну загалом) і масової

політичної участі. Отже, культура, що формується під впливом економічного, політичного та соціального розвитку, сама може справляти зустрічний вплив. Політичні інститути і політична культура перебувають радше в симбіотичному зв'язку, адже політичні інститути ефективно визначають поведінку людей, коли вони відповідають нормам політичної культури. Загалом економічний розвиток спричиняє культурні зміни, які забезпечують демократичним інститутам масову підтримку. Але це не означає, що економічний розвиток гарантує автоматичне виникнення демократичного режиму. Натомість він створює умови для поширення демократичних цінностей і практик.

Серед значущих творів Рональда Інглгарта слід назвати передусім такі: «Тиха революція. Зміна цінностей і політичних стилів у західних суспільствах» (1977), «Бюрократи і політики в західних демократіях» (1981, у співавт.), «Культурний зсув у зрілому індустріальному суспільстві» (1995, у співавт.), «Модернізація і постмодернізація. Культурні, економічні і політичні зміни в 43 суспільствах» (1997).

АНАТОЛІЙ РУЧКА,
доктор філософських наук, головний науковий співробітник
відділу соціології культури та масової комунікації
Інституту соціології НАН України

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ,

кандидат філософських наук, доктор соціологічних наук, професор кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (01033, Київ, вул. Володимирська, 60)

YURIY SAVELYEV,

Candidate of Sciences in Philosophy, Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Volodymyrska St., 60, Kyiv, 01033)

yursave@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2023-4472>

ОЛЕКСІЙ ШЕСТАКОВСЬКИЙ,

кандидат соціологічних наук, незалежний дослідник (04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 2г, кв. 99)

OLEKSII SHESTAKOVSKYI,

Candidate of Sciences in Sociology, independent scholar (2H, Marshala Tymoshenko st., apt. 99, Kyiv 04212)

o.shest@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7823-9976>

Людина епохи модернізації: значення теорії Рональда Інглгарта для соціальних наук

Восьмого травня 2021 року від нас пішов Рональд Інглгарт. Він помер у 86 років після довгої хвороби. Сум, скорботу і співчуття рідним висловили колеги з усього світу. Хоч би як довго жила людина такого масштабу, її смерть завжди залишає по собі відчуття втрати й пустки.

Рональд Франклін Інглгарт народився 5 вересня 1934 року в Мілвокі, штат Вісконсін. Освіту здобував у Північно-Західному та Чиказькому університетах. З 1966 року і до кінця життя він викладав політичну науку й займався дослідженнями в Університеті Мічигану. Інглгарт стояв у витоків кількох крос-національних опитувальних досліджень, найбільшим з яких стало Сві-

Цитування: Савельєв, Ю., Шестаковський, О. (2021). Людина епохи модернізації: значення теорії Рональда Інглгарта для соціальних наук. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 206–220. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.206>

тове дослідження цінностей. Щодо інших афіліацій Інглгарта буде чесним згадати, що у 2010 році він став співзасновником і очолив Лабораторію порівняльних соціальних досліджень у Вищій школі економіки в Санкт-Петербурзі. Лабораторія сприяла популяризації теорії і методу Інглгарта не тільки серед російських, а й серед інших східноєвропейських дослідників, включно з українськими.

Рональд Інглгарт був, безперечно, одним із найвпливовіших політичних вчених останніх ста років. Його ідеї ціннісних змін у сучасних суспільствах, як і новаторські для свого часу крос-культурні опитування, стали чи не загальником у соціальних науках. Він написав, сам та у співавторстві, більш як 400 статей і 14 книжок і був найбільш цитованим американським політичним вченим [Kim, Grofman, 2019]. Серед довгого переліку його нагород є премія Югана Шюте, яку називають «Нобелівською премією для політичних наук».

При цьому всі, кому доводилося знати Інглгарта, завжди були вражені його скромністю, комунікабельністю, лагідною вдачею, життєрадісністю, доброзичливістю й готовністю допомагати колегам. А ще — його колосальною працездатністю до останніх днів життя. Його остання книга «Religion's Sudden Decline» вийшла друком наприкінці 2020 року, і він продовжував працювати над наступною книгою про Китай. Кристіан Вельцель, учень і багаторічний співавтор Інглгарта, згадуючи його, написав, що Рональд був «рольовою моделлю в усіх можливих аспектах: як мислитель, дослідник, учитель, керівник, ментор, компаньон, друг, батько, чоловік — одним словом, як людина» [WVS, 2021].

Вшанувати пам'ять видатного соціального вченого сучасності хочемо й ми. Сподіваємося, наш нарис про головні ідеї Рональда Інглгарта та їхнє значення допоможе це зробити.

Науковий внесок Рональда Інглгарта виходить далеко за межі лише соціології, охоплюючи галузі політичних та економічних наук, культурології, релігієзнавства і навіть гендерних студій. Його теорія соціокультурних змін є відлунням панування «великих наративів» (*les grands récits*), або метанаративів [Lyotard, 1984], яка, утім, успішно пережила скептицизм і деконструкцію постмодерністської філософії.

Для багатьох науковців Інглгарт асоціюється з дослідженням цінностей. Проте центральним конструктом для нього є модернізація — поняття, що було і залишається дискусійним. Оцінюючи доробок Рональда Інглгарта, слід пам'ятати, що за ним стоїть не лише наукова, а й вагома історіософська традиція розуміння поступу людського суспільства. Це, безумовно, метанаратив прогресу, який неодноразово зазнавав нищівної критики у другій половині XX століття. Він є центральним для доби модерну і дуже соціологічним за своєю суттю. Еволюціоністська і прогресистська візія була характерна для всієї класичної соціології — від О. Конта до Е. Дюркгайма.

Коли відбувалось становлення Інглгарта як науковця у середині минулого століття, у соціології та інших суспільних науках метанаратив прогресу існу-

вав за замовчуванням і формував свідомість більшості дослідників, для яких соціальна еволюція була єдиним способом змін у суспільстві. Відповідно найбільший вплив мали теорії, які споріднювали розуміння єдності історії людства та припущення існування універсальних суспільних сутностей: закономірностей, механізмів, структур, інститутів, ціннісних орієнтацій, які поширюються на різні суспільства.

Зокрема, у 1960-х роках набула популярності «гіпотеза модернізації» С. Ліпсета, згідно з якою економічний розвиток і зростання рівня доходу ведуть до посилення демократичних інститутів [Lipset, 1959]. Її варіантом також є теорія впливу економічного зростання та більшої участі індивідів у процесах економічної модернізації на зміни на рівні особистості та формування властивостей «модерної» людини сучасного суспільства, а саме індивідуалізму, активності, орієнтації на досягнення тощо [Inkeles, 1969].

Водночас Б. Мур, продовжуючи традицію М. Вебера, запропонував альтернативне пояснення, в якому зробив акцент на констеляції певних історично зумовлених чинників [Moore, 1966]. Згодом критика концепції модернізації, як універсального механізму змін, ставала дедалі гострішою та обґрунтованішою. Дедалі більшого впливу набували різноманітні теорії локальних цивілізацій, зокрема «численних модернів», які, спираючись на емпіричні дані, заперечували європоцентричне, або західноорієнтоване розуміння розвитку і вказували на принципові відмінності різних суспільств і можливі альтернативні модерни [Eisenstadt, 2000].

У такому інтелектуальному контексті вагомий внесок Рональда Інґлгарта полягає в тому, що він все своє наукове життя намагався знайти й емпірично обґрунтувати інваріанти суспільного розвитку, враховуючи все культурне різноманіття окремих цивілізацій, і зберегти тим самим єдність концептуального бачення історії людства.

Багаторівнева модель емансипаційного розвитку суспільства, яку він та його колеги побудували й постійно вдосконалювали, є більш складною, ніж оригінальна теорія модернізації С. Ліпсета (яка на сьогодні є емпірично спростованою [Acemoglu, Johnson, Robinson, Yared, 2009]), і враховує історично зумовлений культурний шлях окремих суспільств. У цій моделі поєднано економічний, інституційний та ціннісно-культурний виміри модернізації на трьох рівнях, а саме:

- 1) індивідуальних ресурсів, які забезпечують вибір людини;
- 2) цінностей, які визначають і мотивують вибір людини;
- 3) політичних та правових інститутів, які гарантують цей вибір [Inglehart, 2009].

При цьому теорія емансипаційного розвитку Рональда Інґлгарта є гуманістичною за своїм змістом. Він поставив людину у центр модернізаційних трансформацій. Зміни індивідуальних мотивацій, котрі, зливаючись, змінюють культуру, а відтак політику й суспільство, — ось головний механізм модернізації за Інґлгартом, який він досліджував усе життя.

Сутність теорії полягає в такому. Якщо соціально-економічні умови суспільства роблять життя людей достатньо безпечним, тобто немає загрози

померти від голоду, потерпати від злиднів чи збройних конфліктів, то в індивідів, що виростають за цих умов, формуються інші пріоритети [Inglehart, 2018; Inglehart, Welzel, 2005]. Тепер для них головною є не безпека, а самоактуалізація і свобода вибору. Іншими словами, за сприятливих умов змінюються базові цінності людей. Цей ціннісний перехід називали по-різному залежно від версії теорії, найчастіше — від матеріалістичних цінностей до постматеріалістичних або від цінностей виживання до цінностей самовираження чи емансипативних цінностей. Унаслідок цього змінюються масові переконання й поведінка у багатьох сферах — від сексуальної моралі, виховання дітей та мотивації до праці аж до поглядів на релігію, політику, війну та екологію. Зокрема, громадяни вимагають більшої участі в ухваленні політичних рішень, ширшого обсягу прав і більшої демократії загалом. Це спричиняється до змін у політичних та інших соціальних інститутах. Також люди просто стають щасливішими. Як писав сам Інглгарт, це широкий культурний зсув від надання найвищого пріоритету економічній і фізичній безпеці та підкоренню груповим нормам до наголосу на індивідуальній свободі обирати, як прожити власне життя [Inglehart, 2018: p. 2].

Головними причинами постматеріалістичного ціннісного зсуву, на думку Інглгарта, стали безпрецедентне масове зростання добробуту й тривала відсутність війни в Європі після 1945 року [Inglehart, 1977: p. 22]. У зростанні добробуту були важливими як економічне піднесення, так і певний перерозподіл його результатів через розвинену систему соціального захисту. Таким чином, нові покоління почали сприймати виживання, фізичну та економічну безпеку як належне. Р. Інглгарт також звертає увагу й на інші чинники, що сприяють *когнітивній мобілізації* індивідів: такі як технологічний розвиток, зміна комунікацій, зростання освіченості населення та зміна структури зайнятості з появою більшої кількості професій, де робітники повинні мати свободу для ухвалення власних рішень. Все це також стимулює прагнути до самореалізації.

Від покращення соціально-економічних умов через ціннісний зсув до трансформацій соціальних інститутів і політичного урядування — саме такою є послідовність змін у теорії модернізації Інглгарта. Нові інститути (наприклад, вільні вибори чи одностатеві союзи) не будуть стійкими, якщо відсутнє ціннісне підґрунтя їх масової підтримки. А цінності не зміняться, якщо не буде створено умов для екзистенційної безпеки.

З іншого боку, за Інглгартом, економічне зростання саме по собі не означає зміни політичних інститутів, у тому числі демократизації та прагнення свободи. В його моделі акцент зроблено на повільній зміні цінностей внаслідок збільшення економічних ресурсів і відповідного формування відчуття людьми екзистенційної безпеки, що може змінювати їхні життєві пріоритети. А вже цей зсув у мотивації дій людей створює тиск на наявні політичні інститути, який може приводити до підвищення їхньої ефективності та ступеня відкритості.

Важливо, що ціннісні зміни не є ані швидкими, ані незворотними. Вони відбуваються зі швидкістю заміщення поколінь. Базові цінності переважно засвоюються під час первинної соціалізації в дитинстві та юності, а потім практично

не змінюються, якщо дивитися в масштабах суспільства. Суспільство стає більш постматеріалістичним, коли молодші покоління, які виростили за умов більшої захищеності й вищого добробуту і сприймають їх за належне, приходять на зміну старшим. Для цього потрібно щонайменше кілька десятиріч спокійного життя. Наприклад, від досягнення високого рівня економічної та фізичної безпеки у західних суспільствах до готовності легалізації ними одностатевих союзів минуло 40–50 років [Inglehart, Ponarin, Inglehart, 2017].

Якщо ж абсолютна чи відносна безпека знижується, то можливий зсув у протилежному напрямі. Так, зростання важливості цінностей виживання було емпірично зафіксовано для Росії 1990-х років після розпаду СРСР, який супроводжувався значним погіршенням матеріального становища та соціальної захищеності, зростанням аномії та рівня злочинності [Inglehart, 2018]. А глобальний підйом правого популізму в розвинених країнах пов'язаний із тим, що впродовж останніх тридцяти років зростала економічна нерівність, і безпеку дедалі менше сприймали як те, що буде завжди [Norris, Inglehart, 2019].

Результати соціалізації протягом певного періоду складно об'єктивно оцінити, але використання специфічних методів аналізу наявних даних, наприклад такого, як когортний аналіз, дало змогу довести існування латентного зсуву від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних постматеріалістичних цінностей між віковими когортами в Україні та інших постсоціалістичних суспільствах Центральної та Східної Європи впродовж 1990–2000-х років [Savelyev, 2016].

Разом із тим, диференціація ефектів історичного періоду та зміни поколінь засвідчила, що механізм соціалізації не є єдиним для пояснення стійкості тренду модернізації. Економічна скрута, неефективна соціальна політика і втрата відчуття впевненості населенням є підставами для швидкого посилення анти-модерних ціннісних орієнтацій.

Отже, модернізація не є необоротним процесом і нерозривно пов'язана з демодернізацією. Глобалізація, що значно пришвидшила цей процес та імперативно залучила периферійні суспільства й консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь і піднесення архаїчних практик у різних формах [Савельєв, 2019].

Слід відзначити важливий момент в роботі Інглгарта: його теорія, незважаючи на імпліцитну присутність метанаративу прогресу, а часом експліцитно виражені переконання автора, не є нормативним знанням. Це не ідеологічна або філософська конструкція.

Справді, сам Інглгарт за своїми поглядами був безумовним демократом, лібералом і прогресистом і не приховував своїх переконань у книжках. Наприклад, він писав, що людині за визначенням притаманне прагнення свободи, що потрібно прагнути прогресу й людського розвитку [Inglehart, Welzel, 2005], і що для збереження цінностей самовираження потрібне зменшення економічного розшарування і запровадження безумовного доходу через державну політику [Inglehart, 2018]. Хоча Інглгарт підкреслював, що встановлення і

підтримка демократичного режиму в конкретному суспільстві часто є складною чи взагалі неефективною справою, і хвилі демократизації можуть відкочуватися навспак, як це відбувається зараз, він був, утім, оптимістом у довготерміновій перспективі, вважаючи, що загалом світ рухається в бік більшої свободи.

Проте, якщо проаналізувати уважніше сутність його праць, від ліберально-прогресистської ідеології залишиться не так багато. Його міркування будуються навколо констатації положення про те, що коли люди виростають в умовах, де їм ніщо не загрожує, вони вимагають більше свободи. І для цього вони прагнуть змінити традиційні уявлення та усталений соціальний порядок. Поряд із тим, що це положення є всебічно обґрунтованим емпірично, його важко назвати зовсім новим. Але головне, що з ним можуть погодитися представники різних ідеологій, хіба що прихильники сильної руки та консерватори, на відміну від лібералів, дадуть цим закономірностям негативну оцінку.

Дехто міг би навіть звинуватити Інглгарта у схильності до позитивізму через залежність його висновків від емпіричного аналізу й статистичних моделей. Теорія Інглгарта не могла б існувати без даних опитувань Всесвітнього дослідження цінностей (WVS), яке він започаткував. Він завжди враховував нові емпіричні дані та адаптував теорію відповідно до них.

Власне, її концептуальний розвиток нерозривно пов'язаний зі становленням глобального проекту дослідження цінностей і накопиченням емпіричної бази. Теорія «тихої революції», перша версія теорії модернізації [Inglehart, 1977], почалася з узагальнення даних опитувань у шести країнах-членах Європейської спільноти. Їх було проведено в 1970 і 1971 роках на замовлення Єврокомісії. Це були одні з перших порівняльних міжкраїнних опитувань. За два роки на цьому підґрунті почали проводити Євробарометр.

На початку 1980-х під керівництвом Р. Інглгарта було зорганізовано європейське та світове дослідження цінностей (European Values Study (EVS) / World Values Survey (WVS)¹). З тих часів відповідні національно репрезентативні опитування проводилися приблизно щоп'ять років у межах WVS і трохи рідше для EVS, а до проекту залучалися дослідники з дедалі більшої кількості країн. Наразі проводиться сьома хвиля світового дослідження цінностей 2017–2021 років. У цей самий час завершується п'ята хвиля європейського дослідження. WVS/EVS залишається найбільшим і найтривалішим опитувальним дослідженням у світі. Дані, зібрані впродовж 40 років, охоплюють 120 країн, де проживає 94,5% населення світу². Хоча зрозуміло, що більшість країн доєдналися відносно недавно і не мають настільки тривалих часових рядів, як, наприклад, Франція чи Велика Британія, масштаб все одно вражає. Окремо слід зазначити, що навколо цього проекту сформувалася велика спільнота дослідників, які написали сотні наукових розвідок, було створено асоціацію (*World Values Survey*

1 Докладну інформацію про ці дослідницькі проекти, документацію, результати та посилання на масиви даних можна знайти на вебсайтах: <https://europeanvaluesstudy.eu/> та <https://www.worldvaluessurvey.org/> відповідно.

2 Інформація із сайту: <https://www.worldvaluessurvey.org/>

Association), яку теж впродовж тривалого часу очолював Інглгарт. Слід згадати ще один неочевидний момент. Сьогодні крос-національними опитуваннями мало кого здивуєш. Існує багато міжнародних дослідницьких проєктів у сфері не тільки соціології чи політичної науки, а й, наприклад, громадського здоров'я. Але колись такі дані якщо й існували, то лише для кількох західних країн. Інглгарт стояв у витоків методології проведення та організації крос-національних опитувань взагалі. Одним словом, він заслуговував би на добру пам'ять за одну лише науково-організаційну діяльність, навіть якби не створив теорію модернізації.

Якщо визначати місце теорії модернізації Р. Інглгарта, то вона належить до шерегу наукових теорій розвитку людських суспільств, які пропонує, наприклад історична макросоціологія та інституційна економіка. Такого роду теорії завжди мають обмеження, викликають безліч критики, суперечок та звинувачень у наявності неврахованих деталей. Крім того, ці теорії часто конфліктують між собою. Проте ці теорії — найкращий доступний нам спосіб окинути оком людство й бодай якось зрозуміти, звідки й куди воно рухається. І доробок Р. Інглгарта посідає серед них достойне місце.

Теорія Інглгарта є привабливою через свою продуманість, логічність, історизм, зв'язок з величезним масивом даних і спрямованість на краще майбутнє людства. Але чи працює його теорія для всіх суспільств? Чи працює вона для України?

Відповідь на це питання не є простою.

Інглгарт та його послідовники, спираючись на ретельний емпіричний аналіз, були переконані, що модернізація довела свою універсальність, і зсув у цінностях пояснює понад половину варіації рівня демократії у 52 країнах [Inglehart, 2009].

Утім, не слід забувати, що цей висновок було отримано на підставі статистичного моделювання в межах наглядного (або кореляційного) дизайну дослідження, за допомоги якого неможливо безпосередньо викрити причинно-наслідковий зв'язок. Для більш переконливої відповіді потрібне застосування моделей «природного експерименту», які враховують проблему ендогенності й, відповідно, дають можливість коректно оцінити ефекти змін цінностей. Події останніх десятиліть дають змогу це зробити, оскільки цілі країни та регіони опиняються саме в таких ситуаціях, які не можна було б створити штучно (наприклад, глобальна фінансова криза, пандемія тощо).

Методологічна перспектива подальшої перевірки теорії модернізації полягає саме у зверненні до більш складних дослідницьких дизайнів. Але для цього потрібна одна жорстка умова — необхідно продовжувати збирати дані. Без даних можна скільки завгодно робити припущення і сперечатися про теорію Інглгарта та її альтернативи. Дуже добре, що Україна, хоча й із великими труднощами, залишається у проєкті Всесвітнього дослідження цінностей, і 2020 року відбулася чергова сьома хвиля.

Упродовж 25 років спостережень в Україні не відбулося значного поширення цінностей самовираження. Це емпіричний факт. Навіть з урахуванням даних 2020 року, які містять першу пост-Євромайданну хвилю дослідження. На останній версії мапи Інглгарта–Вельцеля (рис. 1) ми бачимо, що Україна розміщена в тому самому лівому верхньому кутку, що й раніше: поруч з Росією та іншими православно-пострадянськими країнами, далеко від країн Західної Європи.

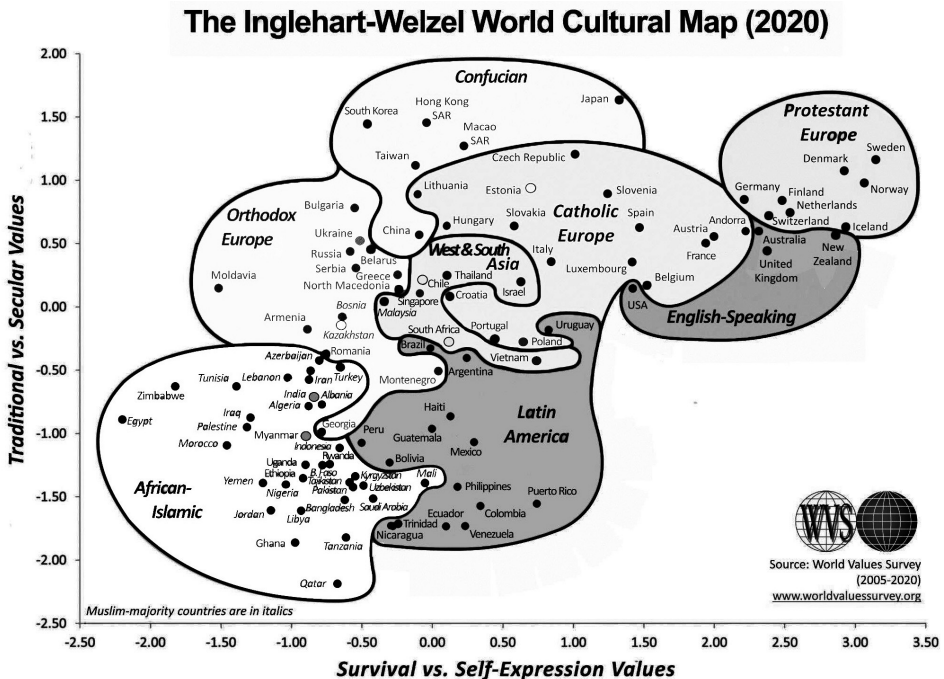


Рис. 1. Культурна карта світу Інглгарта-Вельцеля (попередні дані 2020 року)
Джерело: <http://www.worldvaluessurvey.org/>

Динаміка показує в найкращому разі занадто повільний рух. Якщо у 1996-му факторне значення цінностей самовираження для України дорівнювало $-1,3^1$, то в 2006 році $-1,1$, у 2011 $-1,2$; певний стрибок маємо станом на 2020 рік, а саме $-0,4$. Цей показник схожий на те, що було в Італії чи Іспанії 1981 року ($-0,5$ і $-0,4$ відповідно). Вже під час хвилі 1990 року обидві країни мають додатне значення індикатора. А, наприклад, для Нідерландів показник цінностей самовираження ще 1981 року становив $0,9$. При цьому показники останньої хвилі, яка в цих країнах відбулася у 2017–2018 роках, дорівнюють $0,8$, $1,4$ і $2,5$ відповідно. Якщо ж порівнювати з найближчими сусідами, то для Польщі цей показник дорівнював $-0,9$ у 1990 році та $0,6$ у 2017-му, а для Росії $-0,9$ та $-0,6$ відповідно. Іншими словами, ціннісний зсув в Україні за останні десять років явно є недостатнім.

1 Усі цифри, наведені в цьому абзаці, взято на сайті WVS за посиланням: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSNewsShow.sp?ID=428> станом на 11 липня 2021 року.

щоб наблизитися за цінностями до західноєвропейських країн, які теж не стоять на місці.

Причина полягає в тому, що умови для процвітання і безпеки, що є потрібними для виховання цінностей самовираження, погіршилися навіть у Європі, а про Україну годі й говорити. *Славне тридцятиріччя* давно минуло. Економіки західних країн давно вже не зростають такими темпами, щоб одночасно забезпечити державу загального добробуту. Можливо, проривні інновації зможуть перезапустити економічне зростання, але поки цього не відбувається. Натомість зростає економічна нерівність. Глобальна пандемія коронавірусу (ймовірно, не остання) не додає відчуття безпеки, навіть якщо не враховувати її руйнівних наслідків для економіки.

Україна залишається однією з найбідніших економік Європи¹, і поки немає підстав очікувати її бурхливого розвитку. Ми також залишаємося вразливими з епідеміологічної точки зору і з огляду на економічні наслідки COVID-19 та інших потенційних епідемій. Важливим негативним чинником є гібридна війна з Росією, можливість завершення якої є невизначеною. В термінах теорії Інглгарта, такі умови мають відтворювати у більшості громадян підвищену потребу в екзистенційній безпеці, а не в самоактуалізації.

Урок теорії Інглгарта для України полягає в тому, що починати потрібно все одно з економічного розвитку. Ціннісні зміни та демократизація будуть стійкішими, якщо спиратимуться на безпеку й добробут. Потрібне стабільне збільшення ВВП на душу населення впродовж щонайменше одного покоління, для чого доведеться змінювати структуру економіки з сировинної на більш технологічну та інноваційну, що поряд з іншим вимагатиме іншого ринку праці та змін у системі освіти. По суті, першою чергою необхідна економічна модернізація, яка виведе Україну до числа передових економік світу. Що саме по собі історично є нетривіальним завданням без готових рецептів і вимагає багато часу навіть у випадку «економічного дива».

Слід зауважити: хоча теорія модернізації Інглгарта та теорії економічного зростання підводять до стратегічно однакових висновків, це зовсім не означає, що їх між собою легко поєднати. Мозковий штурм групи інтелектуалів, прикладом результату якого є документ Несторівської групи «Візія України-2025: Договір гідності заради сталого розвитку» [Несторівська група, 2015], варто визнати недостатнім для цього. Цей маніфест базується передусім на еклектичному поєднанні ідей Інглгарта та інституціоналістської теорії Норта, Воліса та Вайнгеста [Вайнгест, Волліс, Норт, 2017] про обмежені й відкриті порядки доступу. Але на теоретичному рівні вони не зовсім пасують одна до одної. Це є проявом загальної проблеми різного філософсько-методологічного підґрунтя економічних наук і соціальних наук про культуру, внаслідок чого культура і цінності досі недостатньо вписуються в економічні пояснювальні моделі [Бёгельсдейк, Маселанд, 2016].

Еклектичне поєднання не описує цілісний механізм соціальних трансформацій. Деякі інституціоналістські теорії можуть навіть суперечити теорії Інгл-

1 За оцінкою ВВП за паритетом купівельної спроможності див.: [IMF, 2021].

гарта. Так, Аджемоглу і Робінсон доводять, що культура є в найкращому разі другорядним чинником для розвитку, а визначальними є радше політичні інститути [Аджемоглу, Робінсон, 2016]. Ефективне поєднання ідей Інглгарта й сучасної інституційної економіки залишається фундаментальним викликом для тих, хто хоче прив'язати ціннісні зміни до соціально-економічного розвитку настільки, щоб мати можливість розробляти рекомендації та програми реформ. Поки що на такого роду розробки теорія Інглгарта, наскільки можна судити, ніяк не вплинула.

Однією з передумов теоретичної роботи є популяризація ідей Інглгарта не тільки серед соціологів і політологів, а й серед ширшого інтелектуального загалу. Разом із тим популяризація не має супроводжуватися вульгаризацією. Потрібно визнати вагому роль історика Ярослава Грицака та експерта Євгена Глібовицького у поширенні ідей теорії модернізації в Україні [Несторівська група, 2015]. Проте часом складалося враження занадто спрощених і оптимістичних висновків, зокрема, про достатню поширеність цінностей самовираження у суспільстві, здатність Революції Гідності трансформувати цей зсув у зміни політичних інститутів та автономність указаних трансформацій від економічного розвитку, який залишає бажати кращого.

Звичайно, важко уникнути надмірного спрощення, якщо обмежуватись жанрами публіцистичних колонок і публічних виступів. Тому важливим завданням є переклад головних робіт Інглгарта і його колег українською мовою. Візьмемо, наприклад, книгу про культурну еволюцію [Inglehart, 2018], яка є його останньою спробою узагальнити свою теорію, чи трохи більш ранній, але в чомусь докладніший твір під назвою «Модернізація, зміни культури і демократія» [Inglehart, Welzel, 2005] або ж актуальні приклади застосування теорії модернізації до релігійної динаміки у світі [Inglehart, 2021] чи до нинішньої хвилі популізму [Norris, Inglehart, 2019]. Книжки написано доступною мовою, з мінімумом таблиць і графіків, і тому вони можуть бути цікавими ширшій аудиторії.

Не слід забувати, що дані досліджень цінностей є важливими самі по собі безвідносно до теорії модернізації. Вони містять результати опитувань з широкого кола соціальних питань на підставі майже однакової анкети. Навіть якщо говорити лише про українське суспільство, є доступні дані EVS і WVS за 1996, 1999, 2006, 2008, 2011–2020 роки¹. Вони дають змогу як відстежувати динаміку всередині нашого суспільства, так і порівнювати його з іншими. Це готові масиви даних у відкритому доступі, які можна брати й використовувати для тестування власних наукових гіпотез та/або навчальних завдань.

Нарешті, важливими можуть виявитися не тільки теорія модернізації, методи та дані дослідження цінностей, а й сам Рональд Інглгарт як рольова модель вченого, теоретика й організатора: як він волею долі опинився біля витоків порівняльних опитувань, прозирнув патерни глобальних змін, котрі тільки-но вимальовувалися, і зробив із цього проект на все своє досить довге життя, за-

1 Слід відзначити вагому роль О. Балакіревої та очолюваних нею дослідницьких інституцій, які zorganizовували збирання даних в Україні майже для всіх хвиль дослідження.

лишаючись при тому в межах наукової методології й наукового етосу. Його життя було присвячено задоволенню вищої потреби самоактуалізації, поширення якої світом він передбачав і щиро бажав цього.

Коли починаєш ретельно розглядати концепцію Інґлгарта, вона виявляється не зовсім тим, чим здається спочатку. Теорія соціетальної модернізації, в центрі якої людина та її потреби. Метанаратив про розвиток всього людства із наголосом на унікальній комбінації обставин, завдяки яким уможливився цей розвиток, і досить обережним обговоренням того, що буде після. Прогресизм без надмірного оптимізму, який застерігає про ймовірний розворот навспак. Ліберальна, нібито, теза, з якою, по факту, важко сперечатися консерваторам. Такі парадокси виникають через контраст першого враження про теорію Інґлгарта як пряомолінійну й навіть примітивну з її справжнім змістом.

Це ознака справді наукової теорії: можливість бути стисло вираженою в одній простій ідеї та водночас її незвідність до ідеологеми. Іронічно, що проголошення «краху метанаративів» цілком вкладається в теорію модернізації Інґлгарта. Чим науковий авторитет кращий за інші інстанції влади, якщо сприймати його некритично? Напевно, в цьому вся справа. Теорія модернізації не намагається ствердити історичний прогрес та невідворотність свободи як те, що буцімто пояснює всі зміни. Вона лише підсумовує результати півстоліття сумлінного спостереження деяких глобальних патернів і того ж таки півстоліття обговорення цих спостережень. Це єдиний шлях, яким наукові результати можуть здобути авторитет, що завжди залишається відкритим до критики.

Рональд Інґлгарт мав тихий лагідний голос, якого він ніколи не підвищував. Він ніколи не пророкував і не нав'язував свою концепцію. Проте, коли треба було, він міг довго і детально її пояснювати, слухати й відповідати на коментарі. Приблизно таким голосом продовжує промовляти до нас його теорія.

Інґлгарт пішов від нас, але залишив по собі те, що живе надалі. Теорію, яку можна розвивати чи заперечувати. Унікальний масив даних про людство, яким можна користуватися для дослідження широкого кола тем. Спільноту дослідників з усього світу, яка далі розвиватиме його проєкт із дослідження цінностей. Біографію, що слугує прикладом. Навряд чи вчений може бажати кращої спадщини після себе.

Джерела

Аджемоглу, Д., Робінсон Дж. (2016). Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності; пер. з англ. О. Дем'янчука. S.I.: Наш формат.

Бёгелсдейк, Ш., Маселанд, Р. (2016). Культура в экономической науке: история, методологические рассуждения и области практического применения в современности; пер. с англ. Н. В. Автономовой; науч. ред. В. С. Автономов. М. : Изд-во Института Гайдара.

Несторівська група (2015). Візія України-2025: Договір гідності заради сталого розвитку. Одержано з: <https://zbruc.eu/node/33017>

- Норт, Д., Волліс, Дж., Вайнгест, Б. (2017). Насильство та суспільні порядки: Основні чинники, які вплинули на хід історії. пер. з англ. Т. Цимбала. S.I.: Наш формат.
- Савельєв, Ю. Б. (2019). Інклюзивна модернізація і суперечності ціннісних змін у країнах Східної Європи у 1990–2000-х роках. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 70–97. Одержано з: <https://doi.org/10.15407/sociology2019.02.070>
- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J., Yared, P. (2009). Reevaluating the modernization hypothesis. *Journal of Monetary Economics*, 56, 8, 1043–1058.
- Eisenstadt, S. N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2009). How Development Leads to Democracy: What We Know about Modernization Today. *Foreign Affairs*, 8, 2, 33–41.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2018) *Cultural Evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (2021). *Religion's Sudden Decline: What's Causing it, and What Comes Next?* Oxford University Press.
- Inglehart, R., Ponarin, E., R. C. Inglehart (2017). Cultural Change, Slow and Fast: The Distinctive Trajectory of Norms Governing Gender Equality and Sexual Orientation. *Social Forces*, 95(4): 1313–1340.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.
- Inkeles, A. (1969). Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries. *American Journal of Sociology*, 75, 2, 208–225.
- International Monetary Fund (2021). *World Economic Outlook Database*, April 2021. Retrieved from: <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/WEO/WEO-Database/2021/WEO-Apr2021all.ashx>
- Kim, H., Grofman, B. (2019). The Political Science 400: With Citation Counts by Cohort, Gender, and Subfield. *PS: Political Science, Politics*, 52(2), 296–311. doi:10.1017/S1049096518001786
- Lipset, S. M. (1959). *Social mobility in industrial society*. Berkeley: University of California Press.
- Lyotard, J-F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*. University of Minnesota Press, 1984.
- Norris, P., Inglehart, R. (2019) *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.
- Moore B. J. (1966). *Social origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press, 1966.
- Savelyev Yu. (2016). Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis. *Sociología*, 48, 3, 267–289.
- World Values Survey (2021). Remembering Ronald Inglehart, the Founding President of the World Values Survey Association. Retrieved from: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSNews-Show.sp?ID=441>

Отримано 09. 07. 2021

References

- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J., Yared, P. (2009). Reevaluating the modernization hypothesis. *Journal of Monetary Economics*, 56, 8, 1043–1058.
- Eisenstadt, S. N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2009). How Development Leads to Democracy: What We Know about Modernization Today. *Foreign Affairs*, 8, 2, 33–41.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press.

Inglehart, R. (2018) *Cultural Evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.

Inglehart, R. (2021). *Religion's Sudden Decline: What's Causing it, and What Comes Next?* Oxford University Press.

Inglehart, R., Ponarin, E., R. C. Inglehart (2017). Cultural Change, Slow and Fast: The Distinctive Trajectory of Norms Governing Gender Equality and Sexual Orientation. *Social Forces*, 95(4): 1313–1340.

Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.

Inkeles, A. (1969). Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries. *American Journal of Sociology*, 75, 2, 208–225.

International Monetary Fund (2021). *World Economic Outlook Database*, April 2021. Retrieved from: <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/WEO/WEO-Database/2021/WEO-Apr2021all.ashx>

Kim, H., Grofman, B. (2019). The Political Science 400: With Citation Counts by Cohort, Gender, and Subfield. *PS: Political Science, Politics*, 52(2), 296–311. doi: 10.1017/S1049096518001786

Lipset, S. M. (1959). *Social mobility in industrial society*. Berkeley: University of California Press.

Lytard, J-F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*. University of Minnesota Press, 1984.

Norris, P., Inglehart, R. (2019) *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.

Moore B. J. (1966). *Social origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press, 1966.

Savelyev Yu. (2016). Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis. *Sociología*, 48, 3, 267–289.

World Values Survey (2021). Remembering Ronald Inglehart, the Founding President of the World Values Survey Association. — Retrieved at: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSNews>Show.jsp?ID=441>

Acemoglu, D., Robinson, J. (2016). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. [In Ukrainian]. Nash Format. [=Аджемоглу Робінсон 2016]

Beugelsdijk, S., Maseland, R. (2016). *Culture in Economics: History, Methodological Reflections and Contemporary Applications*. [In Russian]. Moscow: Gaidar Institute Publishing House. [=Бёгельсдейк Маселанд 2016]

North, D., Wallis, J., Weingast B. (2017). *Violence and Social Orders: A conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. [in Ukrainian]. Nash Format. [=Норт Волліс Вайнґаст 2017]

Nestorian Group (2015). *Vision of Ukraine–2025: A Treaty of Dignity for a Sustainable Development*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/33017> [=Несторівська група 2015]

Savelyev Yu. (2019). Inclusive Modernization and Contradictions of Value Changes in Eastern European Countries in 1990–2000-th. [In Ukrainian] *Sotsiologia: Teoria, Metody, Marketing*, 2, 70–97. <https://doi.org/10.15407/sociology2019.02.070> [=Савельєв 2019].

Received 09. 07. 2021

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ, ОЛЕКСІЙ ШЕСТАКОВСЬКИЙ

Людина епохи модернізації: значення теорії Рональда Інглгарта для соціальних наук

8 травня 2021 року від нас пішов видатний політичний вчений Рональд Інглґарт. У статті робиться спроба віддати йому належне як вченому та людині, розповідаючи про його теорію та її значення. Автори наголошують, що центральною для нього була ідея соціокультурної

модернізації. Гуманістичність його теорії полягає передусім у тому, що людина, а саме зміна її мотивацій, є серцевиною глобальних модернізаційних трансформацій. Стисло викладається сутність теорії модернізації Інглгарта: від зміни соціально-економічних умов і зростання безпеки до зсуву у базових цінностях індивідів і до розширення свободи вибору і її інституційного закріплення. Зазначається, що, хоча сам Інглгарт був лібералом і прогресистом, його теорія є саме науковою, а не нормативним знанням чи ідеологічною концепцією. Її тези були багаторазово перевірені на найбільшому масиві даних опитувань у світі, Світовому та Європейському дослідженнях цінностей. Віддається належне науково-організаторським заслугам Р. Інглгарта, який організував і довгий час координував цей дослідницький проєкт і велику спільноту навколо нього. Автори вважають, що місце теорії Інглгарта — серед інших наукових теорій глобального розвитку, які можна знайти в історичній макросоціології чи інституційній економіці. Робиться спроба винести уроки для України з теорії Р. Інглгарта. Зазначається, що Україна не продемонструвала значного зсуву у бік цінностей самовираження, а об'єктивні умови для цього наразі є несприятливими. Для цього фактично потрібне «економічне диво» і тривалий мир. З концептуальної точки зору потрібним є несуперечливе поєднання теорії модернізації з економічним інституціоналізмом. Також актуальними для України є переклад і популяризація праць Р. Інглгарта й ширше використання даних його досліджень цінностей. Зрештою, сам Інглгарт теж заслуговує на те, щоб бути для нас рольовою моделлю науковця.

Ключові слова: Рональд Інглгарт, цінності, модернізація, соціальна теорія, Україна

ЮРИЙ САВЕЛЬЕВ, АЛЕКСЕЙ ШЕСТАКОВСКИЙ

Человек эпохи модернизации: значение теории Рональда Инглхарта для социальных наук

8 мая 2021 года от нас ушел выдающийся политический учёный Рональд Инглхарт. В статье делается попытка отдать ему должное как учёному и человеку с помощью рассказа о его теории и её значении. Авторы подчёркивают, что центральной для него была идея социокультурной модернизации. Гуманизм его теории состоит прежде всего в том, что человек, а именно изменения в его мотивациях, являются сердцевиной глобальных модернизационных трансформаций. Сжато излагается суть теории модернизации Инглхарта: от изменения социально-экономических условий и повышения безопасности до сдвига базовых ценностей индивидов и до расширения свободы выбора и её институционального закрепления. Указывается, что хотя сам Инглхарт был либералом и прогрессистом, его теория является именно научной, а не нормативным знанием или идеологической концепцией. Её тезисы были многократно протестированы на самом большом массиве данных опросов в мире, Мировом и Европейском исследованиях ценностей. Отдаётся должное научно-организационным заслугам Р. Инглхарта, который организовал и долгое время координировал этот исследовательский проєкт и большое сообщество вокруг него. Авторы считают, что место теории Инглхарта — среди других научных теорий глобального развития, которые можно найти в исторической макросоциологии или институциональной экономике. Делается попытка вынести из теории Р. Инглхарта уроки для Украины. Указывается, что Украина не продемонстрировала значительного сдвига в сторону ценностей самовыражения, а объективные условия для этого на данный момент неблагоприятны. Для этого фактически нужно «экономическое чудо» и долгий мир. С концептуальной точки зрения есть потребность в непротиворечивом сочетании теории модернизации с экономическим институционализмом. Также актуальными для Украины являются перевод и популяризация работ Р. Инглхарта и более широкое использование данных его исследований ценностей. Наконец, сам Инглхарт также заслуживает того, чтобы быть для нас ролевой моделью учёного.

Ключевые слова: Рональд Инглхарт, ценности, модернизация, социальная теория, Украина

YURIY SAVELYEV, OLEKSII SHESTAKOVSKIY

Modernization man: the significance of Ronald Inglehart's theory for the social sciences

Ronald Inglehart, an outstanding political scientist, passed on May 8, 2021. This article attempts to pay tribute to him as a scholar and a person by narration of his theory and its significance. The authors emphasize that the idea of sociocultural modernization was central for him. His theory's humanism is that a human and their motivational changes become a core of global modernization transformation. A concise account of Inglehart modernization theory is given from changes of social economic conditions and security to basic values shift to increase in freedom of choice and its institutional consolidation. Noted that despite of Inglehart being liberal and progressist, his theory is just scientific, but not a normative knowledge or an ideological conception. Its propositions have been tested multiple times with the data from the largest survey project ever, World Values Survey together with European Values Study. We recognize organizational merits of Inglehart who established and coordinated this survey project and a big community around it for a long time. We consider the place of his theory to be among other academic theories of global development like those in historical macrosociology and institutional economy. An attempt is made to learn lessons for Ukraine from Inglehart theory. Ukraine has not demonstrated a considerable shift to self-expression values, and objective conditions for it are unfavorable at the moment. In fact, an «economic miracle» and a long peace are needed for this. Conceptually, a coherent integration of the modernization theory and economic institutionalism is needed. Translation and popularization of Inglehart's work, as well as wider usage of data from values surveys remain topical for Ukraine. After all, Ronald Inglehart himself deserves to be a scientist role model for us.

Keywords: Ronald Inglehart, values, modernization, social theory, Ukraine